

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

SYVENDE RÆKKE

Udgivet af

Selskabet for Danmarks Kirkehistorie

Redaktion:

NIELS KNUD ANDERSEN

OG

KNUD BANNING

Sjette Bind tredje Hæfte

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG

1968

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER,

der udgives af »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie«, er planlagt til at udkomme med eet hæfte på ca. 12 ark årligt. Tre hæfter vil udgøre eet bind. Subskriptionsprisen for 1968 er fastsat til kr. 20,25 incl. moms for ikke-medlemmer er prisen pr. hæfte kr. 22,50 incl. moms.

Eventuelle bidrag til tidsskriftet bedes indsendt til Redaktionen af »Kirkehistoriske Samlinger«, Institut for dansk Kirkehistorie, Vodroffsvej 8, 1900 København V. Indmeldelse i Selskabet sker ved skriftlig henvendelse til samme adresse, mrk. »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie«. Samtidig bedes man oplyse, gennem hvilken boghandler man ønsker Kirkehistoriske Samlinger leveret. Også biblioteker og lignende institutioner kan indtræde som medlemmer.

Danske filosoffer i anden halvdel af det 13. århundrede

Af *Heinrich Roos*

Det 13. århundrede var den systematiske teologis blomstringstid i middelalderen. Opdagelsen af den »nye« Aristoteles og det dermed forbundne nye videnskabsbegreb (»scientia« mod »sapientia«) prægede hele århundredets teologiske tænkning. Aristotelismen som metode blev naturligvis ikke akcepteret uden modsigelse. Hele århundredet er et eneste opgør med de nye tanker: en stadig kamp mellem den mere konservative retning, som var inspireret af den nyplatonisk-augustinske tankeverden, og den »moderne« retning, som var under indflydelse af Aristoteles og hans arabiske kommentator Averroes. I første omgang sejrede den aristoteliske retning. Men efter Tomas af Akvins død (1274) indtil Duns Scotus' fremtræden (1302/3) var Henrik af Gent den førende skikkelse ved Pariser-Universitetets teologiske fakultet. Men Henrik af Gent stod under Augustinus' indflydelse og støttede sig i sine filosofiske analyser til den nyplatoniske Avicenna. Den åndshistoriske front forløb heller ikke enstydigt mellem teologerne i de nye tiggerordener. Gennemgående stod franciskanerne den augustinske retning nær, og dominikanerne den aristoteliske. Men franciskaneren Bonaventura kender sin Aristoteles godt og citerer ham flittigt, medens dominikaneren Mester Eckehart ganske tydeligt støtter sig til nyplatonismen og dens middelalderlige forfægttere.

De store systematikere i dette århundrede er Albert den Store, Tomas af Akvin, Bonaventura, Henrik af Gent og Duns Scotus. Ved siden af disse klassiske tænkere findes der imidlertid endnu et stort antal »andenrangs« tænkere, hvis indflydelse var stor, og hvis værker vi lidt efter lidt bliver nærmere bekendt med. Det 13. århundredes teologi var på ingen måde ensrettet; dets pluralisme var større, end vi i almindelighed er tilbøjelige til at antage.

Denne nye blomstring af den systematiske teologi foregik ved de nyoprettede universiteter, hovedsageligt Paris og Oxford. Til

dens udvikling gav de forskellige nationer deres bedste kræfter. Albert den Store var tysker, Tomas af Akvin og Bonaventura italienerne. Blandt de mindre betydelige tænkere findes personligheder fra næsten alle europæiske lande. Hvordan forholder det sig med de nordiske lande, og især Danmarks, bidrag til denne teologiske udvikling? Tilsyneladende kender vi ingen danske navne, som har gjort en indsats i denne nye teologiske selvbesindelse. Man kunne måske tænke på Anders Sunesøns »Hexaëmeron«, men hans værk tilhører i sin tankegang helt det 12. århundrede. Han døde 1228. Skønt den lærde ærkebiskop af Lund i sin ungdom (indtil 1190) studerede i Paris, England og Italien, blev hans værk kun kendt i Norden. Der fandtes af dette værk fire håndskrifter i Hamburg, Sorø, Lund og Roskilde. De tre første håndskrifter er imidlertid gået tabt. M. Cl. Gertz har lavet sin udgave efter det eneste manuskript, som er tilbage, nemlig det fra Roskilde, der nu findes på det Kongelige Bibliotek i København.

Spørger man efter grunden til denne tilsyneladende mangel på dansk deltagelse i det 13. århundredes åndsliv, må man ikke overse en vigtig kendsgerning. Dette nye åndsliv kunne efter sin natur kun udvikle sig ved de nye universiteter. Dér havde man adgang til de nye håndskrifter, dér traf man de nye mennesker, dér blev de nye ideer diskuteret, dér kunne man få de nye akademiske grader, som gav adkomst til på embeds vegne at tale med i det standende opgør. Men Danmark havde intet universitet. Vi er indtil nu meget dårligt underrettet om præsternes uddannelse i hele middelalderen [1], og i Danmark i særdeleshed. Før konciliet i Trient fandtes der ingen institutioner, som tog sig af de fremtidige præsters teologiske og spirituelle uddannelse. Det var overladt til deres eget initiativ, hvor de skaffede sig de latinske, liturgiske og pastorale kundskaber, som krævedes til præstevien. Det 3. Laterankoncil (1179) foreskrev (c. 18), at der ved katedralkirkerne ansattes en magister, »qui clericos eiusdem ecclesiae et scholarum pauperes gratis doceat« [2]. Det 4. Laterankoncil (1215)

[1] Måske må »Stella clericorum« af Laurentius Johannes de Dacia (Ellen Jørgensen: Om nogle middelalderlige forfattere, Historisk Tidsskrift 8. R. III, 1911, 253 ff.) »Rotulus pugillaris« af Augustinus de Dacia (A. Walz, Des Aage von Dänemark »Rotulus pugillaris«, Classica et Mediaevalia XV, 1954, 198 ff.) og »Religio munda« af Thomas Hibernicus (Tue Gad i Kirkehistoriske Samlinger 7. r. 5. bd, 3. hæfte, 1965, 435 ff.) opfattes som uddannelsesbøger for den gejstlighed, som ikke studerer ved universiteterne.

[2] Decr., I. V, tit. V, cap. 1.

foreskrev, at i det mindste enhver metropolitankirke skulle have en teolog, »qui sacerdotes et alios in sacra pagina doceat et in his praesertim informat, quae ad curam animarum spectare noscuntur«[3]. Om disse bestemmelser blev gennemført i Danmark, ved vi ikke. Men selv om disse bestemmelser blev gennemført, ville denne uddannelse næppe have svaret til de krav, som den nye tid stillede til de fremtidige præster.

En virkelig teologisk uddannelse, som berettigede til at tage del i de nye åndsstrømninger, kunne ikke opnås i Danmark. Havde man dygtige, begavede unge mænd til rådighed, måtte man sende dem til de udenlandske universiteter, først og fremmest til Paris. Nu havde ganske vist Anders Sunesøn studeret i udlandet. Men man må ikke glemme, at han tilhørte Hvidernes berømte slægt og kunne bekoste dette ophold med egne midler. Men hvad med de andre, som det 3. Laterankoncil kalder »scholares pauperes«? Forholdsvis tidligt var man i Danmark blevet opmærksom på dette brændende spørgsmål. I et dokument[4] af 17. maj 1253 flytter Biskop Jakob Erlandsen Helligåndshuset ved Roskilde ind i selve byen, overdrager det nogle ejendomme og opretter en fundats, som indeholder bestemmelser, bl.a. om de peblinge, der får ophold i hospitalet, medens de studerer. Om disse peblinge hedder det bl. a. i dokumentet: »Quandocumque autem duo tales exstiterint inter ipsos qui sue probitatis obtentu digni habeantur Parisius uel alias ad maius studium transmitti . . .«[5], hvorefter der fastsættes, på hvilke moralske og økonomiske betingelser dette skulle ske. Men ikke nok dermed. D. 18. september 1284 bekendtgør officialen i Paris, at Roskildeskanniken magister Peder Arnfast i sit testamente har overdraget et hus i Paris til fattige danske studenter[6]. Vi har kun dokumentet i en dansk oversættelse. Deri hedder det, at »mester Peder Arnfast, docter y thend hellige schrift, och cannick y Roschilde y Danmarckis rige, hves siell gud naade, gaf och skiøtte y sitt testamente, ett huus y Paris, paa then engelske gade wdi Østers liggendis thill fattige studenteres af Danmarck nytte och brug thend stund de y Paris studerer . . .«[7]. Uden tvivl står vi her

[3] Decr., 1. V, tit. V, cap. 5.

[4] Diplomatarium Danicum, 2. r., 1. bd., nr. 104.

[5] l. c. nr. 104, pag. 91,26 f.

[6] Diplomatarium Danicum, 2. r., 3. bd., nr. 105.

[7] l. c. nr. 105, pag. 113,23-27.

foran grundlæggelsen af det berømte Collegium Daciae i Paris. Men måske er det danske studentehus oprettet ti år tidligere. I Chartularium Universitatis Parisiensis er der under »anno 1275« aftrykt følgende dokument[8]: »Messire Jehan diet que l'an 1275 un docteur du pays de Dace donna un hostel assis à Paris pour les escolliers du royaume de Dace à tiltre, et depuis eu lieu dudit hostel les escolliers du royaume de Dace à tiltre de permutation et eschange ont eu un autre hostel assis emprès les carmes«. Selve dokumentet er fra 1384. Vi kan derfor ikke mere konstatere, om tidsangivelsen 1275 er en skrivefejl for 1285. I dette tilfælde ville den nævnte »docteur du pays de Dace« være Roskildekanniken Dr. theol. Peder Arnfast. Er årstallet 1275 imidlertid rigtigt, må man give Dr. Alfred Otto ret, når han taler om to danske kollegier i Paris[9]. H. Denifle nævner i sin kommentar til dokumentet fra 1384, som tidsfæster grundlæggelsen af »Collegium Daciae« til 1275, to personer, som skulle være identiske med den nævnte »docteur du pays de Dace«: ifølge Grammius (*Oratio de orig. et statu rei litter. in Dania*) skal det være den udvalgte Ærkebiskop Erland Erlandsen af Lund († 1276); ifølge »*Gallia christiana*« (VII, Paris 1742, p. 743) Johannes Dacus, kannik af Ste. Geneviève. Denifle tilføjer endnu følgende bemærkning: »Dani primo habitabant domum in vico S. Genovefae«. Hvorfra han har sin viden, unddrager sig vort kendskab. De danske studenter, som studerede i Paris, hørte til den engelske nation (*natio anglicana*), som vi kan slutte af forskellige dokumenter.

Af de historiske dokumenter, som står til vor rådighed, kan vi drage følgende sikre slutning: i det mindste i anden halvdel af det 13. århundrede fandtes i Paris danskere, der havde studeret dér og opnået den højeste akademiske grad enten i teologien (*sacra pagina*) som magister theologiae eller i filosofien som magister artium. Disse danskere forblev enten i Paris, hvor de havde en stilling ved universitetet eller i den kirkelige administration, eller de vendte efter afsluttet studium tilbage til deres hjemland, hvor de i regelen fik en eller anden betydelig stilling i kirkens eller statens tjeneste. Desuden kan man slutte af disse dokumenter, at man i Paris har oprettet en eller flere institutioner, hvor de danske studenter under deres studieophold kunne bo:

[8] Chartularium Universitatis Paris., I, nr. 464, pag. 536.

[9] A. Otto, *Johannis Daci Opera* (*Corpus Philosophorum Danicorum Medii Aevi* [=CPDMA] I) 1955, pag. xi, anm. 5.

det såkaldte Collegium Daciae. Med andre ord: de danske klerkes studier i Paris var i anden halvdel af det 13. århundrede blevet institutionaliseret i *Domus Dacie*. De havde dermed opnået et tilknytningspunkt, hvorfra de havde mulighed for aktivt at tage del i det åndsliv, som udfoldede sig ved universitetet i Paris.

Vi kender en række danskere, som i den tid har skrevet værker af sprogfilosofisk, astronomisk, matematisk og almindelig filosofisk karakter. Men så vidt vi kan se idag, er der iblandt dem ingen, som har beskæftiget sig med teologi i egentlig forstand. Deres interesse lå på det filosofiske område, de arbejdede indenfor det fagområde, som hørte til »*facultas artium*«. Om denne iøjnefaldende kendsgerning er en tilfældighed eller skyldes andre grunde, kan vi foreløbig ikke sige noget.

Blandt disse danske filosoffer er der nu nogle, som danner en vis enhed, da de alle – omend ikke udelukkende – har beskæftiget sig med sprogfilosofien. Det drejer sig om Martinus de Dacia, Boethius de Dacia, Johannes Dacus og Simon Dacus. Deres virke ligger mellem 1260–1280, og i det mindste de tre første af dem var knyttet til Pariser-Universitet. Den forsker, som for første gang i sammenhæng har gjort opmærksom på disse danske filosoffer, er Martin Grabmann. Allerede i 1920 holdt han i München et foredrag med titlen: »Die Entwicklung der mittelalterlichen Sprachlogik«. Dette foredrag blev i væsentlig udvidet form offentliggjort i I. bd. af »Mittelalterliches Geistesleben« (1926, 104–146). I en anmærkning på side 132 siger han: »Es wäre sehr zu wünschen, dass die logischen und sprachlogischen Abhandlungen dieser Dacier kritisch gesichtet und nach dem Vorbilde Wallerands ediert würden«. Efter Grabmanns forbillede taler man i den moderne filosofihistorie om disse danske filosoffer som »*Dacierne*»; dr. Jan Pinborg taler i sin disputats om »die 'Schule' der Dacer« [10].

I det følgende skal der gøres et forsøg på at præsentere disse daciere. Hvem er de, og hvad har de skrevet?

Martinus de Dacia [11] (fra Ingemanns historiske roman »Erik Menveds Barndom« kendt som »Mester Morten«) er et godt eksempel på den levende forbindelse mellem Danmark og universitetet i Paris. Han studerede i Paris og blev efter studieordningen først

[10] Jan Pinborg, *Die Entwicklung der Sprachtheorie im Mittelalter*, Kopenhagen–Münster 1967, 61 ff.

[11] H. Roos, *Die Modi significandi des Martinus de Dacia*, Kopenhagen–Münster 1952, 47 ff.

magister artium og derefter magister theologiae. Det var også her, at han skrev sine videnskabelige værker, som senerehen fik så stor en udbredelse. Magister Martinus må have været en betydelig personlighed. Thi Kong Erik VI. Menved gjorde ham til sin kansler. I et dokument af 24. juni 1288 nævnes han første gang som Rigets kansler (»regni cancellarius«). 1296 sendtes han til Rom, hvor han var Kongens prokurator i dennes proces mod Jens Grand, ærkebiskoppen af Lund[12]. Efter processens afslutning i 1297 taber hans spor sig. Vi ved ikke, om han vendte tilbage til Danmark, forblev i Rom eller rejste til Paris. 1304 døde han i Paris, hvor han blev begravet ved Notre Dame Kirken. Af forskellige andre kilder ved vi desuden, at Martinus var præst, havde formue og var kannik i Paris, Roskilde, Lund og Slesvig, hvor han også var provst.

Om *Johannes Dacus*[13] ved vi kun meget lidt. Han var magister artium og optræder som sådan i et dokument af 23. maj 1281, hvis 'Johannes Dicus' er en fejlskrivning for 'Johannes Dacus'[14]. Hans »Summa grammatica« er fuldført 1280. Han var knyttet til det berømte kloster St. Victor i Paris som »huius ecclesie specialis amicus«. Et lignende venskabsforhold bestod også mellem ham og klostret Ste. Geneviève i Paris. I begge klostre levede og praktiserede augustinerkorherrene deres fællesliv efter Augustinus' gamle regel. Vi har tidligere set, at »Gallia christiana« (VII, Paris 1742, p. 743) som grundlægger for Collegium Daciae nævner en »Johannes de Dacia, canonicus S. Genovefae«. I Chartularium Universitatis Parisiensis[15] findes nu et »Fragmentum Computi receptarum bursarum ab Universitate Paris, suppositis, quorum nomina afferentur, impositarum«. Denne fortegnelse strækker sig fra d. 15. september 1329–7. marts 1336. Navnene på de forskellige »buser« er angivet efter gaderne, hvor de ligger. Under »in vico Sancti Victoris« finder vi følgende bemærkning: »In domo magistri Johannis Dachiis iiii sunt socii«[16]. Altså endnu 1329 kendes et studiehus i Paris, som kaldes »Domus magistri Johannis Dachiis«. I samme dokument nævnes under »in vico Anglicorum« følgende: »Nicolaus de Dacia cum 4 sociis«[17]. Men det hus, som Roskilde-

[12] N. K. Andersen, Ærkebiskop Jens Grand, København I-II, 1943-44.

[13] A. Otto l. c., pag. X f.

[14] Allerede Grammius læser i Oratio de orig. »Dacus« for »Dicus«, pag. 410.

[15] Chart. Univ. Paris., I,1, nr. 1184, pag. 661.

[16] l. c., pag. 667 a.

[17] l. c., pag. 662 a.

kanniken magister Peder Arnfast i 1284 testamenterede til danske studenter i Paris, ligger netop »paa then engelske gade wdi Østers«. Vi kan altså heraf slutte, at der i det mindste i 1329 fandtes to danske kollegier i Paris. I hvert af disse huse fandtes 4 studerende.

Om *Simon Dacus* ved vi intet. Efter Dr. Jan Pinborgs undersøgelser[18] fandtes der i anden halvdel af det 13. århundrede to grammatikere, hvis navn var Simon. Begge to har sandsynligvis fået deres uddannelse i Paris. Om begge to eller en af dem var af dansk oprindelse, er efter den nyeste forskning også usikkert. Især værket »*Domus Grammaticae*« er fyldt med germanismer; Prof. L. L. Hammerich formoder, at den latinske tekst røber et middelnedertysk substrat[19].

Den betydeligste og berømteste af de danske filosoffer i det 13. århundrede er uden tvivl *Boethius de Dacia*. I adskillige samtidige dokumenter nævnes han i forbindelse med Siger af Brabant som forfægter af en yderliggående eller »heterodoks« (Van Steenberghe) aristotelisme. Tidligere forskere (især svenskerne Henrik Schück og Johs. Nordström) har hævdet, at han var af svensk oprindelse. Denne tese blev efterhånden overtaget af mange middelalderforskere. Således kalder Gilson ham konstant »*Boetius of Sweden*«, B. Nardi »*l'averroista Svedese*«. Mandonnet på sin side har udbygget en teori, hvorefter *Boethius de Dacia* døde i Italien. Efter Prof. dr. Søren Skovgaard Jensens grundige undersøgelse[20] er begge anskuelser urigtige. Skønt det er rigtigt, at betegnelsen »*de Dacia*« kan betyde ordensprovinsen »*Dacia*«, som omfatter både Danmark, Norge, Sverige og Finland, når det drejer sig om et medlem af franciskaner- eller dominikanerordenen, kan det samme ikke siges om betegnelsen »*dacus*« eller »*de dacia regione*«. *Boethius de Dacia* er af dansk oprindelse. Et nyt håndskrift, som A. Dondaine har fundet i 1947, beviser også klart og tydeligt, at de argumenter, hvorpå man har bygget den teori, at han døde i Italien, er uholdbare. Vi ved med sikkerhed kun, at han var dansker, og at hans Prisciankommentar er skrevet kort før eller omkring 1270–72. Han var magister artium og tilknyttet artistfakultetet i Paris. Nogle teser, som findes i hans værk »*De aeternitate mundi*« citeres ordret i det dokument, hvorved ærkebiskoppen af Paris, Étienne Tempier, i 1277 tilbageviste

[18] Jan Pinborg, l. c. 96 f.

[19] l. c. 96, Anm. 5.

[20] Søren Skovgaard Jensen, *On the National Origin of the Philosopher Boetius de Dacia* (*Classica et Mediaevalia XXIV*, 1963, 232 ff.)

anskuelser, hvorefter filosofiske og teologiske teser kunne være »due contrarie veritates« [21]. Dette dokument er rettet mod en yderliggående aristotelisme, som på den tid var udbredt i det filosofiske fakultet og bl.a. blev forsvaret af Siger af Brabant. Det berømte katalog fra Stams, som anfører dominikanerordenens lærde medlemmer, nævner Boethius Dacus som dominikaner. Det er imidlertid umuligt, at Boethius i den tid, hvor han var lærer ved artistfakultetet i Paris, kan have været dominikaner. Thi ifølge statuterne kunne medlemmerne af en orden ikke samtidig være professorer ved dette fakultet. Om Boethius senere er indtrådt i dominikanerordenen, ved vi intet, bortset fra vidnesbyrdet i kataloget fra Stams. Men man kan heller ikke udelukke denne mulighed. Vi kender ikke Boethius de Dacias dødsår. Vi ved heller ikke, hvornår Martinus de Dacia, Johannes Dacus og Boethius de Dacia tog deres magistergrad.

Vender vi os nu til disse danske filosofers *skrifter og deres indhold*, så er det *Martinus de Dacia's* værk »De modis significandi«, der har fået den største udbredelse. Vi kender indtil nu ikke færre end 28 helt eller delvis bevarede håndskrifter af dette værk; desuden har vi kendskab til 6 håndskrifter, som har eksisteret og nu er gået tabt. Dertil kommer 9 forskellige kommentarer med i alt 24 håndskrifter. Disse manuskripter daterer sig fra det 13.-15. århundrede: et talende vidnesbyrd om dette værks store udbredelse i næsten alle europæiske lande. Ved siden af dette værk har Martinus de Dacia endnu skrevet en i form af *Quaestiones* affattet kommentar til *Logica Vetus*. Denne kommentar findes imidlertid kun i ét manuskript (Erlangen).

Hans værk »De modis significandi« er en sprogteoretisk undersøgelse. Efter en længere indledning, hvor forholdet mellem det sproglige udtryk (*vox*), begrebet (*intellectus*) og den betegnede virkelighed (*res*) undersøges, gøres der udførligt rede for de såkaldte »*modi significandi*«, der konstituerer de grammatikalske kategorier, som er overleveret fra Donat og Priscian. Det drejer sig altså om en »metagrammatik«, som efter middelalderens opfattelse gælder for alle sprog. Når dette værk fik så stor en udbredelse, skyldes det formodentlig to grunde: det var det første i sin art, det vil sige en spekulativ grammatik, som undersøger sprogets struktur efter de metoder, som Aristoteles havde lært

[21] Chart. Univ. Paris., I, nr. 473, pag. 543, 12-13.

det 13. århundrede. Det var ikke blot en kommentar til Priscian, men en systematisk opbygning af hele grammatikken. Den anden grund, som sikrede dette værk dets store udbredelse, var dets pædagogiske form. Det var ikke opbygget i form af Quaestiones, hvor hele problematikken rulles op i »pro« og »contra«. Kort og præcist fremlægger det de enkelte teser »modo positivo«, og gør det endog i to omgange: først i en mere almindelig form, derefter i en mere indgående og detaljeret form. Martinus de Dacias værk har ligefrem dannet skole, som de mange kommentarer beviser. I mange tekster fra det 14. og 15. århundrede henvises til hans værk som til noget kendt.

På en eller anden måde må disse danske filosoffer i Paris have haft et indbyrdes forhold; thi alle fire har beskæftiget sig med sprogteoretiske emner. Også *Johannes Dacus*[22] har skrevet en »Summa grammatica«, hvor han behandler de samme problemer som Martinus de Dacia. Men på forskellige punkter adskiller den sig fra Martinus de Dacias værk. »Summa grammatica« er ufuldendt; den er betydelig større end Martinus' værk og den er affattet i form af Quaestiones. Desuden behandler den ikke blot de sproglige kategorier (modi significandi), men også sprogets grundelementer, syllabae et voces. Johannes Dacus har kendt Boethius de Dacias »Modi significandi« og tager på nogle punkter stilling imod ham.

Som indledning til »Summa grammatica« har Johannes Dacus skrevet en omfangsrig indledning, som kaldes »Divisio scientiae«, det vil sige en systematisk opbygning af hele det praktiske og teoretiske videnskabsområde, hvor de enkelte videnskaber sættes i relation til de dengang kendte aristoteliske skrifter. Alene af denne grund er denne del af »Summa grammatica« meget vigtig. Den er et systematisk mesterstykke, da den sammenfatter hele videnskabsteorien i anden halvdel af det 13. århundrede. Også i dette værk har Johannes Dacus benyttet sig af Boethius de Dacias undersøgelser.

Desuden har Johannes Dacus endnu skrevet et Sophisma, som er ufuldendt. Det drejer sig om et problem, som netop på den tid blev meget diskuteret i Paris, nemlig spørgsmålet om tingene består af én eller flere former[23]. Derfor kaldes hans Sophisma også »De gradibus formarum«. Medens den under Aristoteles' ind-

[22] Hans værker er udgivet af A. Otto i CPDMA I, 1955.

[23] R. Zavalloni, Richard de Mediavilla et la controverse sur la pluralité des formes, Louvain 1951.

flydelse stående retning holdt på, at der kun findes én form i tingene (*unicitas formae*), fastholdt den franciskanske retning, at der fandtes flere former i tingene, hvoraf de lavere stående er inkomplette, medens den sidste form er »*forma completa*«. Medens Boethius de Dacia i alle sine værker med energi forsvarede »*unicitas formae*« – på samme måde som Tomas af Akvin –, går Johannes Dacus ind for en »*pluralitas formarum*«. Dominikaneren Johannes Picardi de Lichtenberg nævner omkring 1305 Johannes Dacus ved siden af Avicbron som talsmand for denne anskuelse. Denne kendsgerning har en vis betydning. Thi den viser, at der herskede forskellige ansuelser blandt de danske filosoffer i Paris. Johannes Dacus syntes at have stået den mere konservative retning nærmere end f.eks. Boethius de Dacia. Hans venskabelige forhold til augustinerkorherrene i St. Victor og Ste. Geneviève synes at pege i samme retning. I det mindste hans Sophisma »*De gradibus formarum*« er af augustinsk-franciskansk, og ikke af aristotelisk-tomistisk inspiration.

Også de to forfattere, som går under navnet *Simon Dacus* [24] – hvis de er af dansk oprindelse –, har udelukkende behandlet grammatikalsk stof. Den ene af dem har skrevet et værk, som kaldes »*Domus grammaticae*«. Den anden forfatter har skrevet en kommentar til Martinus de Dacias »*Modi significandi*«. Samme forfatter er det formodentligt, som i form af *Quaestiones* har kommenteret Priscians to sidste bøger om konstruktionen. Begge forfattere kan ikke måle sig med de før anførte. Deres værk synes at have været beregnet for yngre studenter.

Boethius de Dacia er uden sammenligning den mest spekulative af alle de nævnte danske forfattere. Måske er det ikke for meget sagt, når man hævder, at han – ved siden af Søren Kierkegaard – hører til Danmarks store filosoffer. Selv i det 13. århundrede, som har frembragt så mange betydelige tænkere, rager han frem som en af de helt store. Hans systematiske kraft, spekulative dybde og forbavsende realitetssans adskiller ham fra mange andre. Hans stil er så prægnant, at man kan skelne et værk af hans hånd fra alle andre. Han er en af Danmarks store sønner.

Forbavsende er også hans produktions bredde. Ifølge kataloget fra Stams har han skrevet følgende værker: 1) *De modis signifi-*

[24] A. Otto, *Simonis Daci Opera*, CPDMA III, 1963. — Jan Pinborg, *Eine neue sprachlogische Schrift des Simon de Dacia*, *Scholastik* XXXIX, 1964, 220 ff.

candi, 2) en kommentar til Topica Aristotelis, 3) til Physica, 4) til De caelo et mundo, 5) til De anima, 6) til De generatione et corruptione, 7) til De sensu et sensato, 8) til De somno et vigilia, 9) til De longitudine et brevitate vitae, 10) til De memoria et reminiscencia, 11) til De morte et vita, 12) til De plantis et vegetabilibus og endelig 13) bogen De aeternitate vitae[25]. Dertil kommer endnu de to opuscula »De summo bono sive de vita philosophi« og »De sompniis« samt forskellige sophismata.

Af disse værker kender vi indtil nu følgende: hans Priscian-kommentar »De modis significandi«, som snart udkommer i »Corpus Philosophorum Danicorum Medii Aevi«, hans Topikkommentar, hvis udgave forberedes af Dr. A. Otto og Dr. Jan Pinborg, hans Fysikkommentar og hans kommentar til De generatione et corruptione, som forberedes af Dr. Géza Sajó, og hans værk »De aeternitate mundi«, som blev fundet og udgivet af samme forsker[26]. Desuden har Martin Grabmann udgivet de to opuscula »De summo bono« og »De sompniis«[27] samt et sophisma »Omnis homo de necessitate est animal«[28].

Det er sikkert endnu for tidligt at skrive en sammenhængende fremstilling af Boethius de Dacias filosofi, når kun en brøkdelen af hans værker er udgivet. Mange af dem er endnu ikke genfundet og skjuler sig under anonymitetens slør. Men allerede nu viser der sig visse karakteristiske træk i hans filosofi. Han er i modsætning til Johannes Dacus bevidst tilhænger af Aristoteles. Hans metode, hans inddeling og afgrænsning af de enkelte videnskaber bygger helt og holdent på de principper, som han finder hos Aristoteles. Alligevel er han ikke en blind tilhænger af »Philosophus«. Han vover også at modsige ham, når sandheden tvinger ham dertil. Dertil kommer hans systematiske evner. Han behandler ikke fænomenerne isoleret, men altid i sammenhæng. Indenfor denne systematiske sammenhæng interesserer han sig i særlig grad for det metodologiske problem, hvorvidt den enkelte videnskabsmand indenfor sit eget område er enerådende og kan følge sine egne princippers konklusioner, selv om de modsiger andre sandheder. Man har fra enkelte sider villet tillægge ham

[25] Udgivet af G. Meersseman, Rom 1936, pag. 64 (nr. 63).

[26] Géza Sajó, Boethii de Dacia Tractatus De aeternitate mundi, Berlin 1964.

[27] Martin Grabmann, Mittelalterliches Geistesleben, II, 1936, pag. 200-224.

[28] Martin Grabmann, Die Sophismataliteratur des 12. und 13. Jahrhunderts, Münster 1940, pag. 77-95.

teorien om den dobbelte sandhed. Men nyere undersøgelser viser, at det næppe er tilfældet. De tekster, især i »De aeternitate mundi«, som synes at bekræfte denne teori, må nærmest ses under en metodologisk synsvinkel. Han er for klarhedens skyld optaget af at skelne tros- og vidensområder. Man har også – især ud fra hans lille, men mesterlige værk »De summo bono« – villet slutte, at han går ind for en immanent filosofisk verdensanskuelse, som udelukker troen. Men man må huske, at det ligefrem var forbudt professorerne ved det filosofiske fakultet at beskæftige sig med rent teologiske problemer. Vi kender ikke et eneste rent teologisk værk af Boethius de Dacia. Han hører til artistfakultet og holder sig strengt til sit fagområde. I modsætning til århundredets mange teologer, som også kommer ind på filosofiske problemer, står vi her over for en genuin tænker, som udelukkende tænker i filosofiske baner. Han afgrænser strengt filosofien fra teologien.

I den store Prisciankommentar »De modis significandi«, som består af 134 quaestiones, behandler Boethius de Dacia de samme problemer, som både Martinus de Dacia, Johannes Dacus og de to forfattere Simon de Dacia har undersøgt. Men han gør det på en betydeligt mere overlegen måde. Han trænger tilbunds i de problemer, som de andre så at sige kun rører ved. Han skelner mellem den behandling, som grammatikeren foretager, og den, som logikeren, naturvidenskabsmanden og metafysikeren anvender i undersøgelsen af de samme problemer. Han lægger megen vægt på den realitetsbinding, som alle sproglige udsagn indeholder. Men samtidig er han opmærksom på, at grammatikeren også kan udsige noget om ikke-reale ting. Hos Boethius de Dacia findes der en antydning af, at sproget er menneskets værk helt igennem, en tanke, som først senere, især hos Nikolaus af Kues, får sin fulde udvikling.

Det samme gælder hans Topikkommentar, hvor især logiske problemer står i forgrunden, men hvor også etiske og metafysiske spørgsmål bliver behandlet.

Hans Fysikkommentar og kommentaren til *De generatione et corruptione* er af interesse, fordi han dér kommer ind på anskuelser, hvor Aristoteles synes at være i modstrid med kirkens lære.

Det samme gælder hans lille mesterværk »De aeternitate mundi«. Han anfører først de grunde, som taler for den anskuelse, at verden er skabt i tiden. Derefter bringer han udførligt de grunde, som taler for den anskuelse, at den af Gud skabte verden eksisterede

fra evighed af. Derefter tager han selvstændig stilling til problemet. Udgangspunktet i hans løsningsforsøg er følgende: enhver videnskabsmand må følge sin videnskabs principper, hvis disse er konstituerende for selve videnskaben, og hvis fornægtelsen af dem ville umuliggøre selve hans videnskab. I dette tilfælde må han fastholde disse principper og de deraf følgende konklusioner, selv om disse konklusioner tilsyneladende modsiger en anden og højere videnskabs resultater. Dette princip anvender han også på forholdet mellem tro og viden. Han går altså stærkt ind for enkeltvidenskabernes autonomi. Alligevel bøjer han sig til sidst for troens udsagn, fordi Gud i sin almagt formår mere end naturen. Men han fastholder, at denne sidste erkendelse ikke er formidlet gennem viden, men gennem troen, som ikke bygger på beviser, men på Guds ord. Han gentager ustandseligt: »fides non est scientia«.

Det lille, også stilistisk meget fint formede værk »De summo bono« er i grunden en antropologi på filosofisk basis. Hvad er mennesket? Hvad er dets opgave? Mennesket er det væsen, som må indrette sit liv efter fornuften. Menneskets mål er fællesskab med det højeste gode, det vil sige Gud. Man kan godt kalde dette værk en antropologi på humanistisk basis. Troens verden spiller ingen rolle i dens opbygning. Det er, som den ikke eksisterede. Men deraf kan man ikke slutte, at den ikke er til. Boethius de Dacia holder sig inden for sit eget fagområde. Han taler som filosof, ikke som teolog. Han abstraherer, men ifølge middelalderens tankegang gælder: »abstrahentium non est mendacium«.

Også det andet lille værk »De sompniis« er af stor betydning. Lidt forenklet kan man måske sige, at »sompnia«, »drømmeverden« står for det, vi idag kalder det underbevidste og ubevidste liv. I modsætning til samtidige forfattere, som plejede at tilbageføre disse fænomener til »overnaturlige« årsager såsom engle eller djævl, påviser Boethius de Dacia, at de har deres grunde i såre materielle ting, som ofte hænger sammen med menneskets for-døjelse. I dette lille værk kan man gribe den danske filosofis realitetsbetonede indstilling, som også ellers gør sig gældende.

De fleste af de endnu ikke genfundne boethianske værker er imidlertid Aristoteleskommentarer. Boethius har kommenteret hele det dengang kendte aristoteliske Corpus. Det drejer sig om de logiske, naturvidenskabelige, psykologiske, etiske og metafysiske skrifter. Alene dette er en bedrift uden lige. I de os indtil nu tilgængelige skrifter kan vi iagttage, at Boethius de Dacia meget

ofte viser tilbage til andre værker, hvor han har behandlet et problem udførligt og indgående. Måske er det ikke urimeligt at antage, at han i en afsluttende redaktion af sin samlede produktion har tilføjet disse »Rückverweise«. Hvis denne teori holder stik, er den igen et bevis på styrken i hans systematiske tænkning. Han var sig bevidst, at han havde skabt en sammenfattende helhed.

Men Boethius var først og fremmest en mand, som i sin filosofiske tankegang var i pagt med fremtiden. Han ikke så meget afslutter det 13. århundrede som indleder det 14. århundrede. I hele det 12. århundrede, også hos de samtidige teologer, som havde deres ståsted i samme århundrede, sammenfattedes teologien under begrebet »sapientia«. Dette rigt facetterede augustinske begreb betyder i denne sammenhæng, at den filosofiske og den teologiske tænkning danner en enhed. Allerede hos Peter Abaelard i det 12. århundrede og endnu hos Nikolaus af Kues i det 15. århundrede finder vi den anskuelse, at treenhedsdogmet var kendt for hedningerne, selv om denne erkendelse skete »in involucro«. I det 13. århundrede blev hos de tænkere, som stod under Aristoteles' indflydelse, »sapientia« erstattet med »scientia«. Dermed var man nødt til at skelne mellem en rent filosofisk og en rent teologisk erkendelse. Filosofien støtter sig på fornuftgrunde (ratio), teologien eller troen på Guds autoritet (verbum Dei). Denne skelnen mellem filosofi og teologi på basis af det aristoteliske 'scientia'-begreb er gennemført hos Tomas af Akvin. Man kan se hele det 13. århundredes uendelig komplicerede åndshistoriske udvikling under denne synsvinkel, som så igen spejler sig i mange detailspørgsmål, f.eks. i diskussionen om »unicitas« eller »pluralitas formarum«. Urgerede man 'sapientia'-begrebet med understregning af tros-erkendelsens primat, tilhørte man den konservative retning, som havde sine rødder i det 12. århundrede. Til denne retning med augustinsk-nyplatonisk udgangspunkt hørte gennemgående franciskanerne: den mest profilerede er måske John Pecham († 1292), men også Henrik af Gent og de teologiske kredse omkring ærkebiskop Étienne Tempier må regnes til denne skole. Tempiers to fordømmelsesdekreter af 1270 og 1277 var et forsøg på at sætte denne retning igennem med kirkepolitiske midler. Helt på den modsatte side stod de tilhængere af en yderliggående aristotelisme, som i den grad urgerede 'scientia'-begrebet, at de kom i konflikt med den kirkelige lære. De sagde nemlig, at en filosofisk vel under-

bygget og stringent bevist sandhed må være rigtig, selv om den modsiger en trossandhed. Modeleksemplet på denne anskuelse var kødets opstandelse og verdens evighed. Til denne retning, som man efter Van Steenberghens forslag kalder den 'heterodokse aristotelisme', hørte Siger af Brabant og hans elever. De havde deres institutionelle ståsted i Pariser-Universitetets artistfakultet, hvor man efter bestemmelserne ikke måtte beskæftige sig med teologiske problemer. Om de virkelig har lært de teser, som man laster dem for, diskuteres endnu. Men én ting er givet: i den samtidige, ret hidsige diskussion blev fronterne opfattet på denne måde. Gik man imidlertid disse folk på klingen og gjorde dem opmærksom på det farlige i deres påstande, så »reddede« de sig ved at sige, at de kun »citerede« Aristoteles, men at de ikke accepterede hans meninger.

Midt imellem disse to yderliggående retninger står Tomas af Akvin. Han går ud fra 'scientia'-begrebet og skelner mellem fornuft- og troserkendelse. Men efter at have skelnet mellem dem binder han dem atter sammen i 'sapientia'-begrebet. Det begreb, som står over både scientia og fides, er »veritas divina« eller »prima veritas«. Med andre ord: troen og viden kan ikke modsige hverandre, da de begge udgår fra og bundes i den første sandhed, som er Gud.

Åndshistorisk set må man placere Boethius de Dacia i nærheden af Tomas af Akvin. Den konservative retning indtog en vis nedladende, for ikke at sige negativ holdning overfor al filosofi, især den nye aristoteliske. Boethius de Dacias hovedanliggende er – måske en kende stærkere end hos Akvinaten – at understrege filosofiens autonomi, vel at mærke inden for dens egen grænser og på dens egen område. På det punkt er han i pagt med fremtiden. Han hævder i den grad filosofiens selvstændighed, at man somme tider har det indtryk, at han kommer i konflikt med troen. Men heller ikke for ham findes der nogen modstrid mellem tro og filosofi.

I slutningspassagen af sit lille mesterværk »De aeternitate mundi« sammenfatter han hele sit syn på dette i samtiden meget om diskuterede problem. Han siger følgende[29]:

»Der er altså ingen modsigelse mellem troen og Filosoffen (= Aristoteles). Hvorfor skumler du altså mod Filosoffen, når

[29] Géza Sajó, l. c., pag. 60,762–62,999.

du indrømmer det samme som han? Du skal ikke tro, at Filosoffen, som satte sit liv ind på studium af visdommen (sapientia!), på noget punkt modsagde den katolske tros sandhed. Du, som kun har ringe indsigt i forhold til filosofferne, der var og er denne verdens vismænd (sapientes!), skal tværtimod prøve at forstå deres udsagn. En lærers udsagn skal nemlig forstås maksimalt. Og den fremgangsmåde, som nogle ondskabsfulde anvender, som prøver at finde grunde, der (hos Filosoffen) på et eller andet punkt er i modstrid med den kristne tros sandhed, er ikke rigtig. Det er jo hævet over enhver tvivl, at det er umuligt. De siger nemlig, at den kristne som sådan ikke kan være en filosof, da han ifølge sin lov er tvunget til at opgive (destruere) filosofiens principper. Dette er imidlertid forkert. Thi den kristne indrømmer, at en slutning, der er bevist med filosofiske grunde, ikke kan forholde sig anderledes, netop af de grunde, ved hjælp af hvilke denne slutning er draget, selv om det drejer sig om (rent) naturlige grunde. At (f.eks) et dødt menneske ikke umiddelbart vender tilbage til livet som den numerisk samme person, det indrømmer han som sandt på grund af de (rent) naturlige grunde, som tvinger ham til denne påstand. Men han indrømmer (samtidig), at dette kan ske på grund af en højere årsag, som er hele naturens og hele det skabte værens årsag. Hvis man derfor opfatter det skarp-sindigt, tvinges den kristne ikke på grund af sin lov at opgive (destruere) filosofiens principper, men han »redder« såvel troen som filosofien, idet han hverken undergraver (corripiendo) den ene eller den anden. Hvis der imidlertid findes en eller anden, om han nu indtager en høj kirkelig stilling eller ej, som ikke kan forstå så vanskelige problemer, så skal han ydmygt lytte (obediat) til den vise og tro på den kristne lov. Denne tro skal ikke støtte sig på et sofistisk argument (ratio sophistica), thi det fejler; heller ikke på et logisk argument (ratio dialectica), thi det giver ikke samme sikkerhed som troen, da en logisk begrundelse aldrig er sikker på den modsatte anskuelses rigtighed; heller ikke på et bevisende argument (ratio demonstrativa), dels fordi et sådant ikke er muligt i alle de ting, som vor lov foreskriver, dels fordi det frembringer viden (scientiam!): »den syllogistiske bevisførelse frembringer nemlig viden«, som Aristoteles siger i 1. bog af Posteriora. Men troen er ikke viden. Derfor er enhver kristen forpligtet til at føje sig efter denne lov og at tro den, som det bør sig. Dette give denne lovs stifter, den herlige Kristus, som er den velsignede Gud i evigheders evighed. Amen.

Denne interessante tekst er fyldt med skjulte henvisninger til samtidige diskussioner. »Skumler« (murmuras) i 2. linie hentyder til de antifilosofiske tendenser hos de konservative. Også Tomas af Akvin har skrevet et lille værk »Contra murmurantes«. Linie 28: »en eller anden, om han nu indtager en høj kirkelig stilling eller ej« er sikkert en hentydning til ærkebiskoppen af Paris, Étienne Tempier. Inddelingen af de forskellige »rationes« (linie 31–40) var et yndet diskussionsemne ved artistfakultetet osv.

Vi har af dette værk 6 manuskripter. Blandt disse håndskrifter er to skrevet af to kendte samtidige: P₃ stammer fra Peter de Limoges († 1306), G er en autograf af den berømte Godfred af Fontaines († 1237/38). Begge to, men især den sidste, er afgjorte tilhængere af Tomas af Akvin. Håndskriftet P₁ har følgende slutning: »Explicit liber de concordia fidei christianae et philosophiae de aeternitate mundi a *Toma de Aquino*. Amen«. Dertil kommer, at værket i adskillige håndskrifter står i umiddelbar nærhed til værker af Tomas af Akvin. Men dette vil sige, at en lidt senere tid opfattede værket enten som skrevet af Tomas af Akvin eller i det mindste som af tomasisk inspiration.

Meget interessant er også følgende kendsgerning. L. 40 har Boethius de Dacia den sikkert i samtiden chokerende sætning: »Troen er ikke viden« (fides non est scientia). Godfred af Fontaines har i sit eksemplar (G) tilføjet følgende sætning: »Et fides est infra scientiam. Est tamen certissima cognitio fidei, quia nihil cadit sub fide nisi in quantum cadit sub prima veritate sub qua nullum falsum stare potest«. De sidste ord (nihil-potest) er imidlertid et ordret citat af Tomas af Akvin (S.Th.II./II.1,3). Det vil sige: Godfred af Fontaines underbygger den lidt chokerende sætning »Troen er ikke viden« med et citat af Tomas af Akvin.

Vi kender indtil nu endnu ikke alle værker, som Boethius de Dacia har skrevet. Det ville derfor være forhastet at fælde en dom over hele hans filosofiske tænkning. Men allerede 1956 skrev dominikaneren R.-A. Gauthier om de to værker, som dengang forelå i en kritisk udgave, *De summo bono* og *De aeternitate mundi*, følgende: »l'homme qui a écrit ces deux chefs-d'œuvre n'est inférieur à personne, et il est certainement à bien des égards supérieur au grand Siger (de Brabant) lui-même« [30].

[30] Bulletin Thomiste, Tome IX, N° 3, 1956, pag. 928.

Tillæg

Bibliografi over Boetius de Dacia

Af Jan Pinborg

A. Biografi

1. *B. Hauréau*: Un des hérétiques condamnés à Paris en 1277. *Journal des savants* 1886, s. 176–183.
2. *B. Hauréau*: Boetius, maître ès arts à Paris. *Histoire littéraire de la France* 30 (1888), s. 270–279.
3. *Henrik Schüeck*: Svenska Medeltidsförfattare. *Samlaren* 12 (1891), s. 154–170.
4. *P. Mandonnet*: Siger de Brabant et l'averroïsme latin au xiiie siècle. Fribourg 1899. ²1911.
5. *Johan Nordström*: Bidrag rörande Boetius de Dacia. *Samlaren* N. F. 8 (1927), s. 38–47.
6. *P. Mandonnet*: Note complémentaire sur Boèce de Dacie. *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 22 (1933), s. 246–250.
7. *A. Dondaine*: Le manuel de l'inquisiteur 1230–1330. *Archivum Fratrum Praedicatorum* 17 (1947), s. 186 ff.
8. *S. Skovgaard Jensen*: On the National Origin of the Philosopher Boetius de Dacia. *Classica et Mediaevalia* 24 (1963), s. 232–241. Definitiv udnyttelse af det foreliggende kilde-materiale.

B. Litteraturhistoriske arbejder (håndskriftfund)

9. *Martin Grabmann*: Neu aufgefundenene Werke des Siger von Brabant und Boetius von Dacien. *Sitz.ber. Bayer. Ak. Wiss. München* 1924.
10. *M. Grabmann*: Die Opuscula De summo bono sive de vita philosophi und De sompniis des Boetius von Dacien. *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge* 6 (1931) s.287–317. Kompletteret i *Mittelalterliches Geistesleben* II, 1936, s. 200–224.
11. *P. Lehmann*: Skandinaviens Anteil an der lateinischen Literatur des Mittelalters. *Sitz.ber. Bayer. Ak. Wiss., München* 1936, s. 48–50.

12. *M. Grabmann*: Ungedruckte lateinische Kommentare zur aristotelischen Topik aus dem 13. Jahrhundert. Archiv für Kulturgeschichte 28 (1938), s. 210–232. Genoptrykt i Mittelalterliches Geistesleben III (1956), s. 142–157.
13. *M. Grabmann*: Die Sophismataliteratur des 12. und 13. Jahrhunderts mit Textausgabe eines Sophismas des Boetius von Dacien. Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters 36. 1. Münster 1940.
14. *M. Grabmann*: Thomas von Erfurt und die Sprachlogik des mittelalterlichen Aristotelismus. Sitz.ber. Bayer. Ak. Wiss., München 1943. S. 80–83 Boetius de Dacia's Modi significandi.
15. *P. Lehmann*: Mitteilungen aus Handschriften VIII. Sitz.ber. Bayer. Ak. Wiss., München 1944. (Flere håndskrifter af Modi significandi).
16. *J. J. Duin*: La doctrine de la providence dans les écrits de Siger de Brabant. Philosophes médiévaux III. Louvain 1954.
17. *G. Sajó*: Un traité récemment découvert de Boèce de Dacie De mundi aeternitate. Texte inédit avec une introduction critique. Budapest 1954. – Anmeldelser af denne udgave: 18–19 + nf. 42 ff.
18. *M. T. d'Alverny*: Note sur deux manuscrits du De aeternitate mundi. Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge 22 (1955), s. 101–112.
19. *R. A. Gauthier*: anmeldelse af 17 i Bulletin Thomiste 9 (1954–56), s. 927–930.
20. *G. Sajó*: Boèce de Dacie et les commentaires anonymes inédits de Munich sur la physique et sur la génération attribués à Siger de Brabant. Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge 25 (1958), s. 21–58.
Anmeldelse og stillingtagen til denne artikel nf. efter nr. 38.
21. *J. J. Duin*: La bibliothèque philosophique de Godefroid de Fontaines. Estudios Lulianos III (Palma 1959), s. 21–36 og s. 137–160.
22. *H. Roos*: Boetius af Danmark. Catholica 18 (1961), s. 97–102.
23. *G. Sajó*: Boetius de Dacia und seine philosophische Bedeutung. Die Metaphysik im Mittelalter, Miscellanea Mediaevalia II, Berlin 1963, s. 454–463. Samler alle kendte håndskrifter af Boetius med undtagelse af de i 24 og 25 nævnte.
24. *H. Roos*: Das Sophisma des Boetius von Dacien »Omnis homo de necessitate est animal« in doppelter Redaktion. Classica et Mediaevalia 23 (1962), s. 178–197.

25. *H. Roos*: Ein unbekanntes Sophisma des Boetius de Dacia. *Scholastik* 38 (1963), s. 378–391.

C. Udgaver

De summo bono og De sompniis: 10.

De summo bono er oversat til japansk af Takeshiro Takada (jvf. *Bulletin de la Société Internationale pour l'étude de la Philosophie Médiévale* 4, 1962, s. 37).

De aeternitate mundi: 17. Nu afløst af:

26. *Boetii de Dacia Tractatus de aeternitate mundi*, ed. G. Sajó. *Quellen und Studien zur Geschichte der Philosophie IV*, Berlin 1964.

Anmeldelser:

Angelicum 42 (1965) s. 367–68 (C. Vansteenkiste).

Augustinus 10 (1965) s. 123 (V. Capánaga).

Bijdragen 26 (1965) s. 356 (C. Verhaak).

La Ciencia Tomista 92 (Salamanca 1965) s. 355.

The Modern Schoolman 42 (1964–65) s. 422 (Klubertanz).

Nouvelle Revue Théologique 86 (1964) s. 1125 (Ch. Martin).

Personalist 46 (Los Angeles 1965) s. 393 (G. Mac Gregor).

Revue Thomiste 65 (1965) s. 633–634 (M. V. Leroy).

Salesianum 26 (Torino 1964) s. 760.

Scholastik 40 (1965) s. 452–53 (W. Kutsch).

Speculum 40 (1965) s. 544–45 (J. R. Weinberg).

Studium 5 (Madrid 1965) s. 196 (González Pola).

Sophisma: 13 og 24.

Boetius' værker vil udkomme i *Corpus Philosophorum Danicorum Medii Aevi*. Bind IV med Boetius' *Modi significandi* er i trykken og bind V *Topik-kommentaren* er under udarbejdelse.

D. Almene behandlinger

(Se desuden 1–2, 4, 6, 10, 23)

27. *P. Doncoeur*: Note sur les averroistes latins: Boèce de Dacie. *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 4 (1910) s. 500–511.
28. *M. Grabmann*: Der lateinische Averroismus des XIII. Jahrhunderts und seine Stellung zur christlichen Weltanschauung. *Sitzber. Bayer. Ak. Wiss., München* 1931–32.
29. *M. Grabmann*: Texte des Martinus von Dacien und Boetius

- von Dacien zur Frage nach dem Unterschied von *essentia* und *existentia*. *Miscellanea philosophica* R. P. Josepho Gretd O.S.B. oblata, *Studia Anselmiana* 7–8, Roma 1938, s. 7–17. (Boetius teksterne fra kommentaren til Aristoteles' *Posteriora analytica*).
30. *E. Gilson*: *History of Christian Philosophy in the Middle Ages*, London 1955, s. 399–402. (Analyse af *De summo bono*).
31. *P. Wilpert*: *Boethius von Dacien – Die Autonomie des Philosophen. Beiträge zum Berufsbewusstsein des mittelalterlichen Menschen*, *Miscellanea Mediaevalia* III, Berlin 1964, s. 135–152.
32. *H. Roos*: *Forskellen mellem metafysik og enkeltvidenskab ifølge Boetius de Dacia*. *Lumen* 8 (1965) s. 157–170.
Der Unterschied zwischen Metaphysik und Einzelwissenschaft nach Boetius von Dacien, *Miscellanea Mediaevalia* V, Berlin 1968.
33. *F. van Steenberghen*: *La Philosophie au XIIIe siècle*. Louvain 1966, s. 402–412.
34. *Gianfranco Fioravanti*: *Boezio di Dacia e la storiografia su l'Averroismo*. *Studi Medievali*, 3a serie, VII, fasc. 1, Spoleto 1966, s. 283–322. Betydningsfuld sammenfatning af Averroismens problematik. Af særlig interesse er måske påvisning af lighedspunkter mellem Boetius og Albertus Magnus (s. 313–314), inspireret af Bruno Nardis artikel: *Note per una storia dell'averroismo latino: la posizione di Alberto Magno di fronte all'Averroismo*. *Rivista critica di storia della filosofia* 2, (1947), s. 197–220.

D. Studier over enkelte værker

Modi significandi: 14 og 15.

35. *R. Gansiniec*: *Metrificale marka z opatowca i traktaty gramatyeczne XIV i XV wieku*. *Studia staropolskie* VI, Wrocław 1960.
36. *Jan Pinborg*: *Die Entwicklung der Sprachtheorie im Mittelalter. Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters* 42,2. Münster 1967, s. 77–86.

Topik-kommentar: 12.

37. *Bruce Braswell*: *Godfrey of Fontaines' Abridgement of Boetius of Dacia's Questiones supra librum Topicorum Aristotelis*. *Mediaeval Studies* 26 (1964), s. 302–314.

Elenchi-kommentar: 19 og 24.

Kommentar til Posteriora Analytica: 9, 13 og 29.

38. *Bruce Braswell*: The Use of William of Moerbeke's Recension of the Posterior Analytics. A Second Instance. *Mediaeval Studies* 24 (1962), s. 371–375.

Kommentar til Physica og til De generatione et corruptione: 20 og 32. Anmeldelser og stillingtagen til 20 desuden af:

L. J. Bataillon, *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 44 (1960), s. 161–162.

O. Lottin: *Revue de théologie ancienne et médiévale* 8 (1960), no. 2036.

Kommentar til Metafysikken.

39. *J. J. Duin*: A la recherche du commentaire de Boèce de Dacie sur la Métaphysique d'Aristote. *Die Metaphysik im Mittelalter*, *Miscellanea Mediaevalia* II, Berlin 1963, s. 446–453.

Kommentar til De anima.

40. *M. Giele*: La date d'un commentaire médiéval anonyme et inédit sur le Traité de l'âme d'Aristote (Oxford, Merton College 275, fol. 108r–121v). *Revue philosophique de Louvain* 58 (1960), s. 529–556. Giele har senere mundtligt foreslået, at denne kommentar måske er forfattet af Boetius, jvf. *La filosofia della natura nel medioevo*. *Atti del terzo congresso internazionale di filosofia medioevale*, Milano 1966, s. 696. Problemet kræver nærmere undersøgelse.

Sophismata: 13, 24, 25, 36.

Opuscula: De summo bono: 6, 10, 30, 33.

41. *E. Gilson*: Le Moyen âge et le naturalisme antique. *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge* 7 (1932), s. 5–38.

De somniis: 10.

De aeternitate mundi: 17–19, 21, 23, 26, 33.

17 har fremkaldt en større debat. Foruden de nævnte artikler og en række kortere anmeldelser:

Rivista critica di storia della filosofia (1957), s. 110–112 (E. Garin).

Speculum 30 (1955), s. 680–681 (S. Harrison Thomson).

Scriptorium 9 (1955), s. 153–154 (H. Silvestre).

Foreløbig følgende længere bidrag:

42. *E. Gilson*: Boèce de Dacie et la double vérité. *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen âge* 22 (1955), s. 81–99.

43. *A. Maurer*: Boetius of Dacia and the Double Truth. *Mediaeval Studies* 17 (1955), s. 233–239.

44. *P. Michaud Quantin*: La double vérité des Averroistes. Un

texte nouveau de Boèce de Dacie. *Theoria* 22 (1956), s. 167–184.

45. *F. Sassen*: Boethius van Dacië en de theorie van de dubbele waarheid. *Studia Catholica* 30 (1955), s. 266–273.

46. *F. van Steenberghen*, i *Revue philosophique de Louvain* 54 (1956) s. 137–147.

Efter fremkomsten af 26 er diskussionen foruden i de der nævnte anmeldelser videreført i 33 og i

47. *Tullio Gregory*: *Discussioni sulla doppia verità*. *Cultura e scuola* 1962, s. 99–106.

48. *Paul Wilpert*: *Ein Compendium des 13. Jahrhunderts*. *Gottfried von Fontaines als Abbeviator*. *Mittellateinisches Jahrbuch* II (1965), s. 165–180.

Melanchthon som fortolker af 1. Tim. 4,13

Af Jens Glebe Møller

Det var i alt fald tidligere en udbredt skik, at præsten skrev i sine konfirmanders salmebøger. Omtrent således skrev reformationstidens store navne ofte i deres studenters og venners bibler (el.l.). Naturligvis har også Melanchthon forsynet mange bibler med sådanne »autographa«. Et af dem – en fortolkning af 1. Tim. 4,13 – skal meddeles her tillige med nogle kommenterende bemærkninger.

Melanchthon har skrevet sin fortolkning på indersiden af bindet og på forsatsbladet af førstedelen af en tysk Luther-bibel fra 1545 (ifølge titelbladet) eller 1544 (ifølge sidste side)[1]. Fortolkningen er – som det vil ses – underskrevet »Philippus Melanthon 1547 in exilio«. Med dette eksil forholder det sig på følgende måde: I 1546 udbrød omsider den religionskrig, som Melanchthon ustandseligt havde søgt at afværge. Det protestantiske schmalkaldiske forbund og kejseren tørnede sammen. Og da kejserens forbunds-fælle, hertug Moritz af Sachsen, rykkede mod Wittenberg, standse forelæsningerne ved universitetet, og mange forlod byen. Melanchthon hørte til de sidste, som flygtede, men også han måtte afsted. Den 11. november 1546 begav han sig til Zerbst mellem Wittenberg og Magdeburg[2], og i de følgende måneder flakkede han om fra by til by »som et skib, der kastes omkring af storm og bølge«[3]. Først den 25. juli 1547 kunne han igen vende definitivt tilbage til Wittenberg[4], hvor han så genoptog sine fore-

[1] Om denne udgave se: Hans Volz, Hundert Jahre Wittenberger Bibeldruck 1522–1626, Göttingen 1954, s. 75 f. og fortegnelsen (s. 155 ff.) nr. 10. Hvem bogen har tilhørt vides ikke, men den er i alt fald havnet på Det kgl. Bibliotek i København.

[2] Corpus Reformatorum 28, II, s. 91. Jfr. Carl Schmidt, Philipp Melanchthon, Leben und ausgewählte Schriften, Elberfeld 1861, s. 464.

[3] »... tanquam navis procellis ventorum et fluctibus maris iactatur«, Camerarii De Vita Philippi Melanthonis narratio, ed. Strobel, Halle 1777, s. 250.

[4] CR 28, II, s. 101. Schmidt, op. cit. s. 473.

læsninger 3 måneder senere, den 24. oktober [5]. I denne landflygtighedsperiode har Melanchthon da nedskrevet sin udlægning af dette vers fra sit elskede første brev til Timotheus [6].

Melanchthon opfatter skriftstedet [7] dels som en guddommelig befaling (mandatum) om at studere, dels som et trøstens ord til dem, der lider ondt »propter veritatis studium«. De kan jo nemlig i så fald trøste sig med, at de kun adlyder Guds befaling. – Det, Gud ved Paulus befaler os at studere, er åbenbaringen eller læren (doctrina). Det er en gængs og naturligvis ikke helt ubegrundet opfattelse, at Melanchthon opfatter skriften som »Lehrquelle« og evangeliet som »eine Summe von Lehren« [8] og således fortegner Luthers reformatoriske tanker i intellektualistisk retning. Af en udlægning, som den her foreliggende, får man imidlertid et klart indtryk af, at så nemt kommer man nu ikke om ved Melanchthons teologi.

Efter at have opstillet sin første distinktion går Melanchthon nærmere ind på skriftstedet og indfører nu en ny skelnen, nemlig mellem 3 slags lærer (genera doctrinarum): mellem lectio, consolatio og doctrina. Når Paulus befaler, at vi skal læse, så betyder det en befaling til at studere skriften. Og begrundelsen er ifølge Melanchthon den, at mens vi i os selv kan finde f.eks. geometriens principper og deraf – uden nogen form for læsning – udlede beviser, så kommer forjættelsen om forsoningen og det evige liv udefra, formidlet gennem skriften. Hvad Melanchthon siger her og andet-

[5] Schmidt, op. cit. s. 474.

[6] CR 15, sp. 1295 ff. er aftrykt Melanchthons posthume kommentar til 1. Tim. (og til 2 kapitler af 2. Tim.). Denne kommentar udgaves 1561 i Wittenberg af Crellius og er i CR 15, sp. 1295–96 identificeret med en kommentar til samme brev, som udkom i Strassbourg i 1541 og angiver Cruciger som forfatter. Identifikationen er fejlagtig, som det fremgår af en sammenligning af de to kommentarer, som begge findes på Det kgl. Bibliotek. Den i 1561 udkomne kommentar, som altså er optrykt i CR 15, har få saglige og ingen verbale overensstemmelser med den her omtalte og optrykte udlægning af 1. Tim. 4,13. Iøvrigt oplyser Crellius i sit Epistola Dedicatoria, at Melanchthon selv ikke ønskede denne kommentar (som er identisk med forelæsninger 1550–51) udgivet: »... vel quod beviorem existimeret commentarium, quam quem publice extare vellet, vel quod speravit se ante mortem Epistolam hanc, quam præ ceteris dilexit, publice adhuc suo more repetiturum et plenius enarraturum esse«.

[7] På latin ifølge den nævnte kommentar: »Sis assidua in lectione, consolatione et doctrina«.

[8] F. eks. Seeberg, Dogmengeschichte IV, 3. udgave Erlangen/Leipzig 1920, s. 432 og 455.

steds om geometrien (m. m.) har lighedspunkter med den moderne filosofis erkendelse af, at matematiske og logiske sætninger ikke bygger på erfaringen, men er selvindlysende eller tautologiske. $2+2$ er altid 4. Og det samme kan man jo i og for sig godt udtrykke ved at kalde geometriens principper for medfødte, som Melanchthon her gør det. Forjættelsen er derimod ikke selvindlysende. Den kommer fra Gud, og vi kender den nu kun gennem skriften. Når Melanchthon binder forjættelsen til skriften, er hans standpunkt følgelig hverken fundamentalistisk eller intellektualistisk, men han vil derigennem netop værne åbenbaringsens særlige karakter. Den er historisk og følgelig ikke selvindlysende. Vi, der lever efter profeterne og efter Kristus, kender kun åbenbaringen i dens historisk overleverede skriftlige form. Derfor er vi forpligtede på lectio[9]. Til forjættelsen hører nødvendigvis trøsten: *consolatio*. For når vi tilegner os forjættelsen, så kender vi Gud – ikke udenom skriften, men netop sådan, som han har åbenbaret sig i skriften – så ser vi hans søn, og så griber vi forjættelsen om forsoningen. Og dette betyder trøst, for nu kan vi trods al nød og trængsel påkalde Gud og holde fast ved ham i håb om den endelige befrielse. – At Melanchthons øjeblikkelige situation afspejler sig i skildringen af *consolatio* er indlysende.

Endelig omtaler Melanchthon distinktionens 3. led: *doctrina*. Når vi, som Melanchthon indledningsvis har slået fast, skal »lære den åbenbarede lære« (*discere doctrinam a deo traditam*), så tænker han dér – som fortsættelsen viser – på forjættelsen om forsoningen. Men her bruger Melanchthon nu *doctrina* i en videre betydning, nemlig ikke blot om forjættelsen, men om alt det, som behandles i den traditionelle dogmatik[10]: treenighedslæren, kristologien, læren om kirken, om sakramenterne osv.[11]. Alt dette fortæller skriften os også om, og også på dogmatikken er den kristne altså forpligtet. I den forstand er skriften »Lehrquelle«

[9] Her foreligger muligvis en affinitet til tankegange hos Erasmus, for hvem den skriftlige overlevering er båndet mellem fortid og nutid, og Kristus derfor fortsat inkarneres i skriften – se Ernst-Wilhelm Kohls, *Die Theologie des Erasmus*, Basel 1966 I, 28 ff. og 98 f.

[10] Reformatorerne ville i stedet for dogmatisk sige »*catechesis*«, se nævnte Timotheus-kommentar, CR 15, sp. 1368.

[11] I en 3. betydning står ordet *doctrina*, hvor Melanchthon som ovenfor nævnt taler om de 3 »genera doctrinarum«. Flertalsformen her skyldes formodentlig ønsket om at undgå forveksling med den tidligere omtalte *doctrina*, nemlig forjættelsen om forsoningen.

for Melanchthon. Men Melanchthon slutter så sin omtale af dogmatikken med nogle sætninger, som ikke må overses. Når nu hele dogmatikkens stof er hentet ud af skriften, så skal den fromme læser bringe det i orden – som Melanchthon selv gjorde det i sine Loci. Han skal skelne mellem lære og filosofi, mellem lov og forjættelse, og han skal vise, hvor skriften (når den læses) forkynder lov, og hvor den forkynder forjættelse. Men dermed er læren i den videre – om man vil: intellektualistiske – betydning klart underordnet læren i snævrere forstand. Det er dogmatikkens opgave at lade forjættelsen træde frem, ikke at levere sætninger til udenadslæren.

Paulus in priore Epistola ad Timotheum cap. 4

πρόσχε τῆ ἀναγνώσει, τῆ παρακλήσει, τῆ διδασκαλίᾳ

Multi continentur in hoc breui dicto. primum precipit de studio. Quare sciamus cogi nos mandato divino, vt discamus doctrinam a deo patefactam. Deinde magna consolatio est piis, cum propter veritatis studium sustinent ærumnas, scire ideo se impiorum serviciam subire, quia mandato dei obedierint, ac discere doctrinam a deo traditam voluerint. Id autem mandatum maximi faciendum, & maxime necessarium esse inde existimari potest, quia cum singulare et ingens beneficium dei sit, q(uod) prodiens ex arcana sede patefecit sese, et mirandum decretum de Reconciliatione, edidit, ingratitude est horibilis, negligere tantum beneficium, & nolle deum nos alloquentem audire.

Distribuit autem Paulus eruditissime genera Doctrinarum in Ecclesia. Primum vocat Lectionem, & precipit ut Legamus monumenta tradita divinitus. Geometria et aliæ artes quæ ex Demonstrationibus extruuntur, non discuntur primum Lectione, sed in nostra mente principia intuemur, & inde demonstrationes teximus. At promissio reconciliationis, & vitæ æternæ non nascitur nobiscum, sed est mirandum decretum factum in consilio æterni patris, Filii, & spiritus sancti, & postea promulgatum, et traditum patribus & prophetis, ut Literi mandaretur. Dissimilis est igitur hæc doctrina humanis artibus et aliis Religionibus. Artes & Leges sine Literis naturæ luce cerni possunt. Sed promissio aliunde tradita est et mandata Literis. Ideo Lectio necessaria est, Et Ecclesiæ opus est literis, libris, & studiis literarum. Et cum nominat Paulus Lectionem, alligat Ecclesiam ad hos libros diuinitus traditus.

Sequitur consolatio. Postquam ex Lectione cognita est promissio, proximum est ut eam nobis ipsi adplicemus, Agnoscamus deum sicut se in Lectione patefecit, conuertamur ad eum, & intueamur filium nobis missum, et promissionem reconciliationis amplectamur. Hac erecti consolatione inuocemus deum, & confirmati fera(mus) ærumnas quibus Ecclesia onerata est, nec s(ub) mole miseriarum deficiamus a deo, sed Leniamus nobis dolores agnitione præsentia et auxilii dei, & inuocatione, & expectatione Liberationis. Hoc secundum membrum, scilicet consolatio, præcipue ad promissionem, et ad adplicationem promissionis referatur, et Late patet in tota vita, in omnibus periculis et doloribus.

Tertium membrum nominat Doctrinam. Lectio continet non tantum promissionem reconciliationis, & si ea pars precipua est, sed etiam Legem, exempla, promissiones verum necessariorum in præsentia vita, articulas de Essentia Dei, de tribus personis, de voluntate dei, de filio dei nato ex virgine, de Ecclesia, de peccato, de causis miseriarum humanarum, de sacramentis, de Resurrectione, de vita æterna, de premiis ac poenis æternis. De his rebus, quæ in Lectione recitantur, redigat pius Lector doctrinam in ordinem ut artifex, discernat celestem doctrinam a philosophia, distinguat Legem & promissiones, & membra recte distincta illustret, monstret ubi Lectio de Lege, ubi de promissione concionetur. Ita Paucis verbis Paulus modum discendi tradidit.

Philippus Melanthon 1547
in exilio

Bugenhagen og Kamminer bispeembedet

Et utrykt brev af Johannes Bugenhagen

Af *Martin Schwarz Lausten*

I Rigsarkivet, København, har vi fremdraget et brev fra Johannes Bugenhagen til den pommerske superintendent Johannes Knipstro. Det er dateret Wittenberg den 2. marts 1545, og der er tale om en samtidig afskrift, hvilket fremgår dels af håndskriften, dels af en påtegning på brevets bagside, foretaget af Peder Palladius' karakteristiske hånd: »En Copie aff doctoris Joannis Buggenhagij Pomeranij scriffuelse til d. Johannem Knipstrouium Superintendentem Rugiæ«[1]. Dette brev, som hidtil synes at have undgået forskningens opmærksomhed[2], angår en begivenhed i Bugenhagens liv, som på godt og ondt gjorde et dybt indtryk på ham. Det drejer sig om hans afslag på tilbuddet om at blive den pommerske evangeliske kirkes primas, biskop af Kammin. I meget personlige vendinger giver han i dette brev til Knipstro[3] udtryk

[1] Sign. T.K.U.A. Pommern A III, nr. 18, »Akte og Dokumenter vedrørende Rügens Forhold til Roskilde Stift og særlig de Ralswickske Godser«, 1431–1651.

[2] Brevet findes ikke i O. Vogt: »Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel«, Stettin 1889, eller i de tillæg, Vogt senere udgav, ej heller i den betydelige samling af Bugenhagen-breve, som O. Clemen udgav i »Zeitschrift für Kirchengeschichte«, Bd. 31 (1910). Det samme gælder den fortegnelse, som Hans-Günter Leder fremlagde i 1958, aftrykt i »Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag«, hrsg. Werner Rautenberg. Berlin 1958, p. 123 ff. O. Vogts værk blev genudgivet i 1966, »Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel. Gesammelt und herausgegeben durch Otto Vogt. Mit einem Vorwort und Nachträgen von Eike Wolgast, unter Mitarbeit von Hans Volz«, Hildesheim 1966. I tillægget har Eike Wolgast udarbejdet en overrigt over breve til og fra Bugenhagen, som ikke fandtes i Vogts udgave. Heller ikke her findes nærværende brev.

[3] Johannes Knipstro var født 1497, blev franciskanermunk, men forsvarede allerede 1518 Luther i en diskussion med den bekendte Johann Tetzl. Fra 1525 prædikant i Stralsund, hvor han sammen med Ketelhut og Æpinus organiserede Lutherdommen. Senere i Greifswald og atter i Stralsund. Sammen med Bugenhagen og andre udarbejdede han den pommerske kirkeordning til landdagen i Treptow 1534. Året efter superintendent og hofprædikant, 1539 professor ved universitetet

for sine alvorlige overvejelser i denne anledning og for sin sorg over den uforståenhet, hans standpunkt mødte i Pommern. Inden vi aftrykker brevet, vil vi imidlertid gøre rede for den historiske sammenhæng, hvori det har sin plads.

Da den sidste katolske biskop af Kammin, Erasmus von Manteuffel, i januar 1544 var afgået ved døden, opstod der alvorlige stridigheder mellem landets to protestantiske regenter, hertugerne Barnim d. IX og Philip d. I om efterfølgeren. Philip ønskede at få bispestolen besat af sin kansler Jacob von Zitzewitz, medens Barnims favorit var den kun 17-årige greve Ludwig von Eberstein. Da disse planer blev kendt i Wittenberg, reddede Luther, Melanchthon, Bugenhagen og Cruciger i fællesskab en alvorlig formaning til de to hertuger. Wittenbergerne kunne måske nok gå med til kanslerens valg, men hertugerne måtte forstå, at det ikke var en skinbiskop, der skulle vælges, men en sand biskop, som skulle være ansvarlig for den kristelige lære, religion og tugt, en mand, som skulle være i stand til at give fornuftige råd til ridderskab og stæder, have opsyn med de gejstlige, overvåge ceremonierne, dømme i ægteskabssager etc. Derfor var det i allerhøjeste grad nødvendigt, at man fandt en lærd og øvet mand, og man skulle ikke blande verdsligt misbrug ind i så alvorlig en sag[4]. Denne henstilling virkede så stærkt på de to hertuger, at de enedes om at opfordre ingen ringere end Bugenhagen til bispeembedet, hvilket Kamminer domkapitlet derpå udvalgte ham til, og i begyndelsen af juli 1544 rejste en delegation til Wittenberg for at bede ham modtage valget. Men til deres store skuffelse afslog Bugenhagen med det samme, skønt dybt beæret. Hans hovedargumenter var for det første, at han ikke kunne forlade sit embede i Wittenberg, hvortil Gud havde kaldet ham og anvendt ham i 23 år, og selvom dette embede af navn ganske vist var ringere end det pommerske, »so ists doch ein recht warhaftig bischoflich Ampt und grosser in disser Zeit den ander Bistumb«[5].

i Greifswald. Senere i strid med Peder Palladius og Chr. d. III om det rygiske superintendentur (se nedenfor not. 10). Den heftige ordinationstrid med Johannes Frederus forlod han som sejrherre, jfr. Hellmut Lieberg: »Amt und Ordination bei Luther und Melanchton«, i: Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte, Bd. 11, Göttingen 1962, p. 360.

[4] H. Heyden: »Kirchengeschichte Pommerns« II, i: Osteuropa und der deutsche Osten. Beiträge aus Forschungsarbeiten und Vorträgen der Hochschulen des Landes Nordrhein-Westfalen, Bd. III, Köln-Braunsfeld 1957, p. 3-4.

[5] Vogt og Wolgast, anf. skr. p. 288-293.

For det andet mente Bugenhagen om sig selv, at han var uegnet, han var blevet for svag til sådan et embede. Han var ganske vist ikke uden erfaring, men følte sig for gammel til nu at rejse rundt i Pommern og høre på adelens og byernes klager og stridigheder, at se regnskaber, at skændes med verdslige embedsmænd etc. Desuden ville han få alt for lidt tid tilovers til studium og bøn, hvilket allerede længe havde pint ham meget.

Gesandterne ville imidlertid ikke anerkende disse argumenter, som de anså for dårlige undskyldninger, og de begyndte nu på forskellig vis at lægge pres på Bugenhagen. Kirker og skoler ville gå i opløsning hvis han ikke kom, han skyldte simpelthen sit gamle fædreland dette o.s.v. Men det, der gjorde mest indtryk på ham, var dog deres stadigt gentagne udtalelser om, at der med sikkerhed atter ville udbryde alvorlige stridigheder mellem de pommerske hertuger, med håndgribeligheder og blodsudgydelser, hvis de atter skulle i gang med valget af en evangelisk biskop. Også hertug Johan Frederik af Sachsen og Luther selv fik gesandterne sat i aktivitet, og til sidst ændrede Bugenhagen sin beslutning. Han meddelte nu de pommerske hertuger, at han var villig til at påtage sig bispeembedet på den betingelse, at han måtte forlade det igen, når han selv ville, samt at han selv måtte udpege sin efterfølger. Herved skete der ganske vist et indgreb i fyrsternes og domkapitlets rettigheder, men betingelsen skulle kun gælde i Bugenhagens tilfælde. Bugenhagen gjorde det dog ganske klart, at dette var en *conditio sine qua non* for at han kunne acceptere valget.

De pommerske hertugers reaktion på dette følger først i december 1544, da de sender en ny delegation til Wittenberg, som skal prøve at få en endelig aftale i stand med Bugenhagen. De skal meddele ham, »ihren erwidigen obirsten Prelaten, Rat und lieben getreuen, Hern Johan Bugenhagen, der hl. Schr. Dr., erwelten und postulirten Bischof zu Cammin«, at hertugerne med glæde har modtaget hans accept. De håber, Gud vil hjælpe ham i embedet, men m.h.t. hans betingelser, så nærer de store betænkeligheder, de kan ikke binde sig til usikre fremtidige tilfælde og håber, at han frafalder sine krav. Samtidig beder hertug Philip af Pommern fyrsten af Sachsen at formå Luther og Melanchthon til at overtale Bugenhagen. Denne sender kort efter et skriftligt svar til sine to kolleger[6], hvori han beretter om de frygtelige samvittigheds kvaler, han har haft angående hele denne sag. Han føler nu, at

[6] *Ibd.* p. 306–311.

man har aftvunget ham et løfte, og han har siden i angst og dyb sorg tryglet og anråbt Gud om vejledning. Nu er hans øjne blevet åbnet, og han er klar over, at han på ingen måde kan gøres ansvarlig for de begivenheder, der kan udvikle sig i Pommern, hvis han afslår. Fyrsterne har selv pligt til at varetage deres embeder. At Gud nu virkelig har bøn hørt ham fremgår af, at hertug Philip af Pommern til den sachsiske fyrste ganske klart har sagt, at man ikke vil acceptere Bugenhagens betingelser. Deraf følger, slutter Bugenhagen, at jeg nu er ganske løst fra dette embede, hvilket jeg jubler over og takker Gud for. Jeg vil ikke mere under nogen omstændigheder binde mig til det igen [7].

Dette er også hovedargumentet i hans endelige, utvetydige afslag til de pommerske gesandter under deres sidste møde mellem jul og nytår 1544. Den 1. januar 1545 giver han dem sin skriftlige begrundelse, ligesom han sender endelig besked til hertug Philip [8], hvem han i øvrigt formaner at varetage sit embede med alvor og hurtigt at finde en anden bispekandidat.

Efter denne skrivelse følger i den kronologiske rækkefølge nærværende brev af Bugenhagen. Formodentlig er der tale om et svar på et brev fra Knipstro, men et sådant kender vi dog ikke mere. Knipstro indtog som generalsuperintendent og hofprædikant det højeste kirkelige embede i Pommern, og selvom han i hvert fald tidligere havde været personlig ven med Bugenhagen, så synes han nu at være blandt dem, der af al magt prøver at overtale Bugenhagen til at modtage bispevalget, ligesom han heller ikke har villet godtage Bugenhagens grunde til afslaget. Disse forsvarer Bugenhagen her, og han fortæller, hvor dybt alvorlige hans overvejelser har været. De pommerske udsendinges trusler om stridighederne i Pommern i tilfælde af et afslag fra Bugenhagens side har gjort et stærkt indtryk på ham, og han har sukkende og

[7] »Sum ergo liber a promissione mea. Gaudeo et gratias ago deo, liberatori per Jesum Christum Dominum nostrum. Amen. Nunc agitur ut suscipiam episcopatum, si non perpetuo retinendum, tamen aliis conditionibus. Sed ego nullis promissionibus, nullis conditionibus, nullis terriculamentis aut minis, quasi ego debeam respondere in iudicio dei etc. me rursus intrudam in mala unde gaudeo me liberatum«, ibd. p. 308–309.

[8] Vogt og Wolgast, anf. skr. p. 312–315. I brevet fortæller Bugenhagen atter om de store sjælekvaler, hele denne sag har ført ham ud i. Alene Gud kunne råde ham, andre ville ikke. Men han hjalp ham og befriede ham fra embedet. Bugenhagens afslag er nu ganske klart: »Dweil aber dise meine true Meinung nicht geachtet wirt . . . wil ich de ganze Sache Gott bevelen lassen«, ibd. p. 318.

grædende for Guds ansigt bedt om råd. Bugenhagen fremfører videre, hvor uretfærdigt, man fra Pommern bedømmer ham, og han beder Knipstro gøre de øvrige ledende i landet opmærksom på dette, ligesom han beklager, at der åbenbart er visse personer i hertugernes omgivelser, som stadig søger at forøge uenigheden mellem disse.

Enden på hele sagen om besættelsen af Kamminer bispestolen blev, at hertugerne og domkapitlet blev enige om at vælge den hertugelige råd og kansler Bartholomæus Svawe, som i maj 1545 indsattes i embedet af Johannes Knipstro og Paul von Rode. Som biskop tjente han ganske hertugernes interesser, og kort efter sank embedet ned til at blive et forsørgelsessted for hertugfamiliens sønner, som anbragtes her som titulærbisper[9].

Tilbage står spørgsmålet, hvorledes dette brev fra Bugenhagen til Knipstro er endt i København. Som ovenfor omtalt er der tale om en samtidig kopi, forsynet med en påtegning af Peder Palladius. Bugenhagen daterede brevet den 2. marts 1545 i Wittenberg, men netop i denne måned opholdt Johannes Knipstro sig hos Palladius i København i anledning af uoverensstemmelserne mellem hertug Philip af Pommern og Knipstro på den ene side og Christian d. III og Peder Palladius på den anden side vedrørende besættelsen af superintendentembedet på Rygen[10]. I et brev fra Knipstro til Palladius, skrevet i København den 31. marts 1545, hedder det, at Knipstro nu har opholdt sig i København i godt tre uger[11]. Han er altså afrejst fra Pommern i begyndelsen

[9] H. Heyden, anf. skr. p. 5–6. Samme dag, som valget af Svawe fandt sted, skrev Bugenhagen til sin ven kong Chr. d. III af Danmark og fortalte om hele sagen. Han giver tydeligt udtryk for sin glæde over at være sluppet for dette embede. Om han så skulle krydse 10 have, så ville han meget hellere have påtaget sig et embede i Danmark, hvilket han tidligere havde afslået, og skønt han engang højtideligt havde lovet sig selv aldrig mere at ville sejle over det danske Storebælt! Brevet er dateret Wittenberg den 12. april 1545. Vogt og Wolgast, anf. skr. p. 324–328.

[10] Den pommerske ø Rygen hørte siden Absalons tid i gejstlig henseende under Roskildebiskoppen. Under reformationsuroighederne blev de gamle rettigheder for en tid sat ud af kraft, men forholdene ordnede mellem Danmark og Pommern på et møde i Kiel i september 1543. Det bestemtes bl. a., at den pommerske hertug måtte nominere en superintendent over Rygen, men denne skulle modtage en konfirmation af Roskildebiskoppen for at være retteligt kaldet. Knipstro var den første rygiske superintendent efter reformationen. Stridighederne omkring dette embede i Chr. d. III's tid vil vi nærmere behandle i et senere arbejde.

[11] Rigsarkivet, København. Orig. Sign. T.K.U.A. Pommern A III, nr. 18.

af marts måned og har derfor næppe modtaget Bugenhagens brev hjemme. Man kan således formode, at det er blevet overbragt ham i Købehavn, og Knipstro har da ganske naturligt fortalt Palladius – der som bekendt også var en nær ven til Bugenhagen – om hele sagen. Peder Palladius har vel ved denne lejlighed fået en kopi af brevet og formodentlig vist kongen den. Mere end en hypotese kan dette selvsagt ikke være, men det er dog et forsøg på at forklare tilstedeværelsen af et brev i kongens arkiv og forsynet med Palladius' notat, et brev som ikke angår danske forhold.

Gratiam Dei et pacem per Christum. Meæ rationes Charissime Ioannes, quibus recusavi suscipere Episcopatum, potuerunt permouere Illustrissimum Saxoniae Principem Electorem, magnos viros, principum consiliarios, præterea et venerandum Patrem Lutherum, dominum Philippum et alios, ut sentirent me iuste recusare istum Episcopatum. Potuerunt permouere truncos et saxa et omnem creaturam, quando fugiebam in montem orare solus, ne uos me faceretis Regem, ut condolerent mihi gementi et ploranti in conspectu Dei. Potuerunt et Deum ipsum permouere, ut me liberaret ex manibus uestris et diceret mihi, non iniuste facis, habeto pacem. Manus uestras uoco illa uestra et uestrorum uerba: Si non suscipis hoc Regnum mundanum, peribunt Ecclesiae et scholæ in Pomerania, de hoc damno tu respondebis coram Deo, erunt bella et effusio sanguinis, de quo tu postea dolebis et habebis conscientiam malam. His manibus me capiebatis, non sum saxum aut impius homo, ut non me ista moueant. Meæ rationes quibus potui permouere coelum et terram, uos isthic nihil mouent, uobis nihil sunt ut tu scribis. Dicitis adhuc teneri meam conscientiam, nondum esse liberatam. Tu quis es, qui iudicas alienum seruum? Domino suo stat aut cadit. Quid uobis faciam amplius? Officium meum et laborem etiam in hac senecta et canitie non negaui uobis si uolueritis. Vos autem respondetis: nihil sunt hæc omnia, nisi suscipias Episcopatum quo te enecemus. Nihil peccauit in uos tantum hanc unam culpam quod non suscipio istum principatum, quo me enecetis. Ignoscite mihi, remittite mihi hoc peccatum, quod imputatis mihi, et Deus ipse non imputat mihi, ut Deus remittat uobis orantibus peccata uestra. Nostis illud: cumstabitis ad orandum etc. Scribis fratres non suscepturos, si quid ad eos pro me scripseris, quemadmodum per literas rogaui. Obsecro igitur T. H. ut hæc mea uerba ad eos scribas ut uel sic me suscipiunt, quemadmodum

suscepit me Deus. Illustrissimo principi meo Barnimo scripsi semel, quemadmodum hæc res absque dilatione curanda sit, ad Illustrissimum uero Principem meum Philippum bis scripsi, et nunc tertio scriberem, nisi certo scirem (fui n. a consilijs) Principem Electorem iam scribere eius clementiæ. Susplicamur n. nunc tandem esse apud utrumque Principem, qui discordias alant, ne quoquo modo in hac re principes concordent. Quod utinam ne ita sit Deus paris sit uobiscum in æternum. Te diligo in ueritate. Christus te conseruet cum uxore tua in æternum. Ex Vuittenberga M. D. XLV 2. Martij.

Ioannes Bugenhagenius
Pomeranus
tuus.

Charissimo uiro et Domino Ioanni Knipstrobio, Sacræ Theologiæ Lectori in Academia Grypsuualdensi et illic Superintendenti Ecclesiastico, domino suo et fratri in Christo semper uenerando.

Embede og præst

Om Niels Hemmingsens pastoraltheologi

Af Carl Christian Jessen

I den levende forskning og debat, som finder sted om det lutherske syn på embedet, og især om den rette tolkning af reformatorenes anskuelse på dette punkt[1], er det pastoralteologiske synspunkt i udstrakt grad overset. Kun ganske enkelte fremstillinger skænker denne side af embedsproblematikken opmærksomhed. Imidlertid er det ganske afgjort, at en nærmere undersøgelse af reformations-tidens syn på præstens virksomhed og person, adskilt fra de mere abstrakte udredninger om embedet som guddommeligt ordning, vil kunne kaste nyt lys over, hvad reformationen, læremæssigt og praktisk-kirkeligt, betød.

I »Morphologie des Luthertums« inddrager Werner Elert pastoraltheologien på den måde, at han i vid udstrækning må afvise dens arbejdsområde udfra sin vurdering af, hvad der er den rette lutherske embedsopfattelse. Præsteembedet forstået som en hyrdgerning, således som det i udstrakt grad fortolkes af den efterreformatoriske periode, er en afvigelse fra Luthers syn på embedet, idet man genoptager den middelalderlige tanke om »cura animarum«, en pastoral gerning *udenfor* ordets forkyndelse[2]. For Luther bestod det egentligt pastorale i ordets forkyndelse, og derfor er embedet et prædikeembede. Sjælesorgen kan ikke adskilles fra forkyndelsen, og der eksisterer ifølge denne tolkning ikke andre legitime embedspligter end prædiken og sakramentforvaltning. Udviklingen bort fra Luther kronet ifølge Elert med det pietistiske præsteideal, hvor præsten er helt og fuldt pastor, i eet og alt ansvarlig for sine sognebørn i kraft af sit sjælesørgembede.

[1] Se fremfor alt H. Lieberg »Amt und Ordination bei Luther und Melanchton« Göttingen 1962, og de der anførte vigtigste værker.

[2] se herom afsnittet »Das kirchliche Amt«, i bd. I, s. 297 ff og »Die spätere Lehre vom Amt und seine Gestaltung« s. 308 ff, især s. 317.

Elerts tolkning af den lutherske embedsopfattelse har tydeligvis til formål at værne om læren om ordet og ånden og dermed om hævdelsen af Guds suveræne virken gennem det forkyndte budskab. Samtidig sker der hermed indirekte en stærk understregning af embedets betydning som instrument for Guds frelsende ord, idet ordet jo *må* forkyndes. Yderligere implicerer denne opfattelse en radikal sondring mellem embede og person; ordet virker uafhængigt af hvem der forkynder det, og præstens »kvalifikationer« betyder intet for prædikenens »efficacia«. Med en sådan forståelse af embedet elimineres i udstrakt grad behovet for en egentlig pastoraltheologi. Hvad præsten har brug for er en grundig theologisk skoling i den rette lære, for at han kan vide, hvad han skal forkynde, og af praktisk theologi vil det blot være nødvendigt at indprente sig visse homiletiske grundregler. Iøvrigt skal præsten da være et skikkelig menneske som alle andre.

Når der da vitterligt opstår en pastoraltheologi i den lutherske kirke er dette et indicium for, at embedsforståelsen i virkeligheden er en anden end den her skitserede. Reformationstidens pastoraltheologiske litteratur er imidlertid ikke særlig righoldig, men de værker, der findes, røber dog, at opfattelsen af embedet som et hyrdeembede ikke for samtiden ansås for stridende med den rette reformatoriske lære. Det præsteideal, man læser ud af de talrige kirkeordninger fra perioden, er da også i vid udstrækning det »pastorale«. Meget hurtigt synes den anskuelse at fæstne sig, at præsten er mere end blot forkynder, at hyrdegerningen består i andet end ordets prædiken, og at den vordende præst derfor må have en grundig instruktion i sit embedes rette førelse, inden han stedes dertil. Hvis Elerts tolkning er rigtig, hvorfra henter en sådan opfattelse da sine impulser?

Spørgsmålet er meget omfattende, og her skal kun peges på enkelte linjer i udviklingen. I kapitlet »Rette bisper og præster« har Niels Knud Andersen i sin undersøgelse af den begyndende reformations theologi[3] påvist de ret betydelige divergenser mellem Luther og Zwingli, hvad angår embedsopfattelsen. Sidstnævnte taler ganske enkelt meget mere om personen end om embedet, idet præsten for ham i første række er menighedens »profet«, hyrde, vægter og forbillede, kaldet og sendt direkte af Gud, og dertil udrustet med særlige nådegaver. Guds middelbare kaldelse

[3] »Confessio Hafniensis« Kbhv. 1954, s. 334–63.

gennem menigheden træder således i baggrunden, og der tales ikke nær så kraftigt om embedet i sig selv som Guds gode ordening, således som Luther gør det f.eks. overfor sværmerne. Endvidere bliver kravene til præstens forbilledlige levned meget udtalte – også hans gode eksempel er led i hans pastorale gerning[4]. Linjen fra Zwingli synes at blive meget fremtrædende i den følgende udvikling, og i reformbevægelse og pietisme er sprogføringen omtrent den samme[5]. Dogmatisk hævder man imidlertid de traditionelle lutherske synspunkter om embede og vocation, og vi får således i de følgende århundreder en ejendommelig koalition mellem en institutionel og en karismatisk embedsopfattelse, som først opløses i det store og langvarige opgør mellem ortodoksi og pietisme i spørgsmålet om uomvendte præsters embede.

Den tidlige danske reformation viser i sin embedsopfattelse en mærkbar lighed med den vi møder hos Zwingli, ifølge Niels Knud Andersens undersøgelse. Det vigtigste skrift i denne forbindelse er Peder Laurentsens »En sand oc ret cristen vnderuisning om præste embede« fra 1535[6], der nok må betegnes som den første danske fremstilling af pastoraltheologien, idet den ikke primært behandler det kirkelige embede i sig selv, men derimod præsternes personlige forhold og især deres rette levned. Således omhandles præstekaldelsen ikke abstrakt, men konkret tages der fat på kandidatens personlige »indre kaldelse«. Denne er afgørende for om ydre kaldelse kan finde sted. Dernæst tales der i stærke vendinger om præstens pastorale gerning, og det fremgår klart, at denne består både af prædiken, sjælesorg og exemplarisk levned – hertil kommer endvidere forbedergerningen. Interessen samler sig således mere om den rette præst end om det rette embede, eller, anderledes sagt: det første er forudsætningen for at man kan tale

[4] Især må der henvises til Zwinglis skrift »Der Hirt« fra 1523.

[5] Et andet bemærkelsesværdigt skrift som nødvendigvis må inddrages i en større undersøgelse end nærværende, er Martin Bucers »Von der waren Seelsorge und dem rechten Hirtendienst, wie derselbige in der Kirche Christi bestellet und verrichtet werden solle« (Deutsche Schriften bd. 7, Gütersloh 1964, s. 69–245, udg. m. indl. ved R. Stupperich). Som titelen viser er det bærende synspunkt »cura animarum«-tanken og det pastorale præsteideal. Uden tvivl er Bucer en vigtig kilde for den senere pastoraltheologi, og det er givet, at Niels Hemmingsen har kendt hans skrift og modtaget en vis påvirkning derfra. Stupperich hævder Bucers afhængighed af Erasmus (»Ecclesiastae« 1536), hertil kommer, at Zwinglis »Der Hirt« ganske sikkert har ligget på Bucers bord.

[6] »Conf. Hafn.« s. 348. Det kgl. Bibliotek ejer et beskadiget eksemplar af Laurentsens skrift.

om det sidste. Muligvis bunder Laurentsens differens fra det lutherske i en anden opfattelse af forholdet mellem ordet og ånden, men i så fald synes han at have denne »uafklarethed« tilfælles med størstedelen af den senere protestantiske lærertradition. Den »eksklusive« opfattelse af ordets enevirken i forkyndelsen synes ikke at dominere der.

Den københavnske bekendelse taler i artikel 40 på en noget anden måde end Laurentsen om embedet, idet opgaven her er mere abstrakt theologisk uden henblik på den konkrete pastorale virksomhed[7]. Det almindelige præstedømmes »indre forbindelse« med det kirkelige embede fremhæves her, i modsætning til Laurentsens profetiske præsteideal, hvor forbindelsen er meget svagt markeret. Bekendelsen fremhæver klart embedet som en tjeneste i menigheden ved personer kaldede ud af menigheden, og den fundamentale forskel på alle kristnes sacerdotium og præstens ministerium træder klart frem.

I den tidlige danske reformation findes således ansatser til både et karismatisk og et institutionelt embedssyn, dog nok med overvægt på det første. I den efterreformatoriske tid synes linjerne dog at forenes, hvad Niels Palladius' skrift fra 1556 »Regulae quaedam« viser. Dette beskedne skrift er det andet pastoraltheologiske bidrag, som må nævnes fra tiden før Niels Hemmingsen. I første række er det dog kontroverstheologisk, idet hensigten er at hævde det lutherske præsteembede som et sandt og gyldigt embede, og dermed forsvare berettigelsen af den lutherske ordination. At embedet er nødvendigt for kirken og indstiftet af Gud selv kan man ikke blive uenig med katolikkerne om. Det afgørende er imidlertid, hvorledes dette embede føres, og her gælder der et enten-eller. Det evangeliske embede er en ordets og åndens tjeneste, hvad det katolske offerpræsteembede ikke er. Yderligere: embedet og personen må nok adskilles, men det betyder ikke at man kan se bort fra personen. Embedet er nemlig en pastoral gerning, og deri ligger det personlige element som noget uomgængeligt. Af en hyrde (og husholder) kræves troskab og personlig, helhjertet indsats. Hvor præsten er pastor, virkelig hyrde, i forkyndelse, sjælesorg og forbøn, der er det sande embede. Nicolai Palladius gennemfører konsekvent sammenligningen mellem pastor og mercenarius ved opstillingen af 28 regler for den rette hyrdegerning

[7] Conf. Hafn. s. 359 f. Artikel 36 derimod gengiver helt tydeligt Laurentsens syn.

og 12 kendetegn på lejesvendens embedsførelse – i det sidste tegnes et helt tydeligt skræmmebillede af den papistiske præst. Mercenarius er ikke pastor, og hans embede er ikke sandt og virksomt. Romerkirkens embede og dens monopolkrav kan derfor uden videre afvises – og dette sker i stærke vendinger – tilmed da dens ordination også i sin ydre skikkelse er så fjernt som noget fra apostlenes måde. De evangeliske præster ordineres »rite«, d.v.s. efter den apostoliske skik med bøn og håndspålæggelse som udtryk for embedsoverdragelsen. Palladius nedskriver ved sin antikatolske holdning ikke embedets betydning, tværtimod er der hos ham, i modsætning til Malmøreformatorerne, tale om åndens embede som nådemiddel, ved siden af den stærke betoning af det personlige, pastorale element i embedet.

Dermed er vi nået frem til Niels Hemmingsen og hans berømte lille bog fra 1562 »Pastor sive Pastoris optimvs vivendi agendiqve modvs« [8]. Prøver man at placere denne bog i sin samtid blot i ydre og formel henseende, vil man alene derved hurtigt opdage, at den er enestående. Dens talrige oplag og udgaver taler for en ganske særlig udbredelse og betydning, og det er indlysende at ikke bare den lærde verden, men også den jævne gejstlighed har kendt og skattet den [9]. Niels Hemmingsens bog må da også have udfyldt et virkeligt behov, idet der i hans tid kun udkom ganske enkelte fremstillinger af pastoraltheologien, der på samme ligefremme og personlige måde behandlede præstens liv og embede [10]. Det væsentligste arbejde fra perioden er den meget produktive Erasmus Sarcerius' store værk »Pastorale« fra 1559. Det er på mange måder bemærkelsesværdigt, især ved sin stofrigdom, men savner dog i udpræget grad den koncentration og klare opbygning, som præger Hemmingsens skrift. Alt for meget

[8] Her er benyttet det eksemplar, som findes på Institut for dansk kirkehistorie, nemlig udgaven Rostock 1590. J. H. Paulli har i sin doktordisputats »Dr. Niels Hemmingsens Pastoraltheologie« (Kbhv. 1851) givet en almindelig karakteristik af skriftet. Paullis bog er stadig læseværdig.

[9] Bogens udgaver er følgende, efter Laurids Nielsen indf. Dansk Bibliografi 1551-1600, Kbhv. 1931-33: latinske: Kbhv. 1562, Leipz. 1574 og ca. 1578, Genf 1579, Erfurt 1585 og Rostock 1590. Tyske: Leipz. 1566 og 1569. På engelsk udkom bogen London 1574 og 1576 under titlen »The Preacher«, oversat af J(ohn) H(orsfall).

(10) Man kan f.eks. nævne den lille håndbog af J. Garcaeus, »Vom tewren heiligen Ampt vnd Gewalt/ aller trewen Prediger und Seelsorger«, Wittenberg 1567 (KB), endvidere Tilemann Heshusius' skrift »Vom Ampt vnd Gewalt der Pfarrherrn« (1561), som især beskæftiger sig med præstens bemyndigelse i henseende til kirketugten.

stof dynges op, således en hel del ritualer og formularer, men det forhindrer dog ikke, at der hos Sarcerius er overordentlig betydningsfulde ansatser i retning af det, der langt senere skulle blive til den lutherske pastoraltheologi. Både Sarcerius og Hemmingsen er foregangsmænd med hensyn til formuleringen af det sjælesørgeriske præsteideal, som kommer så klart til udtryk i reformbevægelse og pietisme. Bemærkes må det, at Sarcerius til forskel fra Hemmingsen taler meget kraftigt om embedet som guddommeligt ordning og indstiftelse, samtidig med at det pastorale og personlige element i præstens tjeneste også understreges[11]. Kristus har forordnet det, og Gud giver sin særlige nåde og velsignelse til det, derfor skal det agtes for højt, stort og værdigt. Det er Guds ydre middel til menneskers frelse (for denne tankegang er prædiken og embede egentlig identiske), og Gud vil straffe dem, der foragter denne hans ydre ordning. En sådan sprogføring er ikke Hemmingsens, hvilket vel ikke bare har sin baggrund i at polemikken mod sværmeriske tendenser var svagere i de nordiske lande. Vender man sig til »Pastor« opdager man hurtigt, at man er i selskab med en theolog af større systematisk formåen. Her er fremstillingen samlet om et enkelt bærende motiv og ført igennem med stor koncentration. Motivet er forståelsen af præstens embede som en hyrdegerning. Til indledning vil vi derfor undersøge, hvad Niels Hemmingsen forstår ved det kirkelige embede, den tjeneste som »pastor« har at opfylde.

Til forskel fra den efterfølgende ortodokse theologi har Hemmingsen ikke noget særskilt kapitel om det kirkelige embede i sin dogmatiske håndbog. I stedet taler han i 3 artikler om den kirkelige orden, myndighed og autoritet[12]. Om indstiftelsen af embedet og om kaldelsen dertil mæles der ikke et ord, tværtimod betragtes det som noget umiddelbart indlysende at det hører til den kirkelige orden at kirken er inddelt i to kategorier, nemlig ordets forkyndere og dets tilhørere. Theologisk begrundes denne inddeling ikke nærmere; Hemmingsen ytrer blot, at forholdet mellem de to grupper burde være som mellem forældre og børn, og derefter går han over til at tale om de forskellige grader af ordets forkyndere.

[11] s. 30 ff.

[12] Enchiridion Theologicum, Wittenberg 1557, Bl. Kk3 til Mm8, se også E. Munch Madsen: Niels Hemmingsens etik, Kbhv. 1946, s. 265 ff og 278 ff. Heller ikke »Pastor« har noget særligt afsnit om embedet i sig selv som ordning.

Embedet som ordning er altså noget selvklart, som der ikke funderes længe over. Hvorfor? Hemmingsens kirkesyn må give svaret. Kirken er Kristi legeme, samfundet af de genfødte, som er Kristi »kød og ben«, som hører sammen med sin Herre, som er menighedens hoved. Kirkens medlemmer er således forbundne, sammenføjede og sammenvoksede, alt efter troens styrke, gavernes mangfoldighed og kaldsgjerningernes indbyrdes forbindelse, at de tilsammen udgør eet eneste legeme[13]. Når kirken er Kristi legeme, fordres der naturligvis en instans til at bevare dette legeme, at »holde sammen« på de enkelte lemmer, så at de i deres forskellighed bevares i det rette samfund med Kristus. Kirken skal altså styres, og dette sker ved at kirkens tjenere udøver den kirkelige myndighed. »Potestas ecclesiastica« er »retten til at bevare det åndelige samfund«, hvilket sker alene ved ordet. Denne myndighed er efter Kristi egen lignelse en nøglemagt, thi ved dennes udøvelse, d. v. s. ved evangeliets forkyndelse, åbnes og lukkes himmeriget. Som en husholder har præsten fået udleveret nøglerne, for at han kan administrere kirken efter Kristi ord. Hans potestas er givet ham af Kristus alene – han som har al magten i kirken[14]. Egentlig er myndigheden betroet kirken som helhed, men dens udøvelse kræver en bestemt konkret instans, der imidlertid er bundet til at praktisere den alene med kirkens opbyggelse for øje.

Den kirkelige myndighed er altså kaldet til at bevare Kristi åndelige samfund, kirken. Dette sker ved 3 ting: Kendskab til den sande lære, misbilligelse af den falske lære og ved disciplin. Hermed er vi ved den vigtige sondring mellem potestas ordinis og potestas jurisdictionis. Potestas ordinis er lig med ordets forkyndelse, mens potestas jurisdictionis er den ovenfor omtalte myndighed til at bevare det åndelige samfund, med andre ord: nøglemagten. For Hemmingsen er kirken altså et åndeligt fællesskab af genfødte med Kristus som hovedet på legemet. Dette fællesskab må stadig plejes, styrkes og bevares og således vokse indtil fuldendelsen i Kristus. Udfra denne tankegang, og især under henvisning til den paulinske tale om nådegavernes forskellighed og deres nødvendighed for opbyggelsen af legemet, forstås det ganske umiddelbart, at der i kirken må være bestemte personer, som ved deres tjeneste befordre legemets åndelige vækst.

[13] Enchiridion Kk4.

[14] Pastor s. 202. Her findes en supplerende redegørelse for potestas.

Hvorledes er nu den indre forbindelse mellem embedet og det almindelige præstedømme i Hemmingsens theologi? Dette problem står hyppigt til debat – ikke mindst hvad angår Luthers anskuelse, idet en retning indenfor forskningen har villet hævde, at embedet motiveres udfra det almindelige præstedømme og kun eksisterer i kraft af dette. I den forbindelse har man på en uheldig måde talt om »det almindelige og det særlige præstedømme« – uden hensyntagen til at ministerium og sacerdotium er to vidt forskellige ting [15].

Det er indlysende, at de troendes åndelige præstedømme spiller en fremtrædende rolle i Hemmingsens theologi, hvilket den ovenfor givne fremstilling af kirkesynet giver udtryk for [16]. I kraft af Kristi sacerdotium een gang for alle har de troende som lemmer på hans legeme del i hans kongelige præstedømme, og ved hans offer er de kaldede til, som den nye pags eneste præsteskab, at ofre Gud åndelige ofre i bøn og lovprisning. Alle troende er sacerdotes, og menighedens præst er det også, så sandt som han personligt er lem på legemet. Men ministerium er ikke sacerdotium. Ministerium er den tjeneste, hvorved det almindelige præstedømme, de troendes åndelige fællesskab, oprettes, ledes, styres og befæstes. Det er en tjeneste, som er nødvendig for at dette overhovedet kan eksistere. Og det er en guddommelig funktion i kirken i kraft af den guddommelige orden, som er indsat deri – kirken består af ordets forkyndere og ordets hørere. Endvidere: ministerium er potestas ecclesiastica i funktion, ordet på sin vej ud mod mennesket i form af evangeliets forkyndelse, sakramenternes forvaltning og nøglemagts udøvelse.

Ministerium henter altså ikke sin begrundelse fra alle kristnes åndelige præsteskab, thi dette ville være en mistolkning dels af ordet, dels af potestas ecclesiastica. Potestas er helt og fuldt fra Gud [17]. Den videre gennemgang af pastor-tanken vil klargøre dette, i særdeleshed i henseende til præstens »profetiske« funktion. Her skal blot henvises til, at det for Hemmingsen er en selvklar sag, at præsten er Kristi tjener og udsending. Han står i Kristi eget

[15] Se hertil Lieberg anf. skr. og Holsten Fagerberg: Die Theologie der lutherischen Bekenntnisschriften, Göttingen 1965 s. 238 ff.

[16] Se også Munch Madsen anf. skr. s. 278.

[17] Pastor s. 202: »potestas officii est, quæ datur pastori ab eo cuius est minister. Hæc potestas non potest dari, nisi ab eo qui habet potestatem iuris, hoc est, nisi a Christo, qui solus habet in Ecclesiam plenum dominium«.

embede, som underhryden under sin overhryde. Kristi gerning var en dobbelt: at ofre for synden til Gud med sit eget offer og at prædike og lære. Til det første var han alene duelig, og offeret er med ham sket een gang for alle (sacerdotium), men den anden funktion fortsætter han nu gennem sine forkyndere og pastorer, idet han selv udsender dem, som han i sin tid udsendte profeter og apostle, og således som han selv er udsendt af faderen[18]. Hertil må føjes, at selve pastor-begrebet umiddelbart synes at udelukke en embedsmotivering udfra det almindelige præstedømme. Hyrdegerningen må være »ovenfra« og »udefra«.

Det synes således vanskeligt at godtgøre en indre forbindelse mellem embedets tjeneste og det almindelige præstedømme udfra Hemmingsens theologi. I modsætning dertil synes embedet at hente en udpræget kristologisk begrundelse, nemlig udfra Kristi profetiske embede, og her kommer udsendelsestanken ind som noget fundamentalt. Præsten er »Christi pastor« hedder det hos Hemmingsen, hvorefter det i parentes tilføjes: »pro quo legatione fungitur, cuiusque vices agit«[19]. Embedet er en fortsættelse af Kristi embede, og præsten fungerer i Kristi sted som hans repræsentant. Tanken om menigheden som præstens »arbejdsgiver« finder man ikke hos Hemmingsen og i det hele taget vanskeligt i den ortodokse theologi. Eneste antydning deraf er fremhævelsen af vokationen ved menigheden, men også her er det *Guds* kaldelse af præsten, der er tale om – gennem menigheden som instrument.

Vil man skildre embedets ordning og væsen udfra Hemmingsen er man, som det foregående har vist, henvist til at drage slutninger udfra hans lære om kirken i sin helhed, idet »Enchiridion« ikke på anden måde ønsker at karakterisere embedet. Den egentlige, detaljerede redegørelse for embedet får man derimod i pastoral-theologien. Ved at skrive en fremstilling deraf tilkendegiver Hemmingsen, at det væsentlige ikke kan være at tale rent abstrakt om embedet og hvordan dets stilling er i kirken. Der må tales om, hvad embedet går ud på, hvilke funktioner, der skal bestrides, og hvorledes dette skal gøres; endvidere om, hvordan den person, som fører embedet, bør være, thi dette kan umuligt være uden betydning. I flere sammenhænge fremhæver Hemmingsen, hvor-

[18] Se hertil Hemmingsens prædiken til 1. søndag efter påske (Postilla, dsk. overs. 1576, s. 299), især afsnit II, »Apostlernes vdsendelse«. Tanken om Kristus som »princeps pastor« er her, som overalt, fremtrædende.

[19] Pastor s. 2.

ledes man på god luthersk vis må skelne mellem person og embede[20], men ikke på en sådan måde, at man helt kan se bort fra personen, når der er tale om embede og præstegerning.

At Hemmingsen i modsætning til den efterfølgende ortodokse theologi forlader det egentlig dogmatiske område og begiver sig over i den selvstændige pastoraltheologi, når han skal beskrive præsteembedet nærmere, betyder ikke, at han skulle hævde en anden metode eller andre principper på dette område, langt mindre, at han skulle anse den praktiske theologi for en tvivlsom disciplin indenfor den »rigtige« theologi. Pastoraltheologien drives som enhver anden theologi, med Guds ord som eneste norm og rettesnor.

Hvad er da præsteembedet ifølge »Pastor«? Når Hemmingsen skal karakterisere det nærmere vender han sig til skriftens betegnelser for embedsbærerne, og heri efterfølges han af hele den protestantiske læretradition. I rækkefølge remser han op[21]: Præsterne er prophetæ (som forkynder Guds forjættelser og blot taler, hvad de har fra Gud), speculatores (som er på vagt mod kirkens fjender, såvel i lærdom som levned), tubae Dei (som kalder til strid mod djævelen og synden), praecones Dei, legati (som holder sig til deres mandat), servi (som tjener Gud, ikke sig selv), testes (som fremfører ordet i troskab og på rette vis), episcopi (med hensyn til lære og liv), oeconomi (over Guds hemmeligheder – med andre ord nøglemagtens udøvere), architecti (byggende på kirken som huset, med Kristus som den eneste grundvold), lux mundi (de skal lyse for verden i højere grad end andre), sal terræ, piscatores hominum (hvorved de manes til utrættet flid i Kristi navn under alle kår), seminatores et agricolae (arbejde med jorden, men Gud giver væksten), presbyteri, og endelig pastores, som helt klart angiver præstens embede, hvilket er »pascere gregem Christi pabulo coelesti, quod est verbum Dei«.

Sammenligner man denne opremsende karakteristik af præsteembedet og den brug, man gør af de bibelske betegnelser, med, hvad vi f.eks. finder i en pietistisk pastoraltheologi, vil der ikke vise sig iøjnefaldende forskelle. Pietismen dvæler nok en smule mere ved præstens person og indre kvalifikationer, og lægger også mere vægt på de »dynamiske«, skabende betegnelser, hvor præsten anskues som profeten, der kalder til reform fra grunden af,

[20] f. eks. i ovennævnte prædiken afsnit III.

[21] Pastor s. 117–27.

og dermed vil opbygge det åndelige tempel, de troendes præsteskab, som en helt ny og herlig bygning[22]. Samme omstyrtende tendens findes ikke i den ortodokse pastoraltheologi. Her går tydingen af betegnelserne mere i retning af det bevarende; præsten er den, der skal holde sammen på kirkens bygning og øve vægtertjeneste på Sions mure, ikke opbygge dem på ny fra grunden. Hans præstetjeneste er mere en custodia end en militia, og således kan præsteidealet synes mere statisk i den ortodokse periode[23]. Imidlertid er der her kun tale om tendenser – omend dog til tider ret tydelige.

For Hemmingsen er altså betegnelsen pastor mest relevant til beskrivelse af, hvad embedet består i. Alle andre «titler» har imidlertid også deres funktion som assisterende tolkninger, og for den enkelte præst er de af uvurderlig opbyggelig betydning. Stadig må han betænke dem og lade sig formane derved, ikke blot om sit embedes værdighed, men også og især om dets store ansvarlighed og væsentlige pligter. I herlige lignelser afmaler de hver for sig embedets dignitas og officia. Det er nemlig i høj grad nødvendigt for præsten at vide, hvad hans embede går ud på – ikke mindst før han tiltræder det. Det er intet mindre end »regimen animarum«, hvilket igen er »ars artium«, den største kunst og det sværeste arbejde, som fordrer overordentlig kundskab[24]. Ved embedet skal man »regnum Christi erigere, et Sathanæ palatia demoliri«, og derfor må Hemmingsen konkludere: »Cum igitur tam augustum sit pastoris officium, tam arduum, tam periculosum, tam diuinum, operæ precium est, recte institui pastorem, vt sciat partes sui officij«. Hermed er pastoraltheologien motiveret.

Inden vi rent konkret skildrer embedets funktioner må vi omtale endnu et væsentligt moment i de overordnede krav til præsten, som gælder både før og efter embedstiltrædelsen. Hemmingsen kræver med stor styrke, at præsten må være »impulsus vera causa«[25]. Hermed tager han et vigtigt afsnit af den senere pietistiske pastoraltheologi til behandling, nemlig, med et andet udtryk, »puras intentionis«. Baggrunden er den stærke vægt-

[22] Denne tendens findes allerede i de pastoraltheologiske reformskrifter, f. eks. i Grossgebauers »Wächterstimme«.

[23] En fyldig oversigt over embedsbetegnelserne og deres brug finder man hos J. Gerhard: *Loci VI, 23*, s. 9–30 (ed. Preuss, Berlin 1867 ff).

[24] Pastor s. 115 f.

[25] anf. skr. s. 127.

læggen på præstens person ud fra det pastorale syn på embedet. Præstens personlige motiver til at beklæde embedet kan ikke være ligegyldige, hverken for ham selv eller menigheden. I indledningen til det store 4. afsnit, det væsentligste i bogen, klager Hemmingsen over de mange slette pastorer, som snarere trænger til at vogtes af andre. Og hvorfor er de så slette hyrder? Fordi »tales non mouentur ouium salute, sed proprijs commodis stimulantur«. For sådanne var det bedre om de slet ikke var født, thi de samler sig Guds vrede, som skal komme over dem på Jesu Kristi dag. I stedet for at betænke deres høje embede, som går ud på at fårene skal frelses og kirken opbygges, tænker de kun på egen bekvemmelighed[26].

Foreløbig kan det altså slås fast, at præsten må have syn for sit embedes store vigtighed, fordi det er middel til fårenes frelse. Men er denne formaning tilstrækkelig? Hemmingsen giver svaret noget senere, hvor han går ind på, hvad »impulsus vera causa« vil sige[27]. Den sande tilskyndelse ligger langt dybere end i den ydre konstatering af et behov for præstegerningen. Den eneste sande causa er »amor principis pastoris nostri Domini Iesu Christi, qui dedit semetipsum pro ouibus suis« (den bibelske begrundelse er Joh. 21). Motiveringer for at indtræde i embedet er altså en rent personlig, et anliggende mellem »overhyrden« Kristus og præsten. Troen på og kærligheden til frelseren, de troendes store hyrde, skal drive præsten fremad i hans vanskelige gerning, »quæ causa impellere sola potest et debet pastorem, vt recte faciat officium«[28]. Og ud fra Joh. 21 kan det fastslås, at »neminem aptum esse ad pascendas oues Christi, nisi qui Christi amare ducatur«. Det må bemærkes, at Hemmingsen her, som mange andre steder, anfører Augustin-citater som dokumentation for sin opfattelse.

Puritas intentionis motivet får som nævnt en overordentlig stor betydning i pietismens pastoralthologi og især i den mere opbyggelige del af denne, hvor formaningernes billedtale efterhånden drives ud i det smagløse (således omtalen af præsten som en moder, med sandt modersind overfor menigheden)[29]. Hem-

[26] anf. skr. s. 115.

[27] anf. skr. s. 128.

[28] anf. skr. s. 129.

[29] Her kan man f.eks. henvise til en ordinationstale af Peder Hørsleb (Tolv offentlige Taler I, 270), hvor præsten først sammenlignes med en barselskvinde, derefter skildres hans sande forhold til menigheden ud fra hovedordet »modersind«.

mingsen taler mere ligefremt, men dog ikke mindre bestemt. Og det er væsentligt at bemærke den »kristologiske« motivering også for den personlige side af embedet. Pastor må ledes af den samme kærlighed i sin hyrdegerning, som ledte Kristus i hans, da han gav sig selv hen for os. Den lutherske conformitas-tanke er her specialiseret på en meget markant måde (henvisningen til Augustin betydningsfuld). Den trofaste embedsførelse kaster i sin selvopofrende kærlighed en afglans af Kristi kærlighed ind i menigheden. Den jordiske Kristus vinder skikkelse i embedets gerning. I præstens embedshandlinger bliver Kristus nærværende i menigheden (re-præsenteres), ikke på en automatisk, magisk måde, men ved at hans kærlighed lever og bliver synlig i og på hans legeme, ikke tvungent og lovmæssigt, men ved fri og trofast tjeneste. Kristus vogter sine får som overhyrden gennem underhyrdernes gerning og derfor må der være og vil der være konformitet mellem hans kærlighed og deres kærlighed til fårene.

Der findes en hyrdegerning i kirken, som ikke er udaf den rette causa. Det er lejesvendens. Forskellen mellem pastor og mercenarius kan korteligt skildres således: »Pastor quærit quæ Christi sunt, mercenarius quærit quæ sua sunt«[30]. Lejesvenden savner den conformitas med Kristus som består i ikke at søge sit eget. I det ydre er der almindeligvis overensstemmelser, hævder Hemmingsen, vokationen kan være legitim og lærdommen rigtig, man kan nemlig forkynde Guds ord loyalt og læremæssigt korrekt uden dog at være sand pastor. Men forskellene er dog tydelige[31]. Først og fremmest er der, som det fremgik af det foregående, forskel i causa, thi lejesvenden kan nok af og til røres af amor Christi, men denne bliver aldrig fundamentet for hans gerning. Dernæst vil lejesvenden aldrig have den samme utrættede iver i gerningen, fordi han kun søger sit eget. For det tredje vil hans levned næsten altid være under al kritik – han vil måske nok opbygge noget i ord, men straks derefter nedbryde i gerning. Og endelig: Under fare vil den rette hyrde sætte sig op mod det, der truer og om fornødent sætte livet til. Lejesvenden derimod flygter, fordi han ikke har kærlighed til fårene, ja han advarer ikke engang, når faren truer[32]. Altså sammenfattende: forskelle i causa, studio, vita et periculo.

[30] Pastor s. 134.

[31] anf. skr. s. 130 ff.

[32] Hemmingsen behandler ret udførligt det problem, som jævnligt dukker

Sammenligningen mellem pastor og mercenarius, som vi har mødt allerede hos Niels Palladius, indtager en fremtrædende plads i den efterfølgende pastoraltheologi og ikke mindst i pietismens, hvor præstens rette causa og kærlighed til menigheden er noget meget væsentligt.

Det næste spørgsmål, der må rettes til Hemmingsens pastoraltheologi er: Hvad omfatter det kirkelige embede? Hvori består embedsfunktionerne? Ifølge den traditionelle tolkning nutildags af, hvad der er luthersk, består præstens opgave kun af to ting: ordets forkyndelse og sakramenternes forvaltning. I den ældre lutherdom vil meget få holde fast ved et sådant standpunkt, af de pastoraltheologiske forfattere synes kun Rostock-professoren Paul Tarnow at hævde det i sin store monografi »De sacrosancto ministerio« (1623). Ortodoksiens største autoritet Johann Gerhard opregner ikke mindre end 7 legitime embedsfunktioner, medens vor hjemlige dogmatiker Jesper Brochmand »kun« anfører 5.

Ifølge Hemmingsen har det kirkelige embede 6 »partes« [33]. Skematisk består de af følgende: 1) Docere gregem Christi verbum Dei. 2) Ministrare illi sacramenta. 3) Regere ipsum disciplina. 4) Precari pro grege. 5) Curam pauperum habere. 6) Formam gregis esse.

Vedrørende det første punkt, doctrina, kan der ikke herske tvivl om, at dette i hyrdegerningen er »pabulum praecipuum«, præstens væsentligste embedsfunktion. Pascere er jo »nihil aliud, quam homines verbo vitæ alere et reficere«, og dette må naturligt nok foregå først og fremmest ved ordets direkte forkyndelse. Pastoraltheologien kræver derfor et afsnit af homiletisk karakter, hvilket Hemmingsen da også har indset [34]. Han røber her en ikke ringe sans for betydningen af at prædikenen indrettes pædagogisk forsvarligt. Naturligvis må der først og fremmest kræves en solid basis for det man har at sige, fortrolighed med læren i dens systema og anatomia, men det væsentlige i den pastoraltheologiske sammenhæng er dog »demonstratio«: hvorledes bibringes denne frelsende kundskab tilhørerne på bedste måde? Afgørende er her

på i pastoraltheologien: Om den rette præst også har lov til at flygte fra sit embede? Svar: Det kan være nødvendigt og legitimt, eventuelt for embedets skyld. Pastor s. 133.

[33] Pastor s. 135.

[34] anf. skr. s. 135–65.

perspicuitas og simplicitas. Præsten må forstå, hvad han taler om og inddele det ret, det giver klarheden, og han må i sin prædiken ikke søge egen ære ved lærdom og retorik, dette giver den rette og fromme »enfoldighed«. Det homiletiske hovedord er dog »orthotomia« [35]. Det er ifølge apostlens ord nødvendigt at dele sandhedens ord ret, og især når dette skal appliceres tilhørerne, så det taler til den enkelte i hans situation. Hemmingsen bruger billedet af lægen, der må stille den rette diagnose og derudfra finde og bruge det rette lægemiddel – et billede, som pietisterne senere i høj grad yndede til beskrivelse af præstens sjælesørgergerning. Og prædiken kræver virkelig en sådan accommodation af det forkyndte, for at det skal komme tilhørerne til gavn. »Si hic promiscue omnia fiant, quid boni sperandum?« Men rigtignok fordres der af præsten, som af lægen, »singularis prudentia« i denne funktion.

Hemmingsen afviser altså, at prædiken skulle være en forskelsløs meddelelse af et objektivt læreindhold, uden hensyntagen til prædikenens situation. Prædiken består både i »docere« og »movere«. På den anden side viser denne opdeling også, at det rent læremæssige bestemt ikke må forsømmes, selvom interessen tydeligvis samler sig om det sidste. Samtidig er det bemærkelsesværdigt, at grænsen mellem den offentlige forkyndelse og den private tiltale i sjælesørgerisk øjemed faktisk ophæves. Præstens færd rundt om i husene til bedrøvede og anfægtede er for Hemmingsen ganske åbenbart en del af hans forkynderembede – og ikke egentlig led i disciplinen. At bringe evangeliet er at »docere«, også selvom det ikke sker fra prædikestolen. Hvorledes den private evangeliets forkyndelse kan foregå, giver Hemmingsen enkelte eksempler på, og også her er det altafgørende den rette applikation. I sin afsluttende sammenfattende udtalelse om præstens primære funktion bruger Hemmingsen igen orthotomia-begrebet og billedet af præsten som »peritus medicus«. Forkyndelsens ord kan derudfra karakteriseres som genoprettelsens lægemiddel, der skal appliceres ret efter de forskellige »sindets sygdomme« [36].

Den næste funktion er sakramenternes forvaltning. I reglen optræder den på andenpladsen, dog med enkelte undtagelser,

[35] anf. skr. s. 142.

[36] anf. skr. s. 163: »Hactenus diximus de orthotomia verbi veritatis, et ostendimus, quomodo pastor, ut peritus medicus, debeat pro ratione morborum animi adhibere oleum verbi.

f.eks. Niels Palladius' fremstilling[37]. Udtalelserne angående dåbens forretning er ret kortfattede. Det væsentlige er her, at præsten udfører alt i overensstemmelse med kirkens orden, hertil kommer dog, at det må ske med et fromt sindelag, ikke uengageret. Her om nogetsteds gælder det at præsten står i Kristi sted, og dette må han alvorligt betænke. »Nam ipse Christus est, qui abluit, usus pastoris manibus«[38].

Større problemer knytter der sig til nadveren, som i langt højere grad kræver »administratio«, idet præsten her står i fare for at styrke ubodfærdigheden og dermed hindre evangeliets gang til mennesket. Det hellige må ikke kastes for hundene, og det er præstens opgave at undgå, at dette sker. Præsten vil helst afvise denne byrdefulde opgave, men »Deus collocavit te in sua Ecclesia, ut eam pascas, non ut eam destruas«[39]. Præsten skal altså med omhu kunne udskille Kristi sande, bodfærdige får, og dette sker gennem den grundige »examen«, bestående af: vitæ consideratio, consolatio, absolutio og admonitio. Formaningen skal igen appliceres omhyggeligt efter den enkeltes tilstand[40]. Her ved skal personen føres til sand bod og dermed beredes til deltagelse i nadveren. Om selve nadverens forretning gælder de samme formaninger som anført i forbindelse med dåben.

Med omtalen af tugten i forbindelse med nadveren har vi bevæget os ind på den tredie embedsfunktion, den disciplin, som præsten skal udøve overfor hjorden[41]. Vi har tidligere omtalt denne i forhold til ordets direkte forkyndelse selvstændige funktion, hvorved Kristi mystiske legeme bevares, og de enkelte lemmer forbliver i ham. Hemmingsen roser i høje toner denne funktion og ønsker den bragt til ære og værdighed igen – især synes han at se hen til calvinisterne og deres effektive praktisering af tugten, hvilket ses af hans ivrighed for et »Senatum ordinarium« med »censura morum«[42]. Han indser dog, at der p.t. ikke er store muligheder for en sådan indretning, og må derfor nøjes med at opfordre præsten til at inddrage 3 fromme og fornuftige mænd i sin administration af kirketugten. Hemmingsen lægger især vægt på den stadige correctio og instructio i hvad

[37] 2. officium er her præstens trøst af samvittighederne offentligt og privat.

[38] Pastor s. 165.

[39] anf. skr. s. 168.

[40] anf. skr. s. 173.

[41] anf. skr. s. 174 ff.

[42] anf. skr. s. 187.

der er godt og kristeligt. Hans begejstring for den hårdhændede excommunication synes ikke at være stor, den indstændige formaning må være det væsentlige, og denne skal fortsættes også efter en eventuel udstødelse af menigheden[43]. Den virkelige excommunication ud af Kristi legeme, det åndelige samfund, har præsten da heller ikke magt til. Den kan kun foretages af Gud selv. Den sakramentale og moralske tugt og excommunication kan derimod foretages af præsten og kirkerådet, dog må de til stadighed vogte sig for personsanseelse.

For det fjerde er det præstens embede at bede for den ham betroede hjord[44]. Vi har her at gøre med et levn fra den middelalderlige katolske theologi, som imidlertid i vid udstrækning er bevaret i den protestantiske pastoraltheologi. Senere ortodokse læreautoriteter som Brochmand og Gerhard anbringer denne embedsfunktion på den fornemme 3. plads, altså før kirketugten.

For Hemmingsen hører forbønnen med til hyrdegerningen efter Kristi, profeterne og apostlenes eksempel, også dette hører med til at vogte. Nærmere bestemt består bønnen i at takke Gud, når man ser, at ordet bærer frugt, og i at bede ham bistå gerningen med sin ånd; endelig på enhver måde anbefale hjorden til overhyrden Kristus. Hemmingsen giver et par eksempler på bønneformularer for præsten i denne væsentlige embedsfunktion.

I den katolske forståelse af præstens forbønsgerning ligger et uomtvisteligt satisfaktorisk træk, idet der er en nær sammenhæng mellem præstens offergerning i messen og hans bøn. Med sidstnævnte opfylder han folkets forpligtelse overfor Gud, en forpligtelse folket ikke selv kan klare. Han er »os populi ad Deum« (det forbønsmæssige træder måske noget i baggrunden i denne opfattelse), og han evner at bede i kraft af sin indvielse. Ud fra sin opfattelse af det almindelige og åndelige præstedømme måtte Luther afvise dette. Hver kristen har som præst ret og pligt til at ofre, lære og bede, og hans bøn har lige så stor kraft og nytte som præstens. Når ortodoksien atter hævder den præstelige embedsbøn og især forbønnen er der altså ikke tale om en »menighedsrepræsentation«, men om et led i hyrdegerningen. Det er ikke en stedfortrædende bøn, men en embedets tjeneste på baggrund af at embedsindehaveren er pastor – sat til at vogte en ham betroet

[43] anf. skr. s. 180 ff.

[44] anf. skr. s. 191 ff. Angående den problematik, som knytter sig til embedsbønnen, se R. Askmark, »Ämbetet i den svenska kyrkan« (Lund 1949), s. 78 ff.

hjord. Hertil kommer, at hele hans pastorale gerning simpelthen kræver bønner, for at den skal lykkes, og derfor må pastoraltheologien indskærpe pligten dertil[45]. I andre sammenhænge viser det sig, at begrundelsen for embedsbønner hentes fra det gamle testamente, hvorfra ortodoksien iøvrigt har modtaget meget væsentlige impulser til sit præsteideal[46].

Den femte embedspligt er omsorgen for de fattige[47]. Hemmingsen går ikke særlig udførligt ind på dette, men formaner blot til omhyggelighed også i denne gerning og til at lade troen og kærligheden være »eleemosynarum regulæ«.

Den afsluttende embedsfunktion er at præsten skal være »forma gregis«[48]. Om dette punkt handler de tre første hovedafsnit i Hemmingsens bog. Hermed er vi ved det, som nok er Hemmingsens egentlige anliggende med »Pastor«. Grundsætningen er, at præstens eksemplariske liv hører med til hans embede. De fleste i den efterfølgende tid samstemmer iøvrigt heri – dog ikke Brochmand og, som antydtes, Paul Tarnow. Fordi præstens fromme levned hører med til hans pastorale gerning er det uomgængeligt at skrive pastoraltheologi. Var embedet blot en upersonlig funktion, kunne man nøjes med at indskærpe læren og give en homiletisk instruktion af teknisk art. Men præsteembedet er mere end forkyndelse og sakramentforvaltning.

Hvorfor hører præstens levned med til embedet? Fordi det så at sige er en støttefunktion for alt det øvrige han har med at gøre. Det er altså mere en indirekte end en direkte embedspligt (hvilket nok får Brochmand til at anbringe det udenfor officia, uden dog at slække på kravene og deres betydning[49]). Og først og fremmest gælder det hensynet til forkyndelsen og kirketugten. Kan præsten opvise et helligt liv, vil han have lettere ved at overbevise sine sognebørn om lærens rigtighed. Præsten skal »utraque manu . . . ædificare Ecclesiam Dei, hoc est, et sana doctrina et honesta vita«[50]. Ved sit levned skal præsten altså berede sig vej for sin egentlige gerning, at forkynde evangeliet til frelse[51].

[45] jvf., hvad der nedenfor siges om præstens personlige andagtsliv.

[46] Askmark anf. skr. s. 64–82.

[47] Pastor s. 196.

[48] anf. skr. s. 198 ff.

[49] Brochmand: Systema (udgaven Ulm 1658), s. 332 f.

[50] Pastor s. 71.

[51] anf. skr. s. 75.

Men fremfor alt er det dog en støttefunktion for kirketugten og som sådan helt uundværlig. Herom handler indledningen til skriftet, og her skal man søge Hemmingsens tilskyndelse til at skrive. Udgangspunktet er nemlig tugtens og sædernes åbenbare forfald. Ved reformationen har man nok fået lærdommen restitueret, men ikke »mores«. Den afgørende fornyelse må imidlertid begynde i præstestanden. »*Industria et diligentia pastorum*« er det første, og især skal de beflitte sig på et eksemplarisk levned, thi »*fundamentum disciplinæ ouium esse vitam pastoris*«. Derfor er den slette pastor kirkens værste pest, og kun han, som lærer ret og lever vel, fortjener at høres, han opbygger nemlig det himmelske Jerusalem med begge hænder.

Præstens hellige liv er altså et nødvendigt fundament for såvel forkyndelsens som kirketugtens rette frugt. Der er her i første række tale om en psykologisk erkendelse, som egentlig ikke indlader sig i drøftelse med det theologiske synspunkt: ordets enevirken. Hemmingsen stillede rent empirisk spørgsmålet: Hvorfor står det så ringe til i kirken? Hvorfor er vi så langt fra Kristi bud og forbillede? Et nærliggende svar finder han i præsteskabets ringe forståelse for deres embedes krav. Derfor skriver han om præsteembedet og søger at bane en vej ud af det kirkelige uføre, såvidt det står til de menneskelige kræfter. »Pastor« må således i første række betegnes som et praktisk reformskrift, båret af et theologisk helhedssyn, men udsprunget af et praktisk behov.

En nærmere redegørelse for Hemmingsens indgående behandling af præstens levned ville sprænge denne afhandlings rammer. Det væsentlige er da også hovedsynspunktet, således som det er skildret ovenfor. Derudfra udfolder Hemmingsen så en grundig pastoraetik i tre store afsnit: 1) *Vita pastoris privata et solitaria*, 2) *instructio juxta quam pastor suam domum et familiam regat*, og 3) *de conversatione pastoris politica et externa*.

Man kan stille det spørgsmål, om Hemmingsen i virkeligheden ikke nærmest giver en almindelig etik, idet han, især i det første afsnit, behandler forpligtelser, som i enhver henseende synes at gælde også for det almindelige præstedømme[52]. I den form stoffet præsenteres for os er der dog tale om pastoraetik. For det første behandles præstens hele levned under den pastorale synsvinkel som led i hans embede, for det andet fremhæves det, at

[52] jvf. Paulli anf. skr. s. 35.

nok gælder disse regler egentlig også for almindelige mennesker, men præsten er dog i kraft af sit embede kaldet til at være »studiosus« heri og, idet vi tager et eksempel (*puritas mentis et corporis*): »quia aliis suo ministerio puritatem commendare debet«.

Der er grund til ganske kort at nævne Hemmingsens formaninger, hvad angår præstens personlige andagtsliv[53]. Vi har allerede omtalt embedsbønnen. I første afsnit behandler han imidlertid udførligt »poenitentia, lectio et oratio« som nødvendige for den fromme pastor »ut quotidie magis magisque purgetur, donec in hac vita sumus«. Til læsning kan fra GT særligt anbefales salmerne (til præstens personlige tidebøn), og fra NT evangelierne og pastoralbrevene. Senere kommer kraftige opfordringer til »fromme øvelser« [54], og alt i alt er der tale om strenge krav til præstens disciplin.

I 2. afsnit bringes fyldige instruktioner angående præstens huslige liv[55]. Væsentligt er det, hvem præsten får til hustru, og hvorledes han styrer sine børn og tjenestefolk, thi hans hus »debet esse vel uti officina quædam omnis pietatis, castitatis et veritatis . . .«. Også på dette område skal præsten være et forbillede for sin menighed.

Endelig omhandler 3. afsnit præstens »offentlige« liv[56]. Også dette er vigtigt for hans embede, thi ved uheldig og anstødelig optræden kan han ødelægge sit embedes frugt, idet han derved vil miste den fornødne anseelse og autoritet. En særlig omtale vier Hemmingsen præstens måde at tale med de forskellige mennesker på, og han betoner her nødvendigheden af nøje at iagttage »circumstantiæ« for at han kan tale de rette ord i rette tid – også her røber Hemmingsens pædagogiske interesse sig. Udførligt behandler han, hvorledes præsten skal opføre sig ved selskabelige sammenkomster (og ganske sikkert har formaningerne været påkrævede). Endelig omtaler han, hvorledes præsten i menighedens forsamling også skal gå foran, nemlig i de 3 funktioner, som konstituerer menigheden: *audiendum verbum, precandum et percipiendum sacramenta*[57].

Hermed kan der slutes. Sammenfattende kan man sige, at Niels Hemmingsen med sit skrift fører linjen fra Zwingli (og Bucer)

[53] Pastor s. 7 ff under temaet »purgatio mentis«.

[54] anf. skr. s. 33.

[55] anf. skr. s. 42 ff.

[56] anf. skr. s. 71–114.

[57] anf. skr. s. 105.

videre. Cura animarum-begrebet og det pastorale præsteideal sejrer. Hemmingsen har for os at se skrevet en pastoralteologisk klassiker, på et tidspunkt hvor pastoralteologien som disciplin endnu ikke var blevet sig selv bevidst i den protestantiske verden. Først med Oliver Bowles »De pastore evangelico« fra 1655 kommer en håndbog, der kan måle sig med Hemmingsens. Hovedsynspunktet, at præsten er pastor og dermed embedsindehaver i alle livets forhold og i hvert minut i døgnet, findes dog og dukker op i mange sammenhænge i den ortodokse periode.

Hr. Hans Pedersen Gentzmer i Tandslet

Om en alsisk præst og hans »stambog«

Af *Vello Helk*

Det var almindeligt i det 16. og 17. århundrede, at unge mennesker, der drog ud på en udenlandsrejse, købte sig en lille bog med ubeskrevne blade. Efterhånden som rejsen skred frem fyldtes bogens blade med navne på folk, som ejeren havde været i kontakt med. For det meste møder man på disse gulnede blade universitetsprofessorer, medstuderende og rejsefæller. Ofte er indførslerne ledsaget af våbentegninger. Også indtrykkene fra fjerne lande: bygninger, dragter, situationsbilleder, er fastholdt ved en professionel tegners sikre og omhyggelige streg.

Det kongelige Bibliotek ejer en meget omfattende samling af sådanne rejsealbums, som almindeligvis benævnes stambøger. De yder et udmærket bidrag til personalhistorien og udgør et fortræffeligt supplement til universitetsmatriklerne. Deres betydning går ud over landegrænserne. Også blandt håndskrifter vedrørende tysk personalhistorie findes der en række stambøger. Flere af deres ejere har opholdt sig i Danmark, og endnu oftere møder man en danskers indførsel, skrevet under en udenlandsrejse. Det var overraskende i denne samling at støde på en stambog, som i mange henseender adskiller sig fra de andre.

Den er opført i bibliotekets håndskrevne katalog under tysk personalhistorie som »Pastor Johan Geutzmers stambog«[1]. Ved nærmere eftersyn viser det sig imidlertid, at ejermanden er så dansk som nogen, og at bogen aldrig har været uden for landets grænser. Den har nemlig tilhørt en forhenværende sognepræst i Tandslet på Als ved navn Hans Pedersen Gentzmer.

Som indledning står et latinsk citat af Cicero, som kort og godt går ud på, at i nøden skal man lære sine venner at kende.

[1] Ny kgl. Saml. 374, 8°. Håndskriftet er kommet til Det kgl. Bibliotek med Danske Selskabs samlinger. Det er optaget i Jacob Langebek, *Det Kongelige Danske Selskabs Begyndelse og Tilvæxt i de tre første Aar 1745, 1746, 1747 (1748)*, s. 169 nr. 24 som »Hr. Hans Gentzmers Stambog 1670«.

Dernæst følger en redegørelse på dansk, hvori ejermændene beklager sig over, at han for over fem år siden var kommet fra sin velstand og derefter havde måttet leve af sine ringe midler. Nu var imidlertid legemets store svaghed stødt til, så han ikke længere kunne påtage sig arbejde og beskæftige sig med prædiken eller andre kirkelige handlinger. Derfor var han nødt til i største blufærdighed at bede om en ringe skærv. Denne bøn er dateret i Svendborg den 17. april 1669. Derefter følger en lang række indførsler fra tiden 1669–82, til dels med et tilføjet pengebeløb. Bogen er altså ikke en stambog i gængs forstand, men snarere en camoufleret almisseindsamlingsbog.

Senere er bogen benyttet som optegnelsesbog for en lærer, sandsynligvis i Nykøbing F. Det fremgår af en række elevlister fra tiden 1702–04. Ved konferering med universitetsmatriklen kan flere af dem identificeres som studenter fra denne by [2]. Ellers er der mange regnskabsnotitser fra tiden 1710–19 og endelig i slutningen af bogen en liste over husmænd og inderster i Systofte, Hullebæk og Bjørup 1710–13.

Om den første ejers skæbne leverer akterne i det fynske bispearkiv de fleste oplysninger [3]. Han hørte hjemme i Sønderborg og var født 1624. Som 19-årig yngling rejste han til København og blev immatrikuleret ved universitetet 30. maj 1643. Da Tandslet præstekald blev ledigt 1651 efter Jørgen Jespersen Rhodes død, indstillede hertug Hans Christian af Sønderborg i et brev til bispemanden over Fyns stift, Laurids Jacobsen Hindsholm, Gentzmer til embedet. Bispemanden fik brevet den 5. januar 1652 og skrev straks til provsten David Monrad. Fjorten dage senere eksaminerede han hertugens præsteemne og fandt åbenbart dennes kundskaber tilfredsstillende. Derpå fulgte en skrivelse til lensmanden Mogens Kaas i Nyborg for at få kaldsbrevet stadfæstet. Den 20. februar foregik ordinationen, og nu var den 28-årige Hans Gentzmer den

[2] Som eksempler kan anføres fra fortegnelsen for 1702 Knud Anderskov og Hans Sidenborg, immatrikuleret i København 1710, og fra fortegnelsen for 1704 Eskild Kaal og Claus Bremer, immatrikuleret 1711 fra Nykøbing skole.

[3] Hvor der ikke anføres andet, bygger fremstillingen om hans og hans efterfølgers genvordigheder på akterne i Fyns bispearkiv, Als herreders breve 1587–1785, Landsarkivet i Åbenrå, og på retsreferaten i Odense tamperretsprotokol (Protocollum consistorii Ottoniensis) 1662–1702, s. 4–7, Landsarkivet i Odense. Referaten er offentliggjort af F. S. Grove-Stephensen i Sønderjysk Månedsskrift, årg. 40, 1964, s. 278–284.

retmæssige sjælesørger for det sydalsiske sogn[4]. Men allerede året efter døde hertug Hans Christian, der havde indstillet ham, og administrationen overgik til enkehertuginde Anna[5].

I årene efter embedstiltrædelsen savnes nærmere oplysninger om Hans Gentzmers virke. Da kirkeregnskabet for 1652–55 blev revideret 1655, skyldte han til kirken 7 mk. og 4 sk., samme beløb som hans kirkeværge Lave Jørgensen[6]. Nu kom der snart en række vanskelige år med krigens hærgen, som for Sønderjyllands vedkommende kulminerede med peståret 1659. De gik heller ikke sporløst hen over Tandslet. De plyndrende tropper bortførte således både messehaglet, kalken og disken[7]. Det var sandsynligvis ved samme lejlighed, at brandenborgske tropper røvede en større sum af kirkens penge, som hr. Hans sammen med en del kirkeinventar havde skjult under skriftestolen. Ved revision af kirkeregnskabet for 1658–61 beklagede hr. Hans sig over dette gemene tyveri og forlangte, at disse penge blev erstattet ham. Sagen blev dog ikke afgjort på stedet, men henvist til den høje øvrighed[8].

Forholdet mellem sognepræsten og hans menighed synes ikke at have været bedst. Der har været gnidninger, som muligvis blev forværret på grund af de klager, som efterhånden indløb. Præsten synes at have været af temmelig hidsig og opfarende natur, tillige noget rethaverisk anlagt, og han ville ikke altid føje sine sognebørn. Samarbejdet med kolleger var heller ikke det bedste. Der foreligger vidnesbyrd om enkelte kontroverser. I 1660 var han nødt til at gøre afbigt over for flere, han havde forset sig imod. Det begyndte den 16. januar med en skriftlig undskyldning i Ketting kirke over for amtsforvalter Peder Brandt og fortsatte den 28. juli med en ny skriftlig afbigt i nærværelse af

[4] Kirkeh. Saml. 4:II, s. 668 ff. Gentzmers skæbne nævnes kort i Carsten Petersen, *Slesvigske præster* (1938), s. 347. Enkelte oplysninger findes i *Fra Als og Sundeved* 35 (1956), s. 24 f., dog er dødsåret angivet forkert som 1665.

[5] Om de noget udviklede ejendomsforhold, se oversigten i Erik Kroman, *De sønderjyske fyrstearkiver* (Vejledende arkivregistraturer X, 1959), s. 157 f.

[6] *Als og Ærø kirkers regnskabsbog 1616–55*, Ærø kirkeinspektors arkiv, Landsarkivet i Odense.

[7] *Tandslet kirkeregnskabsbog 1551–1673*, Landsarkivet i Åbenrå, afskrift i Chr. Knudsens samlinger om Als, XII, s. 180 (i *Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Saml.* 2683, 4°).

[8] *Sammesteds og Chr. Knudsens saml.* V, s. 214.

sognepræsten i Kegnæs, Johannes Garlstedt, byfoged Christian Matthiæ og barber Ernst Uthermühl, idet Gentzmer erkendte, at han uden årsag både mundtligt og skriftligt havde forsøgt at forklejne amtsforvalterens ære, men nu bad ham om forladelse og lovede bedring. To dage senere skrev han en undskyldning til sognepræst Johannes Monrad i Ketting og lovede at beflitte sig på kærlighed. De to sager har givetvis forbindelse med hinanden, idet Peder Brandt var Monrads svigerfader. Gentzmer var dog ikke mere brødebetyngt end at han kort før havde anmodet andre præster på Als om at støtte en henvendelse til hertuginde Anna – et forsøg på at forbedre sin stilling og gendrive beskyldningerne. De andre præster ville dog ikke lægge deres navn til noget sådant. Endelig var han den 18. august nødt til i Ketting kirke at give en skriftlig undskyldning til sin kollega Sten Poulsen Rhode i Asserballe, som han havde skældt ud for en manddræber. Han bad om forladelse og lovede i fremtiden at leve i kærlig enighed med sin embedsbroder.

Kontroverserne fortsatte i de følgende år. I 1661 kom Peder Jensen i Jestrup til hr. Hans og bad denne om at komme og døbe hans svagelige barn. Præsten foretrak først at foretage en rejse til Sønderborg, og i mellemtiden døde barnet. I sit svar på en klage over embedsforsømmelse hævdede præsten, at han var taget til Sønderborg med samtykke af barnets fader.

I begyndelsen af 1663 trak mørke skyer sammen om hr. Hans' hoved. Der havde været alvorlige uoverensstemmelser mellem ham og en af hans embedsbrødre, Johannes Monrad i Ketting. Det er rimeligvis den samme affære, som udartede sig til slagsmål på alfar vej, hvor hr. Hans bankede sin kollega, så denne var både blå og blodig. Denne hårdhændede fremgangsmåde forårsagede klager til både provsten og bispen, men de synes ikke at have nydt fremme i første omgang. Det var også nærliggende for den overfaldne at søge støtte hos den stedlige øvrighed. Hans svigerfader Peder Brandt synes også at have været indblandet i sagen.

Gennem de mange klager, som hr. Hans ikke altid lige diplomatisk afviste, erhvervede han sig efterhånden hos øvrigheden rygte som en besværlig person. Han veg ikke tilbage for at kritisere øvrigheden, navnlig når der ikke blev taget hensyn til hans modklager. Synderegisteret tog imidlertid til i omfang. Samme år kort før kyndelmisse blev en tjenestepige hos Jørgen Pedersen i Ertebjerg syg. Hendes søster Maren Andersdatter, der tjente

hos Jakob Jørgensen i Miang, gik en aften til hr. Hans og bad ham komme til søsteren. Præsten undslog sig under henvisning til det dårlige vejr og mente, at den syge nok kunne vente til næste morgen. Imidlertid døde pigen samme nat, og hr. Hans fik en ny klage over embedsforsømmelse på halsen. Han havde dog måske klaret frisag, hvis der ikke hurtigt var kommet en ny og alvorligere sag til, som førte til den afgørende eksplosion.

Der havde allerede gennem længere tid været uoverensstemmelser mellem hr. Hans og Lave Jørgensen, kirkeværge i Tandslet, der tillige var sognepræstens svoger. Allerede 1654 havde degnen Thomas Carstens og Peder Rasmussen afgivet vidnesbyrd om, at Lave Jørgensen uden nogen årsag havde med ublu mund overfaldet hr. Hans, skåret tænder over ham og sagt, at han ville bide stykker af ham. Præsten selv havde klaget til hertuginde over sin kirkeværge, idet han hævdede, at denne både i kirken og i hans eget hus havde forbandet ham, draget kniv mod ham og endog overfaldet ham med hug og slag, således at han havde været nødt til at værges sig.

Den 8. juli 1663 afgav Hans Madsen i Tandslet på begæring af Lave Jørgensen på Gammelgårds ting vidneudsagn om visse voldsomme begivenheder, som havde udspillet sig den 28. maj. Hans Madsen havde da overværet en strid mellem præsten og kirkeværgen, da de efter søndagsprædiken skulle til en barsel i Jestrup. Lave Jørgensen havde foreslået præsten, at da sognefolk havde betalt deres afgifter, burde man give dem kirkeøl. Dette havde hr. Hans på det bestemteste afvist, idet han forlangte, at man først skulle inddrive hans restancer, men kirkeværgen ville ikke gå med til det. Derover var hr. Hans blevet så rasende, at han ikke alene havde skældt Lave ud for en mameluk, men også slået ham med sin stok. Den overfaldne havde forsøgt at holde præsten fast, idet han forsikrede, at han ikke var blevet forskånet, hvis han ikke havde været præst. Men hr. Hans var ikke så let at holde styr på. Han havde stødt hovedet opad, så kirkeværgens næse var kommet til at bløde. Sognestævnet i Tandslet udstedte den 12. juli det vidnesbyrd om Lave Jørgensen, at han havde forholdt sig som en ærlig og gudfrygtig mand imod alle og enhver, inden og uden for kirken, så at ingen vidste noget at udsætte på ham.

Inden denne sag blev behandlet på Gammelgårds ting, havde hertuginde Anna haft mange klager over præsten. Også den sidste klage blev forelagt hende, og hun krævede en forklaring af hr. Hans,

der imidlertid afviste alle beskyldninger. Han dristede sig endog til at påtale, at hertuginde ikke havde ladet straffe sine undersåtter på tilbørlig vis, og fremkom tillige med beskyldninger mod hertuginde embedsmænd, som han betegnede som misundere, der havde sværtet ham til ved hoffet. Disse anker blev taget ilde op fra hertuginde side og fik bægeret til at flyde over. Præsten skulle nu stå til ansvar for sine handlinger og ytringer. Få dage efter forhøret over Hans Madsen ved Gammelgårds ting, den 13. juli, sendte hertuginde et brev til biskop Laurids Jacobsen Hindsholm i Odense. Hun havde vist sig langmodig nok og troet på bedring, men nu måtte bispem tage affære og finde midler, hvormed man kunne knække hr. Hans' halsstarrighed og gavne sognefolket. Bispem bestemte, at herredsprovsten Peder Konradsen skulle holde forhør over hr. Hans og Lave Jørgensen. Dette skete den 27. juli i Tandslet. Foruden provsten medvirkede fire alsiske præster. Ved samme lejlighed lod hertuginde Anna gennem sine embedsmænd overrække provsten en række anklager. Deri opregnedes hr. Hans' mindre gode gerninger. Hans frække påstand og modbeskyldninger i supplikken til hertuginde fik udførlig omtale. Dernæst fremførtes en række klagepunkter mod hr. Hans' embedsførelse. Lige fra begyndelsen havde han ligget i strid med sine sognebørn og embedsbrødre. Han havde slået sin hustru og jaget hende ud af huset. Endvidere henvistes til Maren Andersdatters klage, som i hertuginde version blev til nadvernægtelse. Det lagdes ham til last at have bagtalt sine sognefolk som »barbarische ciclopische bösse und arge Leute«. Også overfaldet på Lave Jørgensen blev omtalt, idet det fremhævedes, at den overfaldne havde været kirkeværge i 35 år og altid haft udmærket vidnesbyrd, men præsten havde tillige ikke undset sig for i nærværelse af hertuginde betjente og andre folk at skælde ham ud for en skælm og havde endda lovet at give det skriftligt.

Nu fik hr. Hans altså at mærke, at der var sat vældige kræfter i gang for at få ham afsat. Der kunne i hvert fald ikke være tvivl om hertuginde hensigter. Det nyttede ikke at stritte imod og prøve på at retfærdiggøre sig. Ved forhøret svarede og undskyldte han sig bedst han kunne over for sine embedsbrødre. Provsten fandt imidlertid, at hertuginde Anna trængte så hårdt på med sine klagemål, at det var bedst at udskyde sagen, indtil hr. Hans havde gjort et forsøg på at formilde den vrede hertuginde med et ydmygt bønsskrift – en fremgangsmåde, som bispem havde

anbefalet. Der var ikke andet at gøre for den hårdt betrængte præst end at gå til Canossa.

Hr. Hans' nye supplik er dateret den 30. juli 1663. Nu er der intet spor af den selvbevidste præst. I bønsskriftet optræder kun den arme synder, der undskylder sine fejl og prøver på at bortforklare sine ytringer i de foregående supplikker med ukyndighed i tysk. I ydmyge ord beklagede han at have krænket sine kære medbrødre og alt det andet. Han påberåbte sig Jobs ord: »Englene er ikke rene for Gud« og prøvede på at skyde skylden på medfødt blindhed. Fra nu af lovede han at føre et eksemplarisk liv, og hvis han nogensinde igen forbrød sig mod nogen, ville han fordømme sig selv som udstødt.

Hertuginde havde ikke i sinde at lade sig formilde. Allerede dagen efter det omtalte bønsskrift mødte forvalteren Aleksander Poss og herredsfogeden Johan Voss op hos provsten i Lysabild medbringende hr. Hans. De erklærede, at hertuginde fastholdt sit standpunkt og krævede, at hr. Hans skulle svare på de fremsatte klagepunkter. Han gjorde det i form af et efterskrift til selve anklageskriftet, men indholdet bestod kun af en fornyet bøn om nåde og løftet om forbedring i fremtiden.

Provsten indberettede alt dette den 10. august. Han syntes at foretrække tilgivelsens vej og var tilbøjelig til at lade nåde gå for ret, men samtidig nærede han alvorlig frygt for fyrstindens vrede, som kunne blive skæbnesvanger for hr. Hans' fremtid. Ifølge provstens brev herskede der delte meninger om sagens udfald. Nogle troede, at hertuginde dog ville lade formilde sig af præstens ydmyge bønner, især hvis bispen ville bistå med en skrivelse til hertuginde. Andre og de fleste ville råde hr. Hans til frivilligt at give afkald på sit embede. I det tilfælde kunne han gøre sig større forhåbninger hos bispen og måske opnå et andet embede senere, hvilket han ikke kunne regne med, hvis han blev stævnet for konsistoriet og afsat i al offentlighed.

Provsten havde i sin iver for at hjælpe hr. Hans og udglatte sagen vedlagt sit brev af 31. juli til bispen, præstens undskyldningsskrivelse til hertuginde samt hertugindens brev. Han havde handlet i den bedste mening og havde kun villet skåne bispen for yderligere besværligheder, således at sagen kunne få en ende, når begge parters indlæg på samme tid kom frem for bispen.

Samtidig med provsten skrev også hr. Hans til bispen. Denne gang var han atter den ukuelige stridsmand for sin ret. Han be-

dyrede ved Gud, at kirkeværgen først havde lagt hånd på ham. Desuden tilbageviste han de beskyldninger, som Peder Brandt og dennes fæller havde rettet mod ham, og hævdede, at sognepræsten i Ketting aldrig kunne bevise sine anklager. Skønt han selv i sandhed havde kunnet forsvare sig over for alle de bagvaskelser, havde han i største ydmyghed taget al skyld på sig i håb om, at hertuginde ville være nådig imod ham. Men hidtil var alle bøn-skrifter blevet optaget i værste mening. Hr. Hans bad nu om bispens bistand med en forbøn hos hertuginde. Hvis der imidlertid ikke kunne reddes noget, ville han gerne have et andet kald.

Hr. Hans søgte også beskyttelse andre steder. Han henvendte sig til hertug Jørgen Frederik af Sønderborg, der i et brev af 11. august meddelte bispem, at sognepræsten havde bekendt for ham, at han havde forset sig imod Lave Jørgensen og derfor egentlig fortjent straf, men bad nu hertugen om bistand.

I mellemtiden havde bispem også erfaret hertuginde's synspunkt. I sit brev af 5. august betegnede hun hr. Hans' bøn-skrivelser som hyklerisk afbigt, hvormed han forsøgte at liste sig væk fra sit ansvar. Det var lykkedes ham flere gange før, mens han selv var blevet værre. Der var altså intet håb om bedring. Hertuginde's ønske gik simpelthen ud på, at man uden tøven forfulgte sagen mod hr. Hans til den bitre ende.

Hertuginde kom dog til at vente, og hr. Hans fik endnu en stakket frist. Allerede i april var bispem blevet syg. Han passede dog sine embedsforretninger. Provsten Peder Konradsen havde omfattet sygdommen med bekymring og bedt bispem om ikke at tage sig hr. Hans' sag for nær. I august indtrådte en forværring, og sidst på måneden døde Laurids Jacobsen Hindsholm efter tolv års bispegering i Odense. Det tog nogen tid, inden kongens udnævnelse af hans efterfølger forelå. Den nye biskop blev hentet i nabosognet. Dr. Niels Bang, sognepræsten i Dalum og Sanderum, overtog embedet i slutningen af 1663. Hertuginde Anna skyndte sig til i et brev af 20. november 1663 på ny at fremlægge sine klagemål mod hr. Hans. Nu skete der også en udvikling i sagen.

Den 8. december 1663 udgik et bispebrev til den kommission, som havde foretaget de foreløbige undersøgelser i sagen. Det bestemtes, at hr. Hans skulle møde i Odense den 20. januar 1664 for at stå til regnskab for bispem. Til belysning af sagen beordredes indhentet vidnesbyrd og skudsmål fra embedsbrødrene i herredet og fra hans hustru og sognefolk. Provsten gjorde nu sin

pligt og skaffede allerede før jul de fornødne dokumenter for at underbygge de enkelte klagepunkter. Også herredsfogeden leverede sit bidrag. I et tingsvidne af 19. december aflagde fire mænd på Gammelgårds ting ed på Maren Andersdatters beretning.

Den næste dag, sidste søndag før jul, var både forvalteren og herredsfogeden i Tandslet, hvor provsten havde sammenkaldt til sognestævne efter gudstjenesten. På provstens forlangende afgav 12 udvalgte sognemænd vidnesbyrd om deres sognepræst. Han havde ført et forargeligt og uroligt levned, ofte været i klammeri med sine sognebørn, slået sin hustru og jaget hende ud af huset, hvorpå hun havde fremvist blå lemmer. Endvidere refereredes sagen om Peder Jensens syge barn. Hr. Hans havde også beskyldt både gejstlige og verdslige på ære og redelighed og beskrevet sine sognefolk blandt andet som ugudelige kroppe og grove tølper. Han havde ikke alene slået en af sine embedsbrødre på alfar vej, men også overfaldet og slået kirkeværgen i Tandslet med sit spanskrør, som han slog i stykker på dennes hoved, fordi han begærede kirkeøllet på sognefolks vegne.

Den næste dag igen mødte præsterne fra de sogne på Als, som hørte under Fyns stift, på provstens bud i Ketting kirke for at afgive vidnesbyrd. Det gik kort ud på, at næppe var hr. Hans kommet ud af en trætte, før han indviklede sig i en anden. Desuden havde han angrebet en del af sine embedsbrødre både mundtligt og skriftligt. Den anklagede selv havde modtaget stævning til at møde i Odense gennem kapellanen i Lysabild hr. Rasmus Rasmussen og dennes kollega i Hørup hr. Esben Jacobsen, men havde ladet forstå, at han ikke kunne komme. Ligeledes havde han ikke været til stede ved præstemødet i Ketting kirke.

Herredsfogeden nærrede også en vis ængstelse for, at hr. Hans måske kunne slippe ved at trække sagen i langdrag. I et brev af 5. januar 1664 til bispemanden advarede han blandt andet stærkt imod præstens honningsøde tale. Han kunne dog glæde sig ved alle de forskellige dokumenter, som med deres indhold ville besegle hr. Hans' skæbne.

Hertuginde Anna blev ved med at kræve dom over den genstridige præst. Så sent som den 10. januar 1664 skrev han atter et brev med gentagelse af de kendte klagepunkter. I sidste øjeblik sankede Tandslet-præstens modstandere stadig flere gloende kul på hans allerede hårdt belastede hoved. Sognepræst Jørgen Cruckov i Notmark gav i et brev, fremlagt gennem hertugindegens amts-

forvalter Alexander Poss, til kende, at også han havde haft trætte med hr. Hans. Samtidig med dette brev skrev Johannes Monrad kun tre dage før det berammede møde til bispem og klagede over, at Gentzmer havde eftertragtet ham på ære og liv. Skønt hans modpart både skriftligt og mundtligt havde lovet at leve fredeligt, lagde han bånd hverken på sin mund eller hånd. Dette brev støttedes af fire alsiske præsters skriftlige indlæg af 11. december 1663, givet i Ketting kirke. Disse præster havde 27. juli samme år i Tandslet kirke af hr. Hans' egen mund hørt, at dersom han kom fra sit kald, ville han vove sit eget liv på hr. Johannes Monrad i Ketting.

En enkelt betænkelig røst hævdede sig i den ellefte time. Sognepræsten i Asserballe, Sten Poulsen Rhode, der ellers også havde haft et udestående med den anklagede, skrev et par dage før mødet i Odense til bispem og anbefalede, at præsternes vidnesbyrd ikke oplæstes, men holdtes i reserve. Han ville ikke skade sin medbroder, der »aff kiødelig affecter intet véd sin mund at raade«. Denne henstilling blev dog ikke taget til følge ved konsistoriets møde den 20. januar 1664.

Sagen blev behandlet af et dommerkollegium med bispem i spidsen. Ved sin side havde han seks meddommere, alle magistre. Tre af dem var præster, nemlig Niels Brunow fra Vor Frue kirke, Laurids Weile fra St. Knuds kirke og Jacob Birkerod fra Åsum, mens de resterende tre var skolefolk, nemlig Christian Lund, professor i græsk ved Odense gymnasium, hans kollega i matematik og filosofi Matthias Berg og Jørgen Taulov, rektor i Odense. Den anklagede havde fundet det mest formålstjenligt at møde op. Alle de fremskaffede dokumenter, i alt 26, oplæstes, men der manglede dog et vidnesbyrd fra hustruen. Måske har hun, da det kom til stykket, ikke ønsket at bære mere brænde til det kæmpebål, som hendes husbonds sognefolk, kolleger og overordnede havde lagt til rette, selv de mindste kviste synes at være taget med. Gentzmer prøvede at forsvare sig og hævdede blandt andet, at der ikke var givet ham lovligt kald og varsel ved det tingsvidne, som var blevet opsat i anledning af hans slagsmål med Lave Jørgensen. Men hvad betød denne petitesse mod det væld af bevismateriale, som blev fremlagt i retten! Den anklagede prøvede lige til det sidste at undgå sin afsættelse, idet han erklærede sig indforstået med en straf fra hertugindens side og gav tilsagn om, at hvis han igen kom til at forse sig, ville han uden

proces afstå sit embede. Men hertugindens fuldmægtig Johan Voss udtalte uden skånsel, at hertuginde ikke fæstede lid til præstens tilsagn og krævede en endelig dom. Retten fandt, at hr. Hans havde forholdt sig meget ilde og forargeligt mod sin menighed, havde været trætkekær og klammerfuld mod sine embedsbrødre og efterladende og forsømmelig i sit embede, således at han skulle dømmes fra sit kald og embede. Denne dom blev dog ikke afsagt, idet hr. Hans foretrak frem for en officiel afsættelse at gribe til den eneste udvej, hvorved han endnu kunne bevare et håb: nemlig frivillig embedsfrasisgelse. Dette bekræftede han både mundtligt og skriftligt, og han forpligtede sig tillige til aldrig i sine dage på nogen måde at være hertuginde Anna imod.

Hans Gentzmers tolv års præstegerning i Tandslet var nu bragt til afslutning, og hertuginde kunne se sig om efter en ny præst. I mellemtiden skulle den gamle præst afvikle sine mellemværender med sine sognebørn. Det kneb med at få alt korn, som hans sognefolk skyldte ham. En af hans egne tjenere ved navn Peder Rasmussen havde været trodsig over for ham og ikke betalt sin gæld. Derfor henvendte hr. Hans sig til bispen, der i et brev af 1. marts anmodede provsten om at hjælpe den forhenværende sognepræst med at opnå sine retmæssige fordringer. Sagen ordnedes på den måde, at han fik udbetalt 49 mk., mens resten blev afdraget med 4 mk. 6 sk. over fem år, sidste gang i regnskabsåret 1668/69[9].

Sagen fik også et efterspil. Midt i februar indstillede hertuginde Samuel Stenløse, søn af den afdøde sognepræst Søren Stenløse i Hørup, til ny sognepræst i Tandslet. Denne indstilling blev fulgt op af bøndernes samtykke sidst på måneden. Men da kom præsten i Asserballe, Sten Poulsen Rhode, den eneste formildende røst i Gentzmer-sagen, og drog hertugindens patronatsret i tvivl. Han var tro kongemand, havde været med til hyldningen af Frederik III 1660[10] og holdt nu på, at kun kongen havde myndighed til at indsætte en ny præst[11]. Han sendte kansleren en nærmere begrundelse for sine synspunkter og underrettede

[9] Nyborg provstis kirkeregnskaber 1662–71 I, f. 321, 339, 358, 378, 397, 417 (Rigsarkivet).

[10] Otto Fr. Arends, Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationstiden til 1864, II, s. 208.

[11] Det kan tilføjes, at Frederik III i en skrivelse af 14/10 1661 pålagde lensmanden i Odense og bispen at have indseende med, at fyrsten ikke foretog forandringer til skade for kronen (Koncepter og indlæg til fynske og smålandske tegnelse 1660–63, nr. 115, Rigsarkivet).

naturligvis også bispem om sine betænkeligheder. Hertuginde afviste imidlertid hans indvendinger og beklagede sig over, at Hans Gentzmer nu synes at have fået en arvtager. Ved kongebrev af 18. marts 1664 til lensmanden Otto Krag i Nyborg tillodes det Samuel Stenløse, der lovligt var kaldet til sognepræst i Tand-slet, at tiltræde sit embede, skønt han ikke var fyldt 25 år[12].

Imidlertid pønsede hertuginde Anna på hævn over den genstridige præst. Herredsfogeden Johan Voss, der selv boede i Asserballe, var udset til hævnens redskab. Allerede i samme måned, da hr. Sten havde indgivet klagen – i marts 1664 – kom Johan Voss med beskyldninger, som gik ud på, at præsten havde undladt på de anordnede bededage at bede for det fyrstelige hus. Hr. Sten handlede hurtigt. Endnu inden de otte mænd blev stævnet til Gammelgård, hvor man kunne lægge pres på dem, sikrede han sig en erklæring om, at han havde bedt for det fyrstelige hus og i øvrigt været eksemplarisk i sin embedsførelse. Hertuginde skuffelse måtte være stor, da hun opdagede, at hr. Sten var kommet hende i forkøbet, og skuffelsen deltes naturligvis af hendes tjenere, der havde medvirket med held ved Hans Gentzmers fjernelse: forvalteren Alexander Poss og herredsfogeden Johan Voss. Sognemændene blev idømt en bøde med den begrundelse, at de havde afgivet en erklæring uden øvrighedens vidende. Erklæringens ordlyd kunne man ikke så godt drage i tvivl. Foruden sognemændene fik hr. Sten støtte af provsten, der efter et forhør i maj konstaterede, at alt var i den bedste orden, og at hr. Sten var en forbilledlig sognepræst.

Det har hertuginde og hendes tjenere tygget på i nogen tid. I begyndelsen af 1665 prøvede man på ny ved at stævne de otte mænd at få noget ufordelagtigt frem om hr. Sten. Provsten trådte også denne gang imellem og anmodede amtsforvalteren om at lade sagen komme for rigtige instanser. Derefter fik han besøg af amtsforvalteren, der på hertuginde vegne henstillede til provsten at formane hr. Sten til at holde sig væk fra de områder, hvor hun havde at råde. Præsten lod sig ikke kyse, men gik til direkte angreb på herredsfogeden. Han opsøgte Johan Voss i dennes hus og spurgte ham i vidners nærværelse, om han havde været den første, der havde anklaget præsten for udeladelse af bønner for det fyrstelige hus. Dette benægtede herredsfogeden, der dog fastholdt, at hr. Sten kun havde bedt for det kongelige hus; i hvert fald havde han

[12] Fynske og smålandske registre 1660–70, f. 84v–85r, Rigsarkivet.

ikke hørt det fyrstelige hus nævnt. Desuden prøvede han at redde sig ud af den prækære situation og afslørede derved, at en af hertugindeens hofjunkere havde inspireret ham. Herredsfogeden nægtede senere at underskrive sine mundtlige ytringer. Antagelig ville han undgå at kompromittere både sig selv og det fyrstelige hus med en skriftlig bekendelse. I april 1665 rettede hr. Sten i en klage til provsten nye angreb mod herredsfogeden. Han forlangte, at Johan Voss skulle godtgøre, om han på nogensomhelst måde havde beskyldninger mod ham. Dernæst anklagede hr. Sten herredsfogeden for at have forsømt nadveren og for ikke at være kommet i kirke, selv om han var medlem af Asserballe menighed. Voss blev kaldt til provsten for at afgive forklaring, men han udeblev på den berammede dag. Sagens videre forløb er ikke kendt. Der skete i hvert fald hr. Sten ikke noget. Han havde tværtimod lejlighed til at opleve kronens overtagelse af hertugindeens godser efter konkursen i 1667 og var endnu en lang årrække højt skattet sognepræst i Asserballe.

Det lykkedes altså ikke hertuginde at sætte en plet på hr. Stens ære, men ud fra denne affære kommer man til en mildere bedømmelse af hr. Hans' sag. Det er nok ikke så meget hans forfølgelser, som hertuginde i øvrigt selv øjensynlig så stort på, som anklager mod hertugindeens embedsmænd, som har fået tålmodigheden til at briste. Optrevlingen af hans synderegister har kun været et middel for forvalteren og herredsfogeden til at gøre det af med en irriterende person. Hr. Hans' hidsighed har lettet dem arbejdet, men hos hr. Sten stødte de begge på en værdig modstander, der forstod at udnytte sine fordele.

På Als kunne Gentzmer ikke regne med en levevej, dertil havde hertugindeens uvilje mod ham været for stor. Han har nu taget ophold på Fyn, nærmere betegnet i Svendborg. Hans navn optræder for første gang i byfogedregnskabet for 1665, idet hans karl blev idømt en bøde for jomfrukrænelse[13]. Gentzmer havde måske regnet med at få et nyt kald på Fyn, men det blev ikke tilfældet, selv om der havde været stort frafald blandt præsterne i pestårene 1658–60. Han havde givetvis ikke længere bispens tillid. Til gengæld har han muligvis kunnet vikariere og på andre måder bistå sine kaldsbrødre. Helbredet svigtede imidlertid, og han synes at have opgivet tanken om gejstligt virke. I 1669 betrådte han almisseindsamlingens tunge og trange vej. Det var

[13] Svendborg købstads regnskaber 1661–81, Rigsarkivet.

kort efter, at hans gamle sogn havde afviklet det sidste afdrag på sin gæld til ham.

Det var ikke ualmindeligt på hine tider at møde slige omvandrede fattige. Det originale ved Gentzmer er hans camouflage: hans »stambog« til indsamling af almisser. I studentertiden havde han antagelig skrevet venskabsforsikringer i flere venners stambøger og set de mere berejste stolt fremvise navnetræk af lærde mænd ved Europas universiteter. Nu belavede den 45-årige forhenværende præst sig på at samle en række navne i sin bog tillige med kontant udbytte.

Det indledende brev, hvori Gentzmer gør opmærksom på sine genvordigheder og anmoder om en skærv, er dateret i Svendborg, som har været hans faste opholdssted. Her havde han muligvis familie; i hvert fald optræder senere en svoger blandt de mange givere i bogen. Han havde også et lille hus, som 1672–74 blev vurderet til 2 mk. 4 sk. i almindelig matrikelskat i kvartalet og året efter til 6 sk., hvilken vurdering fastholdtes til 1679, da huset for sidste gang figurerer i byfogedregnskaberne. Også andre skatter pålignedes den arbejdsløse præst. I 1671–72 skulle han svare både saltskat og prinsessestyr. I 1672 betalte han også konsumtionskat, både i naturalier (malt og rug) og i penge, og tillige af sine husdyr. Da ejede han 3 køer, 1 kvie og 1 svin. Men det gik ned ad bakke med ham, som den ovenfor anførte nedsættelse i matrikelskat tydeligt viser. På det sidste har han vist ikke engang beboet huset. Da der o. 1679–80 skulle udredes krigsstyr samt kop- og kvægskat, findes han ikke længere på listerne. Han står heller ikke opført på mandtalslisterne fra 1682, året før hans død[14].

Fra Svendborg drog han ud og besøgte fortrinsvis sine kaldsfæller på Fyn og de omliggende øer. Hans rejser bragte ham temmelig langt, en gang helt til København.

De første bidragsydere daterer sig fra 22. april 1669 i Odense. Blandt dem er biskop Niels Bang, sognepræsterne Niels Brunow og Laurids Weile samt professor Jørgen Taulov, der alle for mere end fem år siden havde siddet som dommere, da Gentzmer blev tvunget til at frasige sig sit embede. Biskoppen titulerede ham nu høfligt som sin udmærkede ven (*amicus dilectus*) og indledte rækken af givere med 1 rd. Hen på efteråret kom bogen på sin første større vandring. I september var den i Dalby og

[14] Svendborg købstads regnskaber 1661–81 og 1682–91, Rigsarkivet.

derefter i Fraugde, Nørre Søby, Rønninge og Østrup. Præsten i Nørre Søby og Heden, Andreas Lundt, var en af de mange sønderjyder, der havde fået kald på Fyn. I oktober gik rejsen over Middelfart til Fredericia, og efter et kort ophold atter tilbage, hvorpå Gentzmer besøgte præsterne i Søby og Køng. I december var han i Fåborg, og efter nytår gik vejen hjemad mod Svendborg. Undervejs blev der gjort rast bl. a. i Oure-Vejstrup, hvor præsten Johan Matthias Elsner var født i Sønderborg. I Svendborg opnåede han en række almisser fra byens borgere og tilrejsende tyskere. Blandt dem er Hans Thordsen, der 2. april gav sin »kære landsmand« 1 sletdaler. I juni-juli 1670 gjorde Gentzmer en afstikker til Langeland og besøgte i hvert fald præsterne i Rudkøbing og Humble. I september var han atter i Svendborg, hvor hans svoger Poul Christensen gav ham 1 rigsdaler. Fra samme måned stammer en indførsel fra Tåsinge, og ved juletid prentede præsterne i Øster og Vester Skerninge deres navnetræk i bogen. Efter et halvt års forløb findes der atter indførsler fra Langeland, nemlig fra Magleby og Bjergbygård. Den følgende sommer kom bogen ud på en længere rejse, der førte via Lolland og Falster, over Sjælland gennem Køge helt til København. Mange præster og borgere har indskrevet sig i de to måneder juni og juli 1672. I september fik Gentzmer en sletdaler af sognepræsten Hans Mule i Nyborg, der senere støttede den fattige kollega ved at sende ham to mark både i marts 1675 og i oktober 1681.

De følgende år er indførslerne mere spredte. I april 1674 er der en enkelt fra Gentzmers fødeby Sønderborg. I juni samme år skrev vicesuperintendenten Rudolph Moth i Odense sig i hans bog, og han fik følgeskab af sognepræsten ved Vor Frue, Peder Winsløv. Sidst i samme måned fik sognepræsten i Landet på Tåsinge bogen præsenteret, og fra november 1675 stammer en enkelt indførsel på Lundkilde. I eftersommeren 1676 berejste Gentzmer, efter besøg i Ørbæk i juli, den vestlige del af Fyn, nemlig Horne, Nørre Broby, Sønderby, Dreslette, Assens, Brenderup, Fjeldsted og Ejlbj. I Sønderby præstegård gav sognepræsten Detlev Monrad, hvis fader som præst i Ketting i sin tid havde spillet en rolle i sagen mod Gentzmer, »sin gode ven fra barnsben og sincer patriot« tre mark. Den 1. oktober var Gentzmer på Rødkilde. Forinden har sognepræsterne på Avernakø og Lyø givet et bidrag. Den sidste, Jørgen Rhodius, betegnede Gentzmer som sin gamle præceptor. I sommeren 1678 stod en ny rejse til

Langeland på programmet. I juni findes indførsler fra Lindelse, i august fra Humble og Magleby. Ved efterårets komme var Gentzmer tilbage i Svendborg og tilbragte årsskiftet på Tåsinge. I april var han endnu i Svendborg, men i august 1679 skrev amtskriveren Casper Kryger på Gråsten (Ærø) sig i bogen. I september gik rejsen til mindre øer, bl.a. til Strynø og Drejø. I april-maj 1680 fik Gentzmer et mindre beløb i Rudkøbing og en rigsdaler af Niels Kaas på Hjortholm. I august skrev en række krigsfolk samt en feltpræst deres navne i bogen; da var Gentzmer antagelig i Nyborg. Bortset fra en indførsel i Gudme fra september 1680 er de følgende (fra oktober 1681 til februar 1682) fra Nyborg; dog har sognepræsten i Vindinge indskrevet sit navn den 31. oktober 1681.

Den sidste daterede indførsel er af sognepræsten i Langå og Øksendrup, dateret den 27. december 1682. Gentzmers helbred må efterhånden have været yderst skrøbeligt. Næsten fjorten år var gået, siden han begyndte sin tiggergang. I de sidste år synes han i stigende grad at være gået over til at bede om almisser hos alle: gejstlige, borgere og soldater i flæng. De fleste bidrag er nok opnået ved personligt besøg. Hos de fleste mangler beløbet helt, men sjældent trøstens ord. Ved bibelcitater og ordsprog formaner hr. Hans til at tage sin skæbne med fatning og også i modgang at bøje sig for Guds vilje. Bogen er dog indrettet således, at den udmærket kunne fungere som en indsamlingsliste, som blev overladt til en anden person, måske en slægtning. I enkelte tilfælde fremgår det også af indførsler, at den pågældende har sendt sin skærv. De fleste indførsler bærer dog præg af ejermandens tilstedeværelse. De venlige ord, udeladelse af almæssens art, hædrende tiltale fra mange sognepræsters side – alt dette tyder på en udstrakt hensyntagen til den gamle præst, der førte en lidet misundelsesværdig tilværelse.

Kort efter indførslen i Langå var hans jordiske trængselstid forbi. Efter mange års genvordigheder døde han i begyndelsen af 1683, og begravelsen fandt sted den 20. januar i Svendborg Vor Frue[15]. Der kan næppe have været ret meget til skiftemyndighederne. I øvrigt savnes nærmere viden om hans familieforhold. Hustruen var i live endnu 1690, da efterfølgeren i Tandslet, hr.

[15] Svendborg Vor Frue kirkeregnskabsbog, Landsarkivet i Odense: »1683 dend 20 Januarij blef Hr Hans Gentzmeers Sl. Liig begrafuen neder i Kircken Vaar en Gammel forarmed Præstemand derfor 6 dr.

Samuel, i en indberetning om præstekaldets beskaffenhed berettede, at han nu i 26 år havde måttet yde sin forgængers hustru 8 tønder byg årligt, hvilket faldt ham svært [16].

Tillæg

Uddrag af Hans Gentzmers »stambog«

Kun præster og embedsmænd medtaget. De udeladte indførsler, som omfatter omkring en snes navne, er hovedsagelig af soldater og borgere, og kan dels ikke tydes, dels ikke identificeres. Listen er kronologisk. Foruden datering og dateringssted (i moderne form) meddeles navnene på dem, der har indført sig, i den form, den pågældende selv har anvendt ved indførslen. Derefter anføres i skarp parentes den almindelig brugte danske navneform samt eventuelle oplysninger om vedkommende. Efter parentesens følger det skænkede beløbs størrelse, for så vidt den er angivet i bogen, og til slut anføres sidetallet (v = verso).

1669 22. april. Odense.

Nicolaus Bangius. [Niels Bang, † 1676, biskop over Fyns stift] 1 rd. 12.

Laur. Wellejus Chr. F. [Laurids Christensen Weile, † 1672, mag., sp. ved St. Knud] 1 rd. (senere 3 mk.). 17.

Georg Barth. Taulovius. [Jørgen Bertelsen Taulov, † 1680, prof. i etik og retorik ved Odense Gymnasium]. 18.

Nicolaus Petr. Brun. [Niels Pedersen Brunow, † 1670, sp. ved Vor Frue]. 16.

— 6. sept. Dalby.

Olaus Thestrup Erasmi f. [Ole Rasmussen Thestrup, † 1673, sp. i Dalby-Stubberup] 1 rd. (senere 1 sletd.). 20.

— 12. sept. Fraugde.

Claudius Barfodius. [Claus Lauridsen Barfod, † 1697, sp. i Fraugde]. 22.

— 12. sept. Søby.

Andreas Lundius. [Andreas Jørgensen Lundt, f. i Sønderborg, † 1706, sp. i Nørre Søby-Heden]. 23.

— 13. sept. Rønninge.

Otto Erasmus H. [Otto Rasmussen af Herrested, † 1685, sp. i Rønninge-Rolsted] 1 sletd. 21v.

— 20. sept. Østrup.

Canutus Gøesius [Knud Pedersen Gaas (Gossinus), † 1694, sp. i Østrup-Hjadstrup] 2½ mk. 23v.

— 30. sept. Odense.

[16] Specifikation på præsternes, kirkernes og degnenes indtægter 1690 i Als Sønder herred (Landsarkivet i Åbenrå).

- Petrus Winslovius [Peder Jacobsen Winsløv, † 1705, sp. ved Vor Frue] 2 mk. 16v. (Se tillige 1674 12. juni).
- 1669 3. okt. Middelfart.
Johannes Henrici Gosman [Johan Henriksen Gosmann, † 1680, mag., sp. i Middelfart og Kavslunde]. 24.
- 6. okt. Fredericia.
Emanuel Cirsovius [Immanuel Cirsovius fra Pommern, † 1693, sp. ved St. Michaelis (tysk)] 2 mk. 25v.
- [1669 6. okt.] Fredericia.
P. Dorscheus [Peder Jørgensen Dorscheus, † 1685, sp. ved Trinitatis kirke] 1 sletd. 25v.
- 1669 12. okt. Søby.
Andreas Bartholi [Anders Bertelsen, † 1691, sp. i Søby-Turup]. 22v.
- 12. okt.
Jacobus Caspari Baggerus [Jacob Jespersen Bagger, † 1673, sp. i Køng]. 24v.
- 14. dec. Fåborg.
Justinus Michael Ludovici fil. [Just Michael Ludvigsen, † 1690, sp. i Fåborg-Diernæs] 1 sletd. 26.
- (uden dato og sted).
J. Petræus [? Jens Pedersen Bergendal, † 1704, mag., sp. i Dalum-Sanderum]. 25.
- 1670 8. jan.
Johan Matthias Elsner (Johan Mathiesen Elsner, f. i Sønderborg, † 1679, sp. i Oure-Vejstrup]. 27.
- 13. jan. Svendborg.
Jacobus Capelinus [Jacob Pedersen Cappel, † 1672, kapellan ved St. Nicolai og på Turø]. 27v.
- 29. juni. Rudkøbing.
Torchillus Christierni [Torkil Christensen, † 1686, sp. i Rudkøbing]. 17v.
- 4. juli. Humble.
Justinus Christiani [Just Christensen Humble, † 1694, sp. i Humble]. 31. (Se tillige 1678 28. aug.).
- 19. sept. Tåsinge.
Ernst Baltzarii [? Joachim Ernst Baltzar, † 1679, forpagter af Tåsinge] 2 rd. 32.
- 26. dec.
Matthias Gregorii Nub. [Mads Gregersen Nyborg, † 1678, sp. i Øster Skerninge-Hundstrup]. 24.
- 28. dec. Vester Skerninge.
Gregorius Canuti Kragius [Gregers Knudsen Krag, † 1681, sp. i Vester Skerninge-Ulbølle]. 24v.
- 1671 7. juli. Magleby.
Dionysius Joannius [Dines Jensen Rosenstjerne, † 1677, sp. i Magleby]. 17v.
- 8. juli. Bjergbygård (Langeland).
Thomas Beck [landsdommer, † 1680]. 18v.

- 1672 14. juni. Sandby.
Laurentius Petri Horbeløff [Laurids Pedersen Horbelev, † 1676, sp. i Sandby]. 33.
- 15. juni. Købelev.
Paulus Danchel [Poul Poulsen Danchel, † 1681, sp. i Købelev-Vindeby]. 33.
- 18. juni. Nakskov.
Johannes Rostorpius [Hans Thomsen Rostorph, † 1684, sp. i Nakskov]. 34.
- 19. juni. Rubelykke.
Johannes Hammerus [Hans Hansen Hammer, † 1699, sp. i Tirsted-Skørringe-Vejleby]. 33.
- [inden 26. juni].
Christianus Heerfort [Christian Christoffersen Heerfort, † 1678, sp. i Hillested]. 37.
- 26. juni. Saksøbing.
Johannes Bredallinus [Hans Pedersen Bredal, † 1682, sp. i Saksøbing]. 33v.
- 26 juni. Ryde.
Acilius Johann. Westenburgius [Axel (Absalon) Hansen af Vesterborg, † 1676, sp. i Ryde-Gurreby]. 33v.
- 26. juni. Tårs.
Johan Steenstrup [Johan Pedersen Steenstrup, † 1676, mag., sp. i Tårs]. 34.
- 27. juni. Flintinge.
Aug. P. Schandorph [Augustinus Poulsen Schandorph, † 1676, mag., sp. i Toreby] $\frac{1}{2}$ joakimsdaler. 34.
- 29. juni. Nykøbing F.
J. Jessæi [Jesse Jessen, f. i Holsten, † 1676, sp. i Nykøbing-Systofte]. 2 rd. 34v.
- 30. juni. Nykøbing F.
Vesalius Henrici [Vessel Henriksen Barthling, † 1684, sognekapellan i Nykøbing-Systofte]. 34v.
- 1. juli. Nykøbing F.
Hans Rosenfeldt [amtsskriver, † 1681]. 34v.
- 4. juli. Nykøbing F.
Peder Jacobsen [husfoged, † 1691]. 35.
- 6. juli.
Johs. Theophilus Sadolinus [Hans Theophilussen Sadolin, † 1674, sp. i Horbelev]. 35 v.
- 7. juli. Stubbekøbing.
Jacob Laur. Birchius [Jacob Lauridsen Birch, † 1699, mag., sp. i Stubbekøbing]. 40.
- 8. juli. Stubbekøbing.
Martinus Lauren. [Morten Lauridsen, borgmester og tolder, † o. 1680]. 40.
- [juni-juli].
Nicolaus Erici [Niels Eriksen, † 1682, sp. i Veggerløse]. 35.

- Nicolaus P. Bredallinus [Niels Bredal, † 1681, sp. i Idestrup]. 35.
- 1672 [juli]. Riserup.
 Erasmus Petri Scarvinus [Rasmus Pedersen Scarvin, † 1674, sp. i Nørre Vedby-Alslev]. 2 rd. 36.
- [juli].
 Laurentius Nicolai [Laurids Nielsen Roholt, † 1688, sp. i Sønder Kirkeby og Sønder Alslev]. 35.
- 11. juli. Vordingborg.
 Christen Spend [Christen Nielsen Spend, † 1678, sp. i Vordingborg]. 41.
- 12. juli. Øster Egesborg.
- Petrus P. Hiennius [Peder Pedersen Hee, † 1681, sp. i Ø. Egesborg]. 1/2 rd. 41.
- 12. juli. Rekkende.
 Severinus Torchilli [Søren Terkelsen, † 1691, sp. i Allerslev]. 41v.
- 13. juli. Fakse.
 D. Barscher [Didrik Hansen Bartsker, † 1676, sp. i Fakse]. 43.
- 13. juli. »Ex ædibus Horlovianis«.
 Canutus Christiani Doës [Knud Christensen Doës, † 1692, sp. i Hårlev-Himlingeje]. 43v.
- 15. juli. Køge.
 Ericus Ericius Pontoppidanus [Erik Eriksen Pontoppidan, † 1678, sp. i Køge, senere biskop i Trondheim]. 15.
- [1672 juli]. Køge.
 Matthias Johannis [Mads Hansen, † 1690?, kapellan i Køge] 1 sletd. 44.
- 1672 15. juli. Ølsemagle.
 Johannes Johannis Barchmannus [Hans Hansen Barchman, † 1676, mag., sp. i Store Hedinge]. 44.
- [1672 juli]. København.
 M. H. [? Michael Henriksen Tisdorph, † 1701, sp. ved St. Nicolai]. 4 mk. 47.
- 1672 23. sept. Nyborg.
 Joh. Claud. Mulenius [Hans Clausen Mule, † 1692, mag., sp. i Nyborg]. 1 sletd. 19. (Se tillige under 1675 7. marts og 1681 31. okt.).
- 1674 12. juni. Odense.
 Rudolph Moth [† 1675, vicesuperintendent og sp. ved St. Knud]. 13.
 Petrus Winslovius (se under 1669 30. sept). Sendt 2 mk.
- 24. juni. Landet.
 Johannes Magnides Hossomius [Jens Mogensen Håsum (Hosum), † 1684, sp. i Landet-Bregninge] 4 mk. 46.
- 26. okt. Kerteminde.
 Johan Rudolph Bürennæus [borgmester, landsdommer, † 1682] 4 mk. d. 46v.
- 1675 7. marts. Nyborg.
 Joh. Claud. Mulenius (se under 1672 23. sept.). Sendt 2 mk. sl.
- 27. april.
 Andreas Pauli [? Anders Poulsen, † 1677, sp. i Kerteminde-Drigstrup] 4 mk. d. 48.
- 1676 3. juli. Ørbæk.

- Nicolaus Martini Almontanus [Niels Mortensen Almontan, † 1688, sp. i Ørbæk]. 21v.
- 1676 29. august. Horne.
- Jacobus Ludovicus Soranus [Jacob Henriksen Ludvigsen, † 1684, sp. i Horne] 6 mk. (Senere $\frac{1}{2}$ rd.). 26.
30. august. Nørre Broby.
- Henningius Christ. A. [Henning Christensen Achthon, † 1677, mag., sp. i Nørre Broby]. 50.
1. sept. Sønderby.
- Detloff Monrad [Detlev Hansen Monrad, † 1688, sp. i Sønderby] 3 mk. 50.
1. sept. Dreslette.
- Johannis Joannes [Hans Jensen (Ravn), † 1705, sp. i Dreslette] 2 mk. 22v.
3. sept. Assens.
- Bartolus Ludovicus [Bertel Ludvigsen, † 1719, sp. i Assens-Kærum]. 3 mk. 19v.
- [1676 3. sept.]
- Georgius Marci [? Jørgen Marcussen, † 1683, sognekap. i Assens-Kærum]. 2 mk. 26v.
- 1676 7. sept. Brenderup.
- Casparus Laurentii [Jesper Lauridsen Schmidt, † 1685, mag., sp. i Brenderup-Ore]. 50 v.
7. sept. Fjelderup.
- M. J. Snellius [Morten Johansen Snell, † 1683, sp. i Fjelsted-Harndrup]. 50v.
9. sept. Ejlby.
- Erasmus Matthiæ Querndorph [Rasmus Madsen Kverndrup, † 1691, sp. i Ejlby-Melby]. 37v.
27. sept. Avernakø.
- Janus Bangius [Jens Christensen Bang, † 1697, sp. på Avernakø]. 50v.
28. sept. Lyø.
- Georgius Sev. Rhodius [Jørgen Sørensen Rhodius, † 1692, sp. på Lyø] 2 mk. dansk. 51v.
- [? 1677 28 sept. Lyø].
- Severinus Jani [Søren Jensen, † 1680, fhv. sp. på Lyø] 2 mk. lyb. 51v.
- 1677 1. okt. Rødkilde.
- C. Petri [Christen Pedersen, † 1681, generalfiskal]. 52.
- Christophorus Wielandus [Christopher Jochumsen Wielandt, † 1729, 1681 sp. i Vester Skerninge-Ulbølle]. 52v.
- 1678 28. juni. Lindelse.
- Canutus P. [Knud Pedersen, † 1688, sp. i Lindelse]. 31.
28. aug. Humble.
- Justinus Christiani (se under 1670 4. juli).
29. august. Magleby.
- Christianus Jacobi Achthonius [Christen Jacobsen Achthon, † 1682, sp. i Magleby]. 53.
25. okt. Svendborg.

- Petrus Jespersonius [Peder Jespersen, † 1714, sp. i Stenstrup-Lunde, senere hofpræst]. 47.
- 1678 29. dec. Landet.
Petrus Jani [Peder Jacobsen Lucoppidan, † 1717, mag., sp. i Landet-Bregninge] 3 mk. 47.
- 1679 3. jan. Vårø.
Joh. J. Fich [Hans Hansen Fich, † 1698, sp. i Bjerreby] 3 mk. 47v.
— 28. april. Svendborg.
Casparus Jani Kildgaard [Jesper Jensen Kildgaard (Kjeldgaard), † 1709, kap. ved Vor Frue]. 54v.
— 10. august.
Casper Kryger [† efter 1697, amtsskriver på Gråsten (Ærø)] 1 mk. 44v.
— 8. sept. Strynø.
Christianus Prytzius Antonij fil. [Christian Antoniussen Prydtz, † 1717, sp. på Strynø]. 47v.
— 13. sept.
Christian H. Frørup [Christen Henriksen Achthon af Frørup, † 1692, sp. på Drejø] 2 mk. 53.
- 1680 1. maj. Hjortholm.
Niels Kaas [til Hjortholm og Vestergård, † 1701] 1 rd. 58v.
- 1680 24. august.
Johannes Olai Sthenius [Hans Olufsen Steen, † 1707, feltpræst 1679, kap. i Ulkebølle 1683 og sp. i Korup-Ubberud 1684]. 54v.
— 16. sept. Gudme.
Martinus Joh. [Morten Hansen, † 1689, sp. i Gudme-Brudager]. 58v.
- 1681 24. okt. Nyborg.
F. Thestrup Ol. f. [Frans Olsen Thestrup, † 1735, mag., sp. i Nyborg, senere biskop i Ålborg]. 59.
— 31. okt. Nyborg.
Joh. Claud. Mulus (se under 1672 23. sept.). Sendt 2 mk. slet.
Petrus L. [Peder Lauridsen (Østerby), † 1692, sognekap. i Nyborg] 2 mk. 58v.
— 31. okt. Vindinge.
Petrus Frisius [Peder Sigvardsen Friis, † 1688, mag., sp. i Vindinge] 2 mk. slet. 56v.
- 1682 27. dec. Langå.
Tycho Laurentii [Tyge Lauridsen, † 1696, sp. i Langå-Øksendrup]. 60.
- udat.
Lucas Matthiæ Frisius [Lucas Madsen Friis, † 1687, sp. ved Vor Frue kirke i Svendborg]. 2.
Johannes Torsenius [Johan Thorsen, † 1678, sp. i Bregninge (Ærø)]. 26v.
Johannes Laurentii Bornholm [Johan Lauridsen Bornholm, feltpræst ved oberst Cicignons regiment (en del af C.'s tropper var indkvarteret i Svendborg 1676)] 1 rd. 48v.
Thomas Kingo [† 1703, biskop over Fyns stift fra 1677] 1 rd. 55v.

Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie II

Af Johan Jørgensen

Reformationen havde som bekendt ikke levnet gejstligheden meget af tidligere magt og herlighed. I 17. århundrede er standens placering som statsembedsmandskorps ganske klar. Indgreb fra kongens side snart på det ene, snart på det andet område var en selvfølge. Hvor betegnende er ikke et kongebrev til Århusbispen, der 1641 havde ønsket oplyst, om kongen selv ville forordne en sognepræst til et ledigt kald, eller om der skulle kaldes efter ordinansen: Kongen tillod, at der blev kaldet efter ordinansen[1]. Majestæten vågede nøje over sit præsteskab, som vi ser det af Christian IV.s brev 7. december 1644 til kansler Christen Thomesen Sehested, hvori denne fik ordre til at befale Sjællands biskop (rangfølgen!) at levere en fortegnelse over stiftets bedste prædikanter, idet kongen selv havde optegnet de bedste på Fyen[2]. Man kan også mindes kongens afgørende indgriben i Hans Poulsen Resens sag[3].

På kirkens bestyrelse i økonomisk og praktisk-administrativ henseende var gejstlighedens indflydelse kun ringe. Alene som tilsynsmænd på det rent kirkelige område og som sagkyndige konsulenter for regeringen betød bisper og theologiske professores noget. Karakteristisk for sidstnævntes stilling i så henseende turde være en befaling fra kongen til kansleren om at lade Universitetet erklære sig om, hvorledes Christi dåb ville være at fremstille på »Trefoldigheden«[4].

Jfr. til denne afhandling Kirkehistoriske Samlinger 7. Rk. VI, s. 85–136.

[1] Kancelliets Brevbøger 1641, 6. august.

[2] Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve udg. ved C. F. Bricka og J. A. Fridericia V, 1883–85, s. 538 f. jfr. VI, s. 122 f.

[3] Bjørn Kornerup, Biskop Hans Poulsen Resen I, 1928, s. 387 f.

[4] Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve V, s. 461 f. jfr. H. Matzen i Teologisk Tidsskrift VI–VII (1904–1905), Troels Dahlerup i Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964, s. 70 ff. Kronens Skøder II, s. 4, 6 f., 10 f., 13 ff., 20 f., 25, 46, 51 f., 55 og 71, H. F. Rørdam, Kjøbenhavns Universitets Historie III, 1877, s. 644 og Kancelliets Brevbøger f. ex. 1640, 19. januar.

Forbindelsen mellem kongen som kirkens øverste og undersåtterne, også de af gejstlig stand, formidledes i almindelighed af kongens kancelli, Danske Kancelli, hvis leder kansleren var. Det var derfor naturligt, at den for kirketugten så ivrige Menelaos Povlsen henvendte sig til denne, og ikke til sin biskop, med sine klager over letfærdighed og misbrug[5]. Det var ligeledes kansleren, der med myndighed tog sig af den unge Jens Poulsen Winding og anbragte ham i et passende embede[6].

Som et vidnesbyrd om Kancelliets centrale position i administrationen af kirkelige anliggender kan også nævnes en henvendelse 1645 fra ingen ringere end kongens ældste søn, den udvalgte prins Christian til øverste sekretær i Kancelliet Otte Krag til fordel for en, der havde mistet sit kald[7]. Prinsen synes at have haft god grund til at henvende sig i Kancelliet, før han stillede sin klient noget bestemt i udsigt. Året forinden havde nemlig et par »promotorialskrivelser« fra ham haft en sørgelig skæbne, den ene kasseredes ligefrem omgående, og den anden forblev virkningsløs[8].

At centraliseringen i administrationen i det mindste i princippet var vidtdreven, fremgår ikke blot af de her anførte mere iøjnefaldende sager, men også af Kancelliets stilling i småsager får man indtryk af dettes meget omfattende beføjelser. Den omstændighed f.ex. at det overhovedet faldt ejeren af Vognserup ind i 1632 at ansøge om tilladelse til at bygge et pulpitur i Kundby kirke[9], eller at der skulle et kongebrev til, for at der 1653 kunne flyttes om på nogle stolestader i Hvidbjerg kirke[10], tyder afgjort på stor respekt for centraladministrationen.

[5] Nordisk Tidsskrift for Historie, Literatur og Konst udg. af Christian Molbech III, 1829, s. 415–22. – Menelaos Povlsen var forfatter til skriftet: *Qvæstio*, det er: Spørsmåal, om det er imod en christen Kierlighed oc Oprictighed, at der forordnis i den christen Menighed Observatores eller Beførere, som skulle giffue flittelige act paa dem, der modvillige offuertræde Guds oc Kongens Low: Oc, om Nogen med god Samvittighed kand sig saadan Bestilling paatage? Imod Nogles Klafferi stilled oc fremsæt.

[6] Bjørn Kornerup, *Lector Theologiæ Jens Poulsen Windings Vita* (Historisk-filosofiske Meddelelser udgivet af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab Bind 37, no. 2), 1957, s. 28–31.

[7] Prins Christian (V.)s Breve II ved E. Marquard og J. O. Bro-Jørgensen, 1956, s. 375.

[8] Kirkehist. Saml. 4. Rk. II, s. 299 f.

[9] Kancelliets Brevbøger 1632, 23. december.

[10] Jyske Tegnelser 1653, 22. december.

Når Kancelliet spillede en så vigtig rolle i styrelsen af de kirkelige anliggender, er det naturligvis af betydning at vide, hvorledes dette har arbejdet. I almindelighed kan henvises til et par tidligere undersøgelser[11], som her blot skal suppleres med en gennemgang af et par særligt oplysende sager.

6. februar 1654 indsendte Jens Madsen en ansøgning til kongen, hvori han berettede, at han efter at være blevet kaldet til Tersløse skulle examineres af bispem, men at forfærdelse og ængstelighed var påkommet ham, så at bispem ikke var tilfreds med hans svar. Han bad derfor nu om at måtte examineres påny efter nogle ugers frist. Ansøgningen blev strax behandlet, den blev samme dag forelagt kongen af øverste sekretær Erik Krag, der på den noterede, at kongen ønskede bispems erklæring om grunden til at ansøgeren ikke var fundet dygtig, og om udsættelse kunne hjælpe. Bispem adlød omgående og erklærede 7. februar, at han ikke efter den examen kunne forsvare at ordinere ansøgeren, hvilket han allerede nogle dage tidligere skriftligt og mundtligt havde erklæret overfor kongens kansler. Resultatet blev et missive, konciperet »efter Erik Krags ordre« til bispem om at tilholde provsten påny at lade sognemændene træde sammen for at vælge kaldsmænd, der kunne vælge en anden[12].

Af denne sag fremgår det ganske tydeligt, at bispem har refereret til kansleren som sin nærmeste overordnede, medens kongen gennem Kancelliet har været appellinstans. Det er interessant at bispem i sin erklæring ikke har ment sig kompetent til at ytre nogen mening om, hvorledes sagen burde afgøres, men strengt holder sig til sin funktion som examinerer. Endelig er det bemærkelsesværdigt, at afgørelsen respekterer sognefolkenes valgret, hvilket betegner en konservativ tendens, idet der iøvrigt var en voxende tilbøjelighed til at disponere over kirkerne som om de fuldt ud var kongelig ejendom[13].

Dette sidste har vi et eksempel på i den sag, som Sorø akademis hofmester Jørgen Rosenkrantz rejste 1655, da han på akademiets vegne søgte om »et ringe privilegium«, hvorved stedet kunne hjælpes, kronen uden skade. Sorø kloster havde fordem haft jus

[11] Johan Jørgensen, Til Danske Kancellis historie i Christian IV.s første år, Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964, s. 31 ff. og samme, Øverste sekretær Erik Krags virksomhed i Danske Kancelli indtil 1657, Arkiv I, 1966, s. 45 ff.

[12] Sjællandske Tegnelser 1654, 11. februar m. indl.

[13] Jfr. ovenfor note 4.

patronatus et vocandi til sine kirker der i lenet, men nu havde udviklingen medført, at bønderne – efter ordinansen – udøvede kaldsret til de fem under forudsætning af stedets øvrigheds samtykke, og til de to uden betingelser. Da det nu her som på de fleste steder, hvor kaldsretten lå hos bønderne, tit og ofte ikke gik så lovligt til som det burde, anmodede Jørgen Rosenkrantz om, at hofmesteren på Sorø på stedets vegne måtte få tillagt fuldkommen jus patronatus et vocandi til disse syv kald med deres annexer og degnekald. Sådanne beneficiar, sluttede Rosenkrantz, kunne det være passende at hofmesteren havde til rådighed for stedets »tjenere som enten skolen eller på akademiet hos adelige børn med deres flittighed og skikkelighed betjente«. – Hvad Rosenkrantz bad om, fik han og akademiet ved åbent brev 29. august 1655[14]. Her ser man regeringen suverænt disponere over patronatsrettigheder til fordel for en adelig stiftelse, hvor man betragtede gejstlige som »tjenere« der, hvis de skikkede sig vel, skulle kunne belønnes med præstekald.

At den verdslige øvrighed på sin side ikke lod gejstligheden i stikken overfor menigmand, viser samtidige tildragelser på Møen. Her havde præsterne klaget over, at de fik tienden i skæppen, hvorfor et kongebrev 2. august 1650 indskærpede, at den som påbudt i ordinansen skulle ydes i kærven som andre steder. Bønderne ville imidlertid ikke finde sig heri men protesterede så godt de kunne, og til slut drog en talstærk deputation til København, hvor 13 af dem blev sat »på tårnet«[15].

De her fremdragne eksempler, hvis antal uden vanskelighed lader sig forøge, viser altså, at den øverste kirkelige styrelse lå i faste rammer, centraliseret i Danske Kancelli i København med kansleren og i sidste instans kongen som leder. Men netop denne opbygning svarede nøje til strukturen i enevældens[16]

[14] Sjællandske Registre 1655, 29. august med indlæg (udateret) der bærer påtegningen »klart« – koncept synes ikke bevaret, ej heller evt. dokumentation fra Rosenkrantz til støtte for kravet.

[15] Forordninger, Recesser . . . udg. ved V. A. Secher VI, 1918, s. 461 f. Danske Magazin 5. Rk. II, s. 372.

[16] Allerede 1629 – vel under indtryk af trediveårskrigen prøvelser – forelagde Christian IV Jens Dinesen Jersin en edsformular, hvorefter denne svor, at eftersom kongen havde betroet ham at være superintendent og biskop over Ribe stift, lovede og tilsagde han kongen sand troskab og lydighed, se S. M. Gjellerup, Biskop Jens Dinesen Jersin, 1868–70, s. 168 note 1, – en ed som ikke principielt adskilte sig fra den stærkt absolutistiske, som Svanes efterfølger på Sjællands bispestol aflagde 1668, Kirkehist. Saml. 4. Rk. I, s. 167 f.

administration, og det er derfor naturligt at undersøge, hvilke virkninger forfatningsændringen i 1660 og Hans Svanes udnævnelse til ærkebiskop fik på denne tilsyneladende veletablerede forretningsgang [17].

I virkeligheden forelå der gode muligheder for i forbindelse med arveregeringens indførelse at gribe ind i Kancelliets forhold på radikal måde. Siden Christen Thomesen Sehesteds død i august 1657 havde kanslerembedet stået ubesat; havde der været et alvorligt ønske om at afskaffe eller omdanne dette embede, da havde man næppe kunne finde et gunstigere øjeblik hertil. Men 26. oktober 1660 udnævntes den tidligere rentemester Peder Reedtz til kansler og præsident for Kancellikollegiet. Og ikke længe efter kom de gammelkendte påtegninger »efter kanslers ordre« igen i brug på koncepterne til kongebrevene, ikke mindst på dem, der angik kirke- og skolesager.

Dette gjaldt således et missive af 12. december 1660 angående tilsynet med indkvartering på Roskilde kapitels vegne, og et missive til toldereren i Øresund 28. december s.å. om at Universitetet skulle have sine penge som hidtil [18]. Og går man videre i undersøgelsen af Kancelliets expeditioner i gejstlige sager, bliver det hurtigt klart, at alt gik på den gamle manér. Kansleren konciperede selv det åbne brev 16. december 1661 om theologisk examen [19]. Lærde folks anliggender hørte fortsat under kansleren; det var til ham Jens Jensen Bircherod støttede sig [20], det var ham, der lod koncipere Rasmus Enevoldsen Brochmands afsked fra Universitetet med tilladelse til for helbredets skyld at måtte opholde sig, hvor i landet han ville [21].

Hertil kan føjes expeditionen af Jesper Sørensen Hjorts kon-

[17] At Svane ikke før 1660 indtog nogen særstilling skal blot i forbigående bemærkes. Et missive 28. august 1656 befalede ham at holde disciplin blandt præsterne på Christianshavn, Københavns Diplomatarium V, 1882, s. 403, og også Svane måtte skrive til Erik Krag i Kancelliet for at få collats til en nykaldet præst, Sjællandske Tegnelser 1657, 24. okt. med indlæg.

[18] Sjællandske Tegnelser anf. dato, nr. 1361 og nr. 1397 med koncepter.

[19] Sjællandske Registre anf. dato, nr. 275, indlæg er ikke bevaret – jfr. i øvrigt Henning Matzen, Københavns Universitets Rethistorie I, 1879, s. 153 f.

[20] Jfr. Bjørn Kornerup i Kirkehist. Saml. 7. Rk. III, s. 407 ff.

[21] Sjællandske Registre 1661, 6. december, nr. 262, koncepten er rettet af Reedtz. Det var også Reedtz, som sørgede for expeditionen af Peder Resens udnævnelse til juridisk professor, efter at denne havde henvendt sig derom til både Svane og Reedtz, Ibid. 1662, 23. marts, nr. 47 m. indl. og konc.

firmation på stillingen som Herlufsholms skoles forstander og en række kaldsbreve[22].

En sag af stor principiel interesse som den bevilling Hans v. Ahlefeld fik til, skønt katolik, at besidde jordegods (omend på strenge betingelser) behandlede af kansleren, der selv konciperede kongebrevene[23]. Det ses ikke, at andre end kongen og kansleren har haft denne sag under behandling. Også forordningen om de københavnske kirkeforhold 1662, 24. juli, som er dateret Frederiksborg[24] synes at have været behandlet i en meget snæver kreds, konceptet er rettet af Erik Krag og indlægget bærer påtegning af kansleren. Endelig kan det anføres, at censurforordningen af 6. maj 1667 er konciperet af kansleren[25]. – I ingen af disse sager finder man spor af medvirken fra ærkebispens side.

Dette betød på ingen måde, at kirkens interesser som sådan ikke blev tilgodeset. Som tidligere fremhævet taler alt for, at Frederik III i lige så høj grad som sin fader har følt sig som kristen øvrighed, og der kan måske være grund til især at mærke sig det kongebrev som udgik 16. august 1662, og som fastslog, at kirketjenerne i Sjælland herefter skulle være forskånet for ægt og arbejde til amterne og kun yde sådant til kirkerne. Forordningen var dateret Nykøbing, hvilket måske tør tages som tegn på, at den i særlig grad var udtryk for kongens egen opfattelse og ikke for den hele regeringskreds'[26].

Når konge og regering tilsyneladende uden ringeste gejstlig medvirken afgjorde sådanne større sager, er det påfaldende at se, hvorledes man ilede med at kræve ærkebispens vota i rutinesager. Interessant er det forøvrigt at Svanes underordnede havde adgang til direkte at forelægge deres sager for Kancelliet[27].

[22] Sj. Reg. 1668, 14. nov., 326 og flg. kaldsbreve: Sj. Reg. 1667, 27. april, nr. 145 og 28. aug., nr. 263, 1668, 15. jan. nr. 18, 5. febr., nr. 42 og 31. dec., nr. 373. – Disse sager bør imidlertid sammenholdes med den af kansleren konciperede, men henlagte udnævnelse af en feltpræst 1667, 20. april Danske Kanc. Henl. Sager anf. dato, og med hr. Peder Nielsens brev på Skrøbelev og Varpelev, det var konciperet af kancelliforvalter Rasmus Rasmussen og rettet af Erik Krag, der tidligere havde refereret sagen for kongen, Sj. Reg. 1665, 2. nov., nr. 186. Det ses, at kanslerens ressort havde visse begrænsninger.

[23] Sj. Reg. 1662, 25. nov., nr. 201–202.

[24] Kjøbenhavns Diplomatarium III, s. 561, Sj. Reg. 1662, 24. juli, nr. 136.

[25] Sj. Reg. anf. dato, nr. 158.

[26] Sj. Reg. 1662, 16. august, nr. 144.

[27] Ibid. 1665, 28. juni, nr. 111 m. indlæg (fra en degn) påtegnet af Erik Krag.

Lige så lidt som det i det foregående anførte tyder de i disse bidrag fremlagte aktstykker fra Svanes hånd på, at han som ærkebiskop har haft nogen særstilling i den kirkelige administration [28].

Svane blev hørt som theologisk sagkyndig ganske som de andre bisper og professorer. 3. november 1663 afgav han f.ex. sammen med Johan Wandal og Rasmus Brochmand en betænkning, hvori ægteskab mellem stiftorældre og -børn karakteriseredes som utiladelig: Salig Doct. Lutherus . . . holdt for, at slig ægteskab skulle gøre hos den gemene mand både stor eftertanke, så og forargelse . . . [29]. Og en række af de her fremdragne indlæg er på lignende måde blevet Svane afæsket. Skrivelser fra Svanes hånd kendes ikke i større tal; de angår ofte skole- eller fattigvæsenet – påtegninger viser, at både Svane og Reedtz deltog i forarbejderne til forordningen om præstegårdens indløsning til betaling af kongens gæld til de fattige i København [30]. Det var ikke tilfældigt, at det var lettere for ærkebispen at gøre sig gældende på disse områder end på de kirkelige og theologiske. Det er klart nok, at Svane i administrativ henseende ikke var anderledes stillet overfor kongen og Kancelliet, end Sjællands biskop og de andre biskopper hidtil havde været det.

Det tør med andre ord hævdes, at hverken året 1660 eller udnævnelsen af en ærkebiskop har sat sig synderligt spor i dansk kirkelig administrations historie – man fastholdt åbenbart en praksis, der allerede var indarbejdet. Den indflydelse Hans Svane kan have udøvet på administrative afgørelser [31], må snarere

[28] 1. udgave af Vejledende Arkivregistraturer I, Danske Kancelli, hvoraf Bjørn Kornerup 1943 har leveret 2. udgave og hvorpå også sammes fremstilling i Den Danske Kirkes Historie IV, 1959, s. 350 bygger, har ikke som grundlag en undersøgelse af Danske Kancellis faktiske virksomhed men er i høj grad afhængig af den fremstilling af Kancelliets historie, som den lidet pålidelige historiker Niels Slange leverede på Frederik IV.s tid jfr. Arkiv I, 1966, s. 62–64.

[29] Indlæg til Fynske Reg. 1664, 12. april.

[30] Sj. Reg. 1662, 18. marts, nr. 44, jfr. Kjøbenhavns Diplomatarium III, s. 555 f.

[31] En sådan indflydelse er naturligvis yderst vanskelig at påvise. Når f. ex. Jacob Fribert forordnedes til sogneprest i Svallerup, Ars hrd., i den afdødes sted, såfremt han befandtes dygtig dertil ved examen, og det af den vedlagte ansøgning ses, at ærkebispen har underrettet ham om ledigheden, hvilket er det eneste han har at fremføre, ligger der strengt taget kun så meget deri, at ærkebispen ikke har været imod hans kandidatur; men fristende er det unægteligt at tro, at Svane af en eller anden grund har ønsket ansøgeren på denne post. Sj. Reg. 1666, 18. juni, nr. 82 med indlæg.

ses som en virkning af hans politiske position end som en funktion af hans ærkebiskoppelige værdighed.

1.

Gunstig Hr. Secreterer Velb. Erich Kragh.
Høyærede och fornemme Ven.

Eders Velb. haffuer jeg, nest thienistvilligste Hilsen och ald Reedeboenheds Erbydelse till behagelig Tieniste, paa det venligste at betache for meddeelte gode Schriffuelse mig ved sidste imellem gaaende Post behændiged, huis Indhold var, at jeg E. Velb., effter kongl. May. allis voris naadigste Herre, naadigst Befalning, min Meening udførderlig schulde lade forstændige, huad mig siuntis om M. Jørgen Eilersens Rectoris Scholæ Hafn. Forslag, anlangendis at hand maatte succedere M. Willum Lange udi Professionen och for sig holde en Sub-Rectorem, som under hans Inspection och Direction Disciplerne med Læsning och Information schulle betiene:

Da efftersom bem.te M. Jørgen Eilersens paa 20 Aars Tiid och der offuer udi Scholen med saadan Flijd och Dexteritet sin Tiid haffuer andvendt, at under hannem och hans Disciplin er fra Skolen dimittered offuer -700 Persohner, huilche ere de beste Ingenia som Riged mestendeell er besat med, och alle moxen ere komne till god Forfremmelse, saa det vel vahr at ønske, at det høystbem.te voris naadigste Herre maatte behage, hannem for sin lange och besuærlige Tieniste i saa Maader naadigst att afflegge.

Scholen kand iche uden sin største Schade ombære hans Præsens och Inspection, thi efftersom den / formedelst disse vandskelige Tijder, udi huilche den sine Beneficia mestendeell haffuer mist, i det Sognerne som der til ere beliggende, aff Fienderne saaledis ere ruinerede, at der aff enten lijdet eller slet inted till Disciplernis Vnderholdning kand bekommis/ megit er forringet; saa at den formedelst en fremmedis Direction, som dentz Tilstand iche kien-der, neppelig schulde kunde holdis ved den Skich den nu er udi, langt mindre føris till bedre Fuldkommenhed. Huorfore jeg gierne saae saadant at motte tilstædis, thi ellers ved jeg iche en Mand som der till schulle findis beqvem; indstillendis dog alting till

kongl. May.tt egen naadigst Dispensation och Willie. Forbliffuende, nest guddommeligh Beschiermelse och ald Welstands Ønske.

Christianiæ
den 10. Aug.
A.o 1661.

H. Secreterers
plichtvilligste

Hans Svane

Sj. Reg. 1661, 22. august. Kun underskriften er egenhændig[32].

2.

Ihm.

Gunstig Hr. Secreterer
Høyærede Ven.

Jeg beder thienistuellig om Forladelse, at jeg saa ofte tilfører Eders Velb. Molestering. Der er en fattig Mand udi St. Nicolai Sogn ved Naffn Niels Jibsen Schreder, huis Hustru Kirsten Lauritzdaatter er kommen en 11 eller 12 Vgger for tilig med sit Foster, hand underdaanigst andmoeder om kongl. Benaading at hand med bem.te sin Hustru for aabenbare Schrifte maa forschaanis; Maatte hand ved Hr. Secreteres gode Befordring dertill forhielpis, scheede ham en stor Velgerning. Hr. Secreterer vilde och effter forige gode Løffte vere den fattig Præstemand aff Norge, Hr. Jens Grøn behielpelig, att hand aff kongl. Naade maatte niude de Thiender hand underdaanigst haffuer anholdet om, det er saa mæn en stor Almijsse Gierning, den Gud Selff vill belønne. Jeg beder om Forladelse och forbliffuer Hr. Secreterers

Hafniæ 2 Aprilis
Ao. 1662

Plichtschyldigste

Hans Svane.

Udskrift: Erlig och Velb. Mand Erich Krag till Bramming kongl. May. Cantzelie Raad och Oberste Secreterer, min høyærede gode Ven

thienistvilligen

Sj. Reg. 1662, 8. april, nr. 53, indlæg. Kun underskriften er egenhændig.

[32] Ved åbent brev af 22. august bevilgedes det Jørgen Eilersen uformindsket at måtte nyde sit skoleembede og desuden indtræde blandt de ordinære professorer ved vacance. Ved skolen skulle han forblive under ærkebispens jurisdiktion. Jfr. R. Paulli i Dansk Biografisk Leksikon VI, 1935, s. 268 f.

3.

Min naadigste herris och kongis befallning, anlangendis min vnderdanigst resolution [!] om den specificerte persons forhold, vdi all vnderdanighed at efterkomme, hafuer ieg iche andet fornummet baade da ieg visiterede vdi Ulsøe kirke och ellers, end at hand jo det hannem af Gud betrode embede fliteligen och retsindeligen nu paa ni Aars tid haffuer forrettet, saa vel som menigheden med god exempel imidlertid foregangen. Kiøbenhavn den 16 Oct. 1662.

Hands kong. Mayst. vnderdanigste tjener

Hans Svane

Sj. Reg. 1662, 20. oktober, nr. 183. Egenhændigt[33].

4.

Allernaadigste Herre och Konge.

Efftersom en tæmmelig lang Tiid er forløben, sijden Eders ko: Ma: naadigste Befalning er udgangen alle Præstegaardenis Biugning paa Landit ofuer ald Danmark at schulle taxeris, endoch de huor nogen til Kirchen Jus Patronatus monne hafue; dog huis nogen Patron formeente sig her ved, udi sit Jure Patronatus at præjudiceris, saadan sin prætension med forderligste udi eders kongl. Ma: Cantzelie at indlefuere: Da ere wi de fattiges Directører paa det underdaanigste begierendis, at efftersom med samme Taxering Tijden forhalis, de fattige iche til ringe Schade och Bekostning om Directørerne schulle udschiche deris Fuldmegtige med enhuer Præst at capitulere, det da maatte behage E.k.Ma: at for huer Præstegaards Biugning, endoch huor Jus Patronatus til Kirchen monne vere, efftersom ingen findis det vi wijde, af slige Patroner, der sig her ofuer besuærger, maatte betalis til os paa de fattigis Vegne 200 Slettedlr.; dog saa, at udi huer Herrid Prousten med Stichsschri fueren ligner Herrids Præsterne imellem, at de, huis Gaards Biugning vel er ved Magt, hielper dennem som

[33] Sagen indledtes med et indlæg fra kongelig majestæts allerunderdanigste fattige bønder og tjenere i Ulsø, der berettede, at deres sognepræst var død og bad om at måtte få kapellanen Jens Madsen Perregaard, som i ni år havde betjent menigheden, til sognepræst, idet hovedsognet Ulsø som hørende til Gisselfeldt var under kongens possession. Dette indlæg påtegnedes 16. oktober af Erik Krag, at kongen ønskede ærkebispens relation, og 20. oktober fik Perregaard brev på Ulsø og Frerslev, konciperet af Rasmus Rasmussen og Erik Krag.

ere ringe och brøstfeldige; huilchen Proportion sijden kand hafuis udi Consideration, naar Biugningen i sin Tijd til den afdøde Præstis Arfuinger igien schal betalis. Och huis nogen Twistighed i Herrederne imellem Præsterne anlangendis disse 200 Sldr.s Udlæg schulle opkomme, at de med Proustens och Stichsschrifuerens Sigelse iche ville lade sig benøye, da saadan Twistighed af en huer Stichs Biscop at decideris. Och at de som iche Capitalen uden Ophold aflegger, der af Renten at udlegge fra 11 Junii sidst forleden, efftersom nesten it Aar er forbigangen sijden Eders kongl. Ma: samme Præstegaardenes Biugnings Betalning de fattige her i Byen naadigst hafuer ofuerdraget.

Hafn: d: 24 Aug.

Ao. 1663

Eders kongl: Ma:

Underdaanigste T.

Hans Svane. Hans Nansen

Sj. Reg. 19. januar 1664, nr. 6. Kun underskrifterne er egenhændige[34].

5.

Huad ofuenbem.te Forstanderen i Slagelse Hospital hans underdaanigst Forslag belanger: Da, endog vel tilforn er opretted en Contract med forige Forstander om Spiisningen sammesteds, som da meentis at schulle hafue geraadet Stæden til gode, huorfor hans kongl. Ma: och naadigst loed sig behage den samme Tiid at confirmere; och mand alligevel imod Forhaabning har fornummit at samme Contract, enten lijdet eller slet inted Stæden hafuer gaunet: saa kand dog iche benegtis at denne nu giorte Forslag schulle joe geraade Hospitalit til Gaun och Nytte, efftersom Hospitalit der ved nogit schulle aarligen erøfre til dens Gields Afleggelse och Biugningens brøstfeldige Reparation, som uilde ellers komme Hospitalit iche til ringe Bekostning, huor til ingen Middel hos Hospitalit findis. Huis det derfor naadigst schulle behage hans kongl. Ma: at hannem Oeconomiet effter underdaanigst Begiering –8 eller 10 Aar maatte forundis under de medfølgende Wilckor af

[34] Den trykte forordning 19. januar 1664 fulgte med få redaktionelle ændringer og nogle rettelser (ved Erik Krag) en – medfølgende? – koncept, ført i pennen af den samme skriver, som har skrevet indlægget, og som åbenbart har hørt hjemme i Svanes skrivestue, idet han genfindes som skriver af Svanes indlæg vedr. Slagelse hospital 12. sept. 1663 (aktstykke nr. 5).

Amptmanden paa Antvorschou Slott welb. Hugo Lützou 13 Aug. nestafvigst forfattede och af hannem unterschrefne ere, at forunde, siunis vel at Stæden som nu sticher udi Witløfflighed kunde der ved forbedris och med Tijden komme af sin Besuæring.

Havnia d. 12 Septembr.: Anno 1663.

Hans Svane

Sj. Reg. 1664, 23. febr., nr. 29. Kun underskriften egenhændig[35].

6.

Ordinancen formelder pag. 43 § 2, at naar mand behøfver en Tiener udi nogen Kirke, da skall der førend nogen vdvellis fliteligen bedis om hannem effter Christi eget Ord och Exempel. Hvis det derfor maatte behage hands kongl. Mayst: min allernaadigste Herre och Konge, at remittere Supplicanten til Kirke-Ordinancen och Recessen var vnderdanigst at ønske. Thi huis Supplicantens vnderdanigste Ansøgning skulle samtyckes vilde enten preces for en dyctig Effterkommer i Kaldet effterladis, naar Sognepræsten ved Døden afgaar, hvilket skulle maa skee komme Almuen selsomt for: eller och dersom preces skulle skee efter Ordinancen, da en anden udi den afdøde Præstis lefvende Lifue kaldet vaar samtyct vilde saadant gerade til den højeste Guds Fortørnelse. Tilmed siunis icke at være priculum in mora saa viit af Meenighedens Supplicanten meddeelte Testification er at fornemme. Indstiller dog alting med største Vnderdanighed til hans kong: Mayst: eget naadigst Betenkende.

Hans kong: Mayst: vnderdanigste

tiener

Hans Svane

Kiøbenhafn 25 Sept. 1664.

Sj. Reg. 1666, 6. november, nr. 191. Kun underskriften er egenhændig[36].

[35] Ved åbent brev af anførte dato fik hospitalsforstander Michel Jensen bevilning på i 10 år at oppebære hospitalets indkomst mod at bespise lemmerne, lønne personalet og vedligeholde bygningerne. Han skulle ikke aflægge regnskab herfor, men årligt give hospitalet en kapital på 200 rd. Michel Jensens indlæg, der er påtegnet af amtmanden, har af Erik Krag været refereret for kongen, der har ønsket en erklæring fra ærkebispens. Koncepten er rettet af Erik Krag.

[36] 10. sept. 1664 havde Peder Lauridsen, kapellan i Gimlinge hos hr. Ebbe Brun cum spe . . . ansøgt om kongelig konfirmation herpå, støttet både af hr. Ebbe

7.

Thienistvilligst Memorial.

Efftersom her udi Landet findis nogle faa Scholethienere, huilche for deris Besuærlighed och wmag nyder en ringe Deel geistlig Gods: Om hans Excell: Hr: Cantzeler gunstligen vilde lade sig behage, hos hans kong: Ma: allis woris naadigste Herre dem at vere behielpelig at de for denne nu paabudne Rosthieniste maatte forschaanis, huilched jeg underdaanigst vil formoede at worde tillat, efftersom det schal dog vere en gandsche ringe Deel, der af schal kunde gaa. Jeg kunde och ey rettere fornemme end hans kongl: Ma: naadigst dertil schulle ville lade sig beqvenne, det seenist jeg hafde den stoere Ære hoyestb.mt hans kongl. Ma: underdaanigst at opvarte.

E. Excell:

Plichtvilligste

Hans Svane

Sj. Reg. 1666, 3. august, nr. 103. På brevet, der er udateret og kun for underskriftens vedkommende egenhændigt, har kansleren noteret: Skole Tienere at werre [uden?] Rostieneste af det Gods de pro officio nyder klart[37].

8.

Sr. Schumachero

Forstendiges thienistvilligen at Niels Hansen haffuer været hos mig, och effter giort Accort, effter sin ringe Middels tillstand nogit for sin forseelse til Præste Enchers Vnderholdning vdgiffuet, huorfor jeg thienistvilligen er begierendes aff Hr. Secreterer hand vbesuerget vild forhuerrffue hannem hans kongl. May. naadigst

(der var 74 år gammel) og sognemændene. 23. september blev ansøgningen påskrevet af Erik Krag, at kongen ønskede ærkebispens udførlige erklæring, og efter dens her gengivne udtalelse fulgte allerede 26. september en ny påskrift af Erik Krag indeholdende kongens resolution, at det skulle have sit forblivende ved ordnansen. To år senere kom Peder Lauridsen Skåning igen med sin ansøgning og nu lykkedes det, 6. november konciperedes efter Schumachers ordre expectancebrev til ham på Gimlinge.

[37] 3. august udgik åbent brev, hvorved det bevilgedes skoletjenerne i Sjælland at være forskånet for rostjenesten denne gang. Dagen efter fik Roskilde Kapitel et lignende brev om frihed for rostjenesten, *ibid.* 1666, 4. aug., nr. 104.

schriftlig tilladelse at hand for obenbare schrifte denne gang maa være forschonit. Kiøbenhavn d. 10 Feb. 1667

Hr. Secreterers Plictschuldigste

Hans Svane

Sj. Reg. 1667, 13. febr., nr. 44, kun underskriften er egenhændig.

9.

Hr. Schumachero

Forstendigis thienistvilligen att nærværende Peder Hansen Munch haffuer mig for sin begangne Lejrmaal paa fattige Præsteenchers Vegne contenterit hvorfor jeg thienistvilligen Hr. Secreterer vil haffue ombedet, hand ham hans kongl. May. Benaadingsbreff vbesuergit vilde forschriffue. Jeg forbliffver stedtze igien

Hr. Secreterers plictschuldigste

Hans Svane

Sj. Reg. 1667, 6. marts, nr. 71. Kun underskriften er egenhændig[38].

10.

Sr. Schumachere

Giffvis hermed thienistvilligen at vijde att en Kudsch naffnlig Oluff Hansen haffuer været hos mig och accorderit for sin begangne Lejrmaal hvorfor jeg thienistvilligen beder Hr. Secreterer vil forschaffe ham hans kongl. May. naadigste Tilladelse att hand denne Gang for obenbare Schrifte maa forschonis. Och effters[om] hand er ichun en fattig Karl haffuer jeg loffuet udi samme Accort at forhuerrffue Breffuet, tuifler derfor iche paa at Hr. Secreterer jo effter sit gode Løffte mager det saa at jeg det

[38] Hermed skal sammenholdes en række rekvisitioner af lignende karakter fra Peder Christensen Lemvig (i Svanes tjeneste?, en tidligere famulus hed som nævnt Søren Christensen Lemvig) til kancelliforvalter Rasmus Rasmussen som så: At Rasmus Rasmussen ville forfærdige et brev af Holger Christensen må for begangen lejrsmål denne gang blive forskånet ... Indlæg til Sj. Reg. 1667, 25. maj, 1. juli, 10. juli, 26. nov. og 1668, 21. april. Også fra Hans Hansen Seidelin ved Holmens kirke kendes en sådan henvendelse til hans »høy-ærede gode Ven« hvormed fulgte 6 dr. til papiret, Indlæg til Sj. Reg. 1667, 3. juni. Koncepter i rutinesager privilegiebekræftelser etc. er jævnligt skrevet eller rettet af samme Rasmus Rasmussen i disse år.

for 4 Rixdlr. saavel som det forrige bekommer. Jeg forbliffuer stedtze igien

Hr. Secreterers

plietschyldigste altid

Hans Svane

Sj. Reg. 1667, 11. marts, nr. 79. Kun underskriften er egenhændig.

11.

Høystærede Hr. Cantzeler.

Effttersom jeg fornemmer at hæderlig och vellærd Mand Hr. Niels i Rødoure schall være heel siug; och nærværende min Capellan, hæderlig och vellærd Mand Hr. Claus haffuer ichun ringe Indkomst til Leffnedtz Ophold aff Brøntzhøj Sogn som hand nu betiener, til med bleff ham i sidste Fejdetijd hands Godtz nesten aff Fienden fratagit och deroffuer hartad ruinerit. Beder jeg tienistwilligen at hans Excellentz Hr. Cantzeler vilde hos hans kongl. May. allis voris naadigst Herre och Konge være ham til for. ne Rødoure Kald behielpelig, huilchet och er et ringe Kald, dog bedre end det hand nu niuder.

Och saa som jeg visselig formoder hans Excellentz Hr. Cantzeler de idelige Besuæringer, hans Excellentz aff mig tilføyes i beste Mening optagis, saa forbliffer jeg igien stedtze

Hr. Cantzelers plietschyldigste

Tiener

Hans Svane

Sj. Reg. 1667, 2. marts, nr. 68. Kun underskriften er egenhændig[39].

12.

Høistærede Hr. Cantzeler.

Effttersom adschillige letferdige Qvindfolch indfør is udi Børnehuuset, och iblant andre de som paa Landet haffr aflagt deris Foster: Beder jeg thienestwilligen Hans Excellentz vbesuergit hos hans kongl. May. tt vnderdanigst ville fornemme, om det iche

[39] Ved det af Rasmus Rasmussen efter kansleren ordre konciperede åbne brev af anf. dato fik hr. Claus Pedersen i Brønshøj brev på Rødovre.

naadigst schulle behage hans kongl. May.tt att de vdi bem.te Børnehuus maatte staa obenbare schriftt for deres begangne Forseelse och Lejemaal: Thi dersom dennem bleff bevilget att Reisen til Steden, huor de haffr giort Barsel att de der kunde publice absolveris var att befrycte, att de med dett samme schulle bortkomme och sig iche ig[en] i Børnehuuset indstille. Jeg forbliffr stedtze igien

E. Ezcellentzis P. Tiener

Haf. d. 2. Martij 1668

Hans Svane.

Påtegning med Peder Reedtz' hånd: Ercebiscopeen om Aabenbare skrifte Sj. Reg. 9. marts 1668, nr. 85. Kun underskriften er egenhændig. Koncepten til kongebrevet bærer påtegningen: efter Cantzellers ordre, og: Peter at lefuere til Erche Bispen.

13.

Høistærede Hr. Cantzeler.

Jeg beder thienistvilligen om Forladelse att jeg Hans Excellenz saa tit och ofte molesterer, hvortill de fattigis Nød mig højligen tvinger. Och i særdeleshed derfor schicher jeg Hans Excellenz her udi indlagt en min vnderdanigst Supplication paa de fattiges Vegne i Helsingør till hans k. May. angaaendes den Almisse højstbet hans kongl. May. der til naadigst haffr forunt. Och som de tuende Bisper, hvilche findes indført i Supplicationen, i langsommelig Tid intet aldeelis haffr aff deris Stifter fremsendt, bad jeg thienistvilligt Hans Excellenz ville vbesuerget mage det saa, att dem maatte strengeligen befales der for med forderligst att gøre Rigtighed.

Iligemaade efftersom her udi Stictet begaais stor [ord glemt: uorden el. lign.] med Legatis och andre Scholers Indkomme sender jeg Hans Excellenz en Copie aff hans May. Breff till Bispen vdi Fyen[40]; thienistvilligen bedendes Hans Excellenz ville mage det saa att lige saadan et maatte denne Stifft tilkomme

Endeligen beder jeg Hans Excellenz att efftersom M. Peder Fos Rector udi Slagelse sig beklager att Skriffueren paa Antvorschou Slott iche vill lade Skolen och de fattige bekomme huis Korn som dem fremfarne Konger haffr bevilgit och hans kongl. May. naadigst confirmerit huilchet Hans Excellenz aff hans

[40] Vedlagte kopi af åbent brev 1664, 9. september, der er anvendt som forlæg for det ønskede brev, som koncept ligger en af Schumacher rettet renskrift.

Schriffuelse til mig videre kand erfare; Hans Excellentz da vbesuergit ville det saaledes medere att Skolen och de fattige af deris Rettighed intit bliffr i saa Maade fratagit; Jeg endes til Hans Excellentzis Thieniste igen, som villig saa schyldig. Saasom jeg och her med forbliffr.

Hand Excellentzis

P. T.

Hans Svane

Haf. d. 29. Martj 1668

Sj. Reg. 1668, 8. april. Kun underskriften er egenhændig. Læsningen er visse steder ikke helt sikker.

14.

Allernaadigste Herre och Konge.

Effttersom Skolerne her i Stictet merkeligen afftager formedelst Tijdernis Besuerligheder och E.K.M. Her Faders Fader, Kong Friderich den Anden, højloflig Ihukommelse haffuer ladit en Forordning vdgaa Anno 1574; liudendis som følger: Att alle Sogner her i Sædlands Stict, som ligger paa 2 Mile nær nogen Kiøbsted, schulle haffue deris Degne af Skolen och menige Sognemænd i samme Sogner att skulle være forplict, at giffue och fornøje dennem, och ingen anden den sædvanlige Degne Rente, der plejer och bør af at gange effter Ordinantzens Liudelse:

Da, efftersom ingen bedre Middel findis til forn. Skolers Conservation end at samme for højestbem.te Kong Friderici 2di Forordning maatte holdis i tilbørlig Observantz er jeg paa det allerunderdanigste begierendis det naadigst maatte behage E.K.M. samme Forordning at confirmere saa velsom ochsaa naadigst at samtyche at endoch de andre Sogner her i Stiffit (huor Adelen iche haffuer Jus Patronatus til Kircherne) maatte her effter være Skolerne tillagde med lige Condition som de, om huilche højestbe.te Forordning formelder

E. K. May.

Vnderdanigste Thiener.

Haf. 10. Julij 1668.

Hans Svane.

Sj. Reg. 1668, 22. juli, nr. 234[41]. Kun underskriften er egenhændig.

[41] Frederik II.s brev, hvoraf en original udfærdigelse på pergament ligger ved sagen, konfirmeredes; koncepten bærer påtegningen: efter kanslers ordre.

De Gemino Christi Adventu

En latinsk deklamation af den unge H. A. Brorson

Af Søren Bülow Jensen

Fra juli 1712 til maj 1716 opholdt Hans Adolph Brorson sig i København som student. Vi ved kun lidt om hans færd i disse år. Kilderne er få og ikke særlig oplysende. Undersøgelser i Rigsarkivet og Universitetsbiblioteket viser imidlertid, at der lader sig sige mere om Brorsons studentertid end tidligere antaget. I Rigsarkivet er det således lykkedes at finde en hidtil ukendt latinsk deklamation om Kristi dobbelte komme af H. A. Brorson. Dette ungdomsarbejde fortjener at blive kendt og skal derfor meddeles her forsynet med indledning, noter og oversættelse.

Brorsons deklamation findes i den store samling håndskrevne »Declamationes Regentzianæ«, der opbevares i Rigsarkivet[1]. Nærmere betegnet findes den som nr. XXII i toms V, et samlingsbind, der indeholder 33 deklamationer fra årene 1712–13. Den består af 8 sider i formatet 15,5 × 20,5 cm. Øverst på første side står der: DECLAMATIO pro gratuito Regiæ Communitatis beneficio composita a Johanne Adolpho Broërssonio. Anno 1712 die 3to 10^{cembr}. Skriften er smuk og letlæselig. Det er utvivlsomt Brorsons eget manuskript, vi står overfor. Forud for H. A. Brorsons deklamation findes som nr. XXI en 17 sider lang deklamation af Brorsons 2 år ældre broder Broder Brorson. Også den er dateret 3. december 1712, og temaet er det samme som hos H. A. Brorson: De Gemino Christi Adventu.

For at forstå baggrunden for Hans Adolph Brorsons og Broder Brorsons deklamationer er det nødvendigt at vide, at de to brødre fik tildelt Kommunitetet den 26. juli 1712[2]. Det betød, at de

[1] »Declamationes Regentzianæ« 1703–14, 1726, 1732–77 (Universitetets arkiv nr. 2090, Rigsarkivet).

[2] Kommunitetets matrikel 1577–1752, fol. 209v (Universitetets arkiv nr. 2020, Rigsarkivet). Antallet af studenter, der fik tildelt Kommunitetet den 26. juli 1712, var 21. Nicolai Brorson, den ældste af de tre brødre fra Randerup, havde haft

fra nu af havde gratis kost på Klosteret og fribolig på Regensen[3]. Men det medførte også forpligtelser. Så længe de ikke var baccalaurer, skulle de deklamere 4 gange årligt i Regenskirken over et af provsten opgivet tema.

Deklamationsøvelserne[4] foregik dengang onsdage og lørdage samt alle festdage, når der ikke disputeredes, kl. 12 og overværedes af provsten samt vedkommende students privatpræceptor og bordfæller fra det bord, han selv spiste ved, og det nærmeste neden for dette. Som regel deklamerede to studenter samme dag over samme tema. Hvis temaet var formuleret sådan, at der både kunne siges for og imod, optrådte de to studenter henholdsvis som forsvarer og angriber. Til sidst afgjorde en tredje sagen som dommer. Deklamationerne skulle læses udenad. Inden en student deklamerede, skulle han forevise sit manuskript for provsten eller sin privatpræceptor.

Vi ved ikke, hvor mange gange Brorson deklamerede for Kommunitetet[5]. Samlingen af deklamationer i Rigsarkivet er ikke fuldstændig. Men i hvert fald står det fast, at Broder og Hans Adolph Brorson lørdag den 3. december 1712 deklamerede over temaet »Kristi dobbelte komme«. Man var i adventstiden. Det var dagen før 2. søndag i advent. Hvad var da mere nærliggende end at lade Kristi første komme i kødet og hans andet komme til dom være temaet for en deklamationsøvelse i Regenskirken?

Som ovenfor nævnt var det provsten, der opgav alumnerne det tema, de skulle deklamere over. I årene 1702–1714 havde Kommunitetet og Regensen i Søren Lintrup en provst, der med lyst og iver varetog sit embede[6]. Til hans mange fortjenester hører,

Kommunitetet siden den 24. juli 1710, jfr. Komm.matr., fol. 208r. En deklamation af ham »in laudem Temperantiae« fra den 18. okt. 1710 findes som nr. 29 i »Decl. Regentz.«, tom. IV.

[3] Til Kommunitetets og Regensens historie jfr. først og fremmest H. Beckmann: *Communitatis Regiæ Havniensis Historia*, 1785 og C. E. F. Reinhardt: *Kommunitetet og Regentzen*, 1862.

[4] Om deklamationsøvelserne i tidsrummet 1569–1728 jfr. Reinhardt, anf. skr., p. 125–27. I Brorsons studentertid fulgtes endnu bestemmelserne i klosterlovene af 1662 §§ 30–31, der ordret gentager §§ 12–13 i lovene af 1638 (aftrykt hos Beckmann, anf. skr., p. 42 ff.).

[5] Den 24. maj 1713 blev han baccalaur, jfr. Københavns Universitets Matrikel, udg. af S. Birket Smith, II, p. 380. Dermed bortfaldt pligten til at deklamere. Til gengæld skulle han disputere.

[6] Søren Lintrup (ca. 1669–1731) var 1696–1702 rektor i Bergen og som sådan Holbergs lærer. 1702 blev han provst ved Kommunitetet og Regensen, 1707 profes-

at han straks, da han blev provst, genindførte disputation- og deklamationsøvelserne, der havde ligget stille nogen tid[7]. Af de mange håndskrevne »Declamationes Regentzianæ«, der opbevares i Rigsarkivet, er karakteristisk nok ikke færre end 190 fra tiden 1703–1714. De er ordnet kronologisk og indbundet i 6 bind. Til de første 5 bind har Søren Lintrup selv skrevet en indholdsfortegnelse, der opbevares sammen med deklamationerne. En broget mangfoldighed af temaer behandles i disse deklamationer. Betegnende såvel for genren som for Lintrups dannelsesideal er det, at græsk-romerske antikviteter optræder side om side med bibelske og kirkehistoriske emner. Men mere aktuelle begivenheder så som kongens fødselsdag og årsskiftet møder vi også som temaer for deklamationer. Eller det kan som i vort tilfælde være kirkeårets fester, der bestemmer temaet.

Det er altså Søren Lintrup, »Academiets da værende største Lys«[8], Brorson tænker på, når han i sin deklamation (side 2) taler om den velfornemme og højærværdige professor. Hin lørdag eftermiddag den 3. december 1712 var han til stede i Regenskirken i sin egenskab af provst for Kommunitetet. Men han var også til stede i en anden egenskab. Han var nemlig i Arne Magnussons fravær Broder Brorsons og sandsynligvis også Hans Adolph Brorsons privatpræceptor[9]. Det gav ham da en ekstra grund til at overvære de to brøders deklamationer.

En nærmere redegørelse for den indflydelse, Søren Lintrup må

ser eloquentiæ, 1716 teologisk professor, 1720 biskop i Viborg, 1725 kgl. konfessionarius og atter teologisk professor. Han afskedigedes som konfessionarius efter Chr. VI.'s tronbestigelse. Jfr. Dansk biografisk Leksikon, 2. udg., XIV, p. 412–14 (Bjørn Kornerup).

[7] Jfr. D. G. Zwergius: *Det Siellandske Clerisie*, 1754, p. 790.

[8] Dette udtryk bruger Erik Pontoppidan om Lintrup i sin selvbiografi, jfr. M. Nøiendam: *Erik Pontoppidan*, I, 1930, p. 89.

[9] Ved immatrikulationen den 25. juli 1712 valgte både Broder og Hans Adolph Brorson Arne Magnusson til privatpræceptor, jfr. *Kjøbenhavns Universitets Matrikel*, udg. af S. Birket Smith, II, p. 367. På det tidspunkt var Arne Magnusson imidlertid ikke i København, men på Island. Først den 2. marts 1713 ankom han til København, og han mødte første gang i konsistorium den 22. april 1713, jfr. *A. Magnussons levned og skrifter*, udg. af Komm. for det arnamagn. legat, I, 1930, 1. halvbind, pp. 63 og 98 f. I hans fravær passede Søren Lintrup hans embedsforretninger, anf. skr., 2. halvbind, p. 77. Om Broder Brorson hedder det udtrykkeligt i universitetsprogrammet i anl. af doktorpromotionen den 18. okt. 1760, at han i Arne Magnussons fravær brugte Søren Lintrup som privatpræceptor. Det samme har da sikkert H. A. Brorson gjort.

have haft på Brorson i studentertiden, skal ikke gives her. Det må være nok at konstatere, at Brorson i hvert fald i sit første studieår har haft nær kontakt med denne lærde professor[10].

Som led i den retoriske undervisning spillede deklamationen en vigtig rolle i den klassiske oldtid[11]. Ikke mindst takket være Melanchton indførtes den ved mange latinskoler og universiteter i Nordeuropa[12]. Eleven skulle demonstrere sin evne til med forskellige stilistiske virkemidler at komponere og fremføre en tale. Man må have dette formål i tankerne ved bedømmelsen af Brorsons deklamation. De formelle træk træder stærkt frem.

Indholdet falder i 3 hoveddele, som vi med udtryk fra den klassiske retorik kan kalde *exordium* (herunder *petitio benevolentia*), *narratio* og *conclusio*.

Brorson begynder (side 1) med at indrømme, at han ikke føler sig i stand til at leve op til auditoriets strenge krav til en velformet tale. På den anden side opmuntres han ved synet af tilhørerne og stedet, hvor han skal tale. Hans emne, »Kristi dobbelte komme«, er også i enhver henseende godt. Inden han går videre, vil han dog bede tilhørerne om at vise velvilje mod ham og ikke nægte ham deres opmærksomhed.

Derefter kan han (side 2) tage fat på talens hoveddel, som naturligt falder i 2 afsnit. Først taler da Brorson om Frelserens første komme. Det havde alene sin årsag i Gud Faders store og ufortjente barmhjertighed, som ethvert selv nok så hårdhjertet menneske må beundre og elske. Og det så meget mere, hvis man overvejer, hvem der sendte, hvem der blev sendt, og til hvem han blev sendt. Den, der sendte, var nemlig ingen jordisk konge, men Kongernes Konge og Herrernes Herre, og den, der blev sendt, var ingen anden end Guds enbårne søn. Han sendtes (side 3) til den ulykkelige og uvidende menneskeslægt, der var hjemfalden til evig fordømmelse. Med et Bernhard-citat understreger Brorson det underfulde i Kristi menneskeblivelse. Her mødes himmel og jord på en sådan måde, at ingen kan tvivle om, at der ligger stor barmhjertighed og kærlighed bag. Guds søn i den trange og snavsede krybbe!

[10] L. J. Kochs fremstilling i *Salmedigteren Brorson*, 2. udg., 1932, p. 32 f. må ændres herefter.

[11] Til retorikkens historie i oldtid og middelalder jfr. f. eks. C. S. Baldwin: *Ancient Rhetoric and Poetic*, 1924 og *Medieval Rhetoric and Poetic*, 1928, begge genoptrykt 1959.

[12] I Melanchtons *Werke in Auswahl*, hrsg. v. R. Stupperich, III: *Humanistische Schriften*, 1961, findes 12 af Melanchtons meget beundrede deklamationer.

Hvem undrer sig ikke såre over dette mirakel? Og dog er Kristi komme set fra en anden side noget ringe og uanseligt. Thi kongen var han, men der var intet kongeligt ved hans fødsel. Han måtte jo nøjes med en lav hytte, en stald, nogle hyrder og en ringe og snavset krybbe. Det var en opfyldelse af Esajas' gamle profeti om Smerternes mand. Således (side 4) er der da vidnesbyrd nok om ringhed og fattigdom i forbindelse med Kristi første komme. Overvejer man sagen nærmere, vil man dog opdage, at Kristi komme langt overgår en jordisk konges komme. Thi Gud selv, patriarkerne og profeterne havde forjættet hans komme. Som eksempler nævnes Guds ord om kvindens sæd, profeten Mikas ord om herskeren fra Bethlehem og patriarken Jakobs ord om Siloh, d. v. s. Messias. Denne sidste profeti opfyldtes netop i Kristus, som fødtes på et tidspunkt, da kongespiret var taget fra jøderne og givet til Herodes. Efter en omtale af Herodes' ugeringer mod jøderne går Brorson (side 5) over til at tale om Johannes Døberer, Kristi vejbereder. Han prises for sin myndige prædiken og retskafne vandel. Kristus har selv bevidnet hans storhed ved at kalde ham den største blandt kvindefødte. Ligesom de fromme profeter og patriarker forkyndte, at Kristus skulle fødes, således var det ikke almindelige mennesker, men engle, der forkyndte, at han var født. Englenes sang betød samtidig, at de nu atter anerkendte menneskene som medborgere. Dette siges med et citat af Gregor. At Kristus også modtog tilbørlig hyldest, da han var født, viser (side 6) beretningen om vismændene, der uden at lade sig skræmme af rejsens besværligheder bragte deres gaver til denne konge. Dette var forudsagt af profeten Esajas. Hvad gaverne egentlig betyder, forklares med et citat af Augustin. Med alt dette som baggrund er jødefolkets afvisning af Jesus som Messias udtryk for blindhed. Man forargedes over Kristi ydmyghed og over hans fattige forældre. Vel var han søn af en tømmer, men det var en anden end ham, de tænkte på. Jøderne henvistes da til at hentæres af længsel efter en anden Messias, mens vi kristne derimod tror og bekender, at Kristus er kommet for længe siden. Efter denne digression taler Brorson om Kristi kommes formål og frugt: frelsen og forsoningen. Med de kendte ord fra Filipperbrevet om Kristus, der gav afkald, slutter han (side 7) afsnittet om Kristi første komme.

Det følgende afsnit om Frelserens andet komme indledes med et Hieronymus-citat. Denne kirkefader syntes altid, han kunne høre

røsten, der på den yderste dag byder de døde rejse sig til dom. Hver gang han tænkte på dommens dag, skælvede han både med krop og sjæl. Det gjorde han med rette. Dommeren vil jo kræve regnskab for hvert unyttigt ord, og alle fromme mennesker har god grund til at skælve og tænke på profeten Joels ord om Herrens store og frygtelige dag. Kristi andet komme bør vi ikke måle med samme målestok som hans første komme. Dengang kom han med budskabet om fred. Men når Kristus kommer igen, bliver det ikke længere som frelseren, men som dommeren, der vil gengælde enhver efter hans gerninger. Brorson opfordrer (side 8) sine tilhørere til at overveje, hvor forfærdelig Kristi genkomst bliver for de ugudelige. Det bliver med Zefanias' udtryk en trængselens og nødens dag, en ødelæggelsens og ødets dag, en mørkets og mulmets dag. I tilslutning hertil citeres et vers af sekvensen »Dies iræ, dies illa«. Den strenge dommer lader sig ikke formilde, men vil styrte de ugudelige hovedkuls ned i dødsriget. For de fromme derimod bliver det en glædelig dag. Den vil jo gøre ende på alle tårer og ulykker og indlede den evige salighed. Himlen står dem åben, og den nådige dommer er rede til at hævne den uret, der er overgået dem.

Hermed er Brorson nået til talens tredie og sidste del. Lad os vente dommeren hver time, siger han henvendt til tilhørerne. Lad os ære og elske ham, for at vi ikke pludseligt skal blive overrasket af hans komme, der jo lignes ved lynets udgang fra øst til vest. Lad os altid våge, for at vi kan undfly alt det, der skal komme, og få del i den evige salighed, som er ganske ufattelig for sind og tanke. Talen munder ud i et »jeg har talt«.

Hovedparten af stoffet i Brorsons deklamation må karakteriseres som traditionelt homiletisk materiale. Hans vigtigste kilde skal dog næppe søges i prædikenlitteraturen, men i en bog af helt anden art. Meget tyder nemlig på, at Brorson ved udarbejdelsen af sin deklamation har benyttet den tyske filolog Joseph Langes »Polyanthea«, en stor samling af citater fra Bibelen, kirkefædrene og profane skribenter, ordnet alfabetisk under stikord[13]. Den

[13] Joseph Lange (ca. 1570–1615), prof. i matematik og græsk i Freiburg a. Br. Om hans liv og skrifter se Allgemeine Deutsche Biographie, XVII, p. 602 ff. Hans »Polyanthea« udkom første gang i 1604 under titelen »Polyanthea nova«. I udgaverne efter hans død ændredes titelen til »Novissima Polyanthea« eller »Florilegium Magnum«. Det kgl. Bibliotek har 3 eksemplarer af bogen i udgaver fra 1628, 1648 og 1659. Sidstnævnte er et af Universitetsbiblioteket afgivet eksemplar. Det

omstændighed, at Lange var katolik, har naturligvis været bestemmende for, hvilket stof han bringer i sit værk. Brorson synes især at have øst af det stof, Lange har under stikordene Christus, Christi adventus, Christi incarnatio, Christi nativitas og Judicium extremum. Her kunne han finde bibel- og fædrecitater, der egnede sig for hans emne. Brorsons udtrykkelige citater af Bernhard, Gregor, Augustin og Hieronymus findes alle hos Lange. Denne har også hele sekvensen »Dies iræ, dies illa«, hvorfra Brorson citerer et vers. Også andet af Brorsons stof er, uden at Brorson selv siger det, fædrecitater, som han sandsynligvis har fra Langes bog. Det stærkeste argument for, at det virkelig er Langes »Polyanthea«, Brorson har benyttet, er dog, at Brorson et par steder synes at citere ikke et af Langes citater, men Langes egen forbindende tekst.

Det må herefter anses for overvejende sandsynligt, at Brorson har størstedelen af sit stof fra Joseph Langes »Polyanthea«. Det er uvist, hvilke andre kilder han har benyttet. Dette spørgsmål skal imidlertid ikke drøftes nærmere her.

En sammenligning mellem Hans Adolph Brorsons og Broder Brorsons deklamationer ligger også uden for nærværende indledningens hensigt og rammer. Det bør dog nævnes, at de to brødre har en del stof fælles.

Da Brorsons deklamation i så høj grad bygger på citater, kan den ikke betegnes som et originalt arbejde i egentlig forstand. Alligevel kan den nok fortælle noget om Brorson. Han har jo dog udvalgt og sammenstillet netop de citater og så at sige gjort dem til sine egne ord. Kristi første komme har betaget ham mest. Han vier det dobbelt så megen plads som Kristi andet komme. Med undren og tak dvæler han ved inkarnationens under, der er så meget større, jo mere man betragter Kristi fattige og fornedrede skikkelse. Der er over hele dette afsnit et stærkt bernhardinsk præg. Både dette afsnit og deklamationen iøvrigt vidner om, at den unge Brorson har været et bevægeligt gemyt med betydelig æstetisk sans.

De toner, Brorson anslog i sin latinske deklamation fra 1712, blev åbenbart ved med at klinge i hans sind. Mange år efter møder vi dem igen i hans advents- og julesalmer. Meget er forskelligt, men digtersindet var og forblev det samme. Det var Hans Adolph Brorsons.

*

er en stor foliant på ikke færre end 2988 spalter. Et af Langes forlæg er Thomas Hibernicus' »Manipulus florum«, der omtales af Tue Gad i Kirkehist. Saml., 7. rk., 5. bd., 1963-65, p. 439.

Med hensyn til de principper, der er fulgt ved udgivelsen af Brorsons deklamation, skal det bemærkes, at det er tilstræbt at gengive manuskriptet ord- og bogstavret. Den inkonsekvente brug af store og små begyndelsesbogstaver er søgt bibeholdt. Det samme gælder den ejendommelige tegnsætning.

Følgende forkortelser er anvendt i noterne:

PG = Patrologia Graeca, ed. J. P. Migne, 1–161. Paris 1857–66.

PL = Patrologia Latina, ed. J. P. Migne, 1–221. Paris 1844–64.

Otto = A. Otto: Die Sprichwörter und Sprichwörtlichen Redensarten der Römer. Leipzig 1890. Genoptrykt 1964.

Lange = Florilegii magni, seu Polyanthæ floribus novissimis sparsæ, libri XXIII. Opus præclarum, suavissimis celebriorum sententiarum, vel Græcarum, vel Latinarum flosculis ex sacris & profanis Auctoribus collectis refertum: a Iosepho Langio, Post alios, meliore ordine dispositum, innumeris ferè Apophtegmatis, Similitudinibus, Adagijs, Exemplis, Hieroglyphicis, & Mythologijs locupletatum atque perillustratum. Editio novissima ab infinitis penè mendis expurgata, & cui præter Additiones, & emendationes Fr. Sylvii Insulani, accesserunt Libri tres, circa titulos, qui ad litteras K, X, & Y, pertinent. Lugduni 1659. (Det kgl. Bibl.).

Adjunkt, cand. mag. Jens Vind, Ribe, har gennemgået oversættelsen.

DECLAMATIO

pro gratuito Regiæ Communitatis beneficio

composita

a

Anno 1712
die 3to 10^{cembr.}

Johanne Adolpho
Broërssonio.

Exspectatis forsan, Auditores Humanissimi, literatissimi, et quotquot adestis optimi, orationem hodiè facundam, sed vereor nè pro Oedipo prodeat Davus[1], etenim cum in lectissima hac doctissimorum virorum corona nil nisi elaboratum, et subactiori curâ tinctum proferri soleat, meæ certè vires infra expectationem vestram longè subsidant, fateor quippe quod sentio ingenii mei tenui-

[1] Jfr. Terents: Andria, 194: Davos sum, non Oedipus, d. v. s. jeg er et almindeligt menneske og kan ikke løse gåder som Oedipus, der løste sfinxens gåde. Otto, p. 252.

tatem, iudicii imbecillitatem, et quod non minimum est in dicendo infantiam, quippe quæ talis est, ut in ipso quasi limine hæere videar, sed ut infirmitatis meæ sensu, quam non invitus agnosco, haud parum commoveor, ita contra subdit mihi animum conspectus vester multò jucundissimus, excitat locus ad dicendum ornatissimus, animat oblatum mihi hodiè dicendi argumentum, quod est De GEMINO JESU Christi Adventu, in quo materia nemini deesse potest, quid enim ad dicendum uberius, ad meditandum utilius, ad studia nostra accommodatius, huic verò loco convenientius. Sed prius quam ulterius progrediar, benignitatem vestram mihi impetrandam censeo, quò de eadem certior factus, eò alacrior [p. 2] Thema à Nobilissimo et Amplissimo Professore exercitii gratia propositum aggrediar, quapropter à vobis, Auditores humanissimi, quâ possum animi demissione contendo, ut mihi de gemino Christi adventu verba facturo exigui temporis usuram et attentionem largiri ne dedignemini; nè itaq̄ solo verborum fucio aures vestras defatigare, vel quasi de morte Hÿpoliti Athamantisq̄ insania[2] disserere videar, ad rem ipsam me accingo[3].

Enimverò intuiti mihi nostrum hoc quod multum ponderis habet, dicendi argumentum tanta se offert dicendi materia, ut vix mente complecti queam quid prius aut quid posterius disserendum esse videatur, cum enim geminus Christi adventus geminam præbet dicendi ansam, dubiam certè est quamnam potissimum prius aggrediar, sed ne ὕστερον πρότερον noster foret progrediendi modus, de utroq̄ separatim dicere convenientius duco. Ut itaq̄ sine longiori verborum syrmate ad priorem Servatoris adventum me conferam, patiaris, quæso, me aliquid de causa illius præfari, quæ sanè non alia, quam admiranda DEI Patris misericordia, quippè quæ tanta fuit, ut filio non pepercerit unigenito, toti vero generi humano salutem futurum tradiderit, ut extat: Johan: Cap: 3to[4]. O amorem ineffabilem et plane inexcogitabilem! qui nec ratione assequi nec oratione complecti potest. o misericordiam

[2] Hippolytos' død og Athamas' vanvid nævnes åbenbart her som eksempler på meget vidtløftige temaer. H., græsk sagnhelt, søn af Theseus, blev anklaget for at ville forføre sin stedmoder Faidra og slæbtes til døde, da hans heste skræmtes af et havuhyre. A., græsk sagnhelt, konge i Orchomenos, blev slået med vanvid af Hera, så at han dræbte sin ene søn, og hans hustru Ino styrtede sig i havet med den anden af frygt for ham.

[3] Exordiet rummer mange ciceronianske elementer, jfr. især Ciceros tale De imperio Cn. Pompei 1–3.

[4] Johs. 3,16.

immensam et planè immeritam, qvæ qvemlibet etiam adamantini cordis hominem sui in admirationem, ne dicam amorem, meritò rapiat, idq̄ eo magis si personam, qvi misit, qvem misit, et cui misit æqva mentis trutinâ ponderaverit. Qvis enim misit, sanè non Croesus Regum facilè ditissimus, nec Salomon mortalium sapientissimus, nec terror ille gentium Alexander Magnus, nec alius quidam Rex mundanus, sed Rex Regum et Dominus Dominantium. Apoc 19[5].

Cujus ab obtuitu tellus commota tremiscit, ut ait Psalmista[6]. Qvis, qvæso, mittitur, nisi unigenitus Dei Patris filius, id quod etiam Paulus [p. 3] Magnum Pietatis mÿsterium dicerè non dubitat: O Magnum pietatis mÿsterium Christus manifestatus est in carne. 1 Tim: 3[7]. Deniq̄ cui mittitur nisi miserrimo humano generi. foedissimís ignorantïæ tenebrís immerso, æternæq̄ condemnationi destinato, de quo non verè minus qvam graviter Bernhardus: Christus, inquit, de corde Dei Patris in uterum matris venit, venit à summo coelo ad inferiores terræ partes, et ad ipsum quoq̄ descendit infernum, jam qvis dubitet magnum aliquid in causa fuisse, planè magnum aliquid; misericordia magna! miseratio multa! Charitas copiosa![8] Stupet mens consideratione adventus Christi, Regis quidem licet famuli Specie induti; venit enim non ministrari sed ministrare, ut ipse de se testatur: Mat: 18.[9] conditoris omnium, qvi tamen coeli volucris ferisq̄ bestiis longè fuit inopior, qvem coeli coelorum non capiunt, in angusto sqvalidoq̄ præsepi recumbit, agnoscitur longitudo brevis, latitudo angusta, altitudo subdita, profunditas plana, nascitur verbum infans, lux non lucens, aqva sitiens[10]. Qvis abundè non miretur miraculosam et planè stupendam Christi nativitatem! non enim ex commixtione virilis seminis et natura immunda, peccatiq̄ labe infecta, sed ex sanctificato Spiritus Sancti superventu, et altissimi obumbratione conceptus est[11], deq̄ casta, pura, viroq̄ intacta virgine natus, alioqvi purus homo nasci non potuisset, ac proinde alio mediatore

[5] Apok. 19,16.

[6] Ps. 104,32.

[7] 1 Tim. 3,16.

[8] Bernhard: Sermo 1 de Adventu Domini. PL 183,38. Lange 468.

[9] Citatet findes ikke Matth. 18, men Matth. 20,28.

[10] agnoscitur etc. Bernhard: Homilia 2 super Missus est. PL 183,65. Lange 473.

[11] Qvis abundè etc. Jfr. Lange 451. Langes egen forbindende tekst bl. a. på grundlag af Luk. 1,35.

ipse indignisset[12]. Et ut hâc ratione miraculosus salutatur adventus Christi, ita non minus aliqua ex parte humilis, ignobilis et obscurus videtur. Rex enim natus, sed Regio carebat apparatu, pro pallatio enim marmoribus splendido, tuguriô quidem, eoq̄ humili esset contentus, pro aula Regia satellitibus personante eqvile armentis bubûsq̄ repletum vix supererat, pro clÿpeatis militum catervis, pastores quidam, et ipsi infimæ sortis homines aderant, pro cunis vile sqvalidumq̄ præsepe animalibus magis qvàm hominibus aptum[13]. id quod Esaias multis ante seculorum decadibus prædixit futurum: non est, inquit: species ei neq̄ decor, vidimus eum, et non erat aspectus, et desideravimus eum despectum, novissimum virorum, virum [p. 4] dolorum, et scientem infirmitatum[14]. Hôc inqvàm pactô ortus et adventus Christi prima fronte alicui obscurus et ignobilis videri possit, si matrem pauperulam, famâ obscuram, opibûs tenuem, fabro nuptam, si præsepe, si fascias, si locum et nascendi occasionem considerat, sin tamen rem rectâ nobiscum viâ reputamus, adeò non ignobilis ut potius maximè gloriosus videretur, adeo ut, adventum coelestis Regis, si comparetur cum alii Regis (si fas esset) mundani adventu, illum dignitate non æqvare modò, verum etiam innumeris post se parasangis relinqvere comperires. Qvemadmodum Rex Regionem petiturus, adventus sui prænuntios, itinerisq̄ præparatores præmittit[15], ita etiam Rex Regum, anteqvàm venit, adventus sui præcones, et itineris præparatores habuit. Illorum ex numero primus et summus fuit ipse Deus, qvî protoplastis semen caput serpentis contriturum promisit. Gen: 3.[16] sancti deinde Patriarchæ ante- et post-diluviani, posteaq̄ Prophetæ, omnes Divinæ de ADVENTU MESSIÆ promissionis custodes et propagatores[17], qvî unanimi consensu, qvotqvot sint, digitum in Christum intendunt. Act: 10[18]. Et quod admiratione dignum, non[19] certum populum, verum etiam certum tribum, et quod prævalet, locum

[12] deq̄ casta etc. Jfr. Lange 474. Langes egen forbindende tekst.

[13] pro pallatio etc. Lange 473 henviser til Chrysostomus sup. Matth. 2. Intrans domum invenerunt puerum. PG 57, 81 ff. har ikke citatet.

[14] Jes. 53,2-3.

[15] Qvemadmodum etc. Jfr. Epiphanius: Haereses 66,75. PG 42,147 f. Lange 468.

[16] Gen. 3,15.

[17] Illorum ex numero etc. Jfr. Lange 452. Langes egen forbindende tekst.

[18] Acta 10,43.

[19] Indføj efter non: solum.

salutifero huic partui divinitus assignatum non inani conjecturâ commonstrarunt[20]. Insignis est locus apud Michæam. Cap: 5to. Tu Bethlehem Ephratæ in ducibus Judæ minima, ex te mihi prodibit futurus dominator in Israële[21], qvin etiam certum Adventus Christi tempus non obscure commonstratur Gen 49, ubi inter cÿgnæas illas, qvas Jacobus Patriarcha edidit, voces paulo post moriturus in has Spiritu Sanctô afflatus prorupit voces: Non recedet sceptrum à Juda, nec legislator è medio ejus usq̄ venerit Siloh[22]. Hanc Prophetiam qvis sanè mentis non videt impletam esse in Christo, qvi in ea nasciturus incidit tempora, qveis, si unqvam ablatum à Judæis est sceptrum, Romanus enim Imperator, redactis in suam potestatem Judæis Herodem Antipatri Idumæ filium Regem constituit, qvi, ut demandatam sibi spartam[23] facilius et felicius tueretur, summa imis miscuit et sacra profanis, splendidiores enim qvosq̄ ex tribu Judæ exstirpavit, Genealogias Judæorum miscerè confundit[24], [p. 5] sacerdotes pro suo arbitrio, nullâ nec legis nec tribuum ratione habitâ, creavit, senatum judaicum Regibus assidere solitum planè exterminavit, eorumq̄ in locum exteros substituit, et qvôd præponderat, ut adventum Christi intercluderet proprii filii sanguine manus cruentare non dubitavit[25]. En igitur Auditores, Tempus adventus Messiæ prædictum quidem olim, sed in Christo impletum, qvatenus, eô natô, in exterorum manus regnum devenit. Confero me jam ad itineris ejus præparatorem, Johannem Baptistam, nam paulo anteqvam in lucem prodiit Jesus, præcursoris munus obiit Johannes Baptista tantô populi cum applausu, tantô concursu, ut procerum odia et invidiam in se protraheret. Hic non alienum videtur docere, qvantâ curâ, qvantâ vigilantia Spartam[26], qvam nactus erat, exornavit, qvanta illi in animo probitas! qvanta in sermone maje-

[20] Et qvôd admiratione etc. Jfr. Lange 451. Langes egen forbindende tekst.

[21] Mika 5,1.

[22] Gen. 49,10. Siloh opfattes her som Messias-navn. Om forståelsen af Gen. 49,10 i oldtid og middelalder se A. Posnanski: Schiloh. Ein Beitrag zur Geschichte der Messiaslehre. Leipzig 1904.

[23] Jfr. Cicero: Ep. ad Att. 1,20,3: et eam, quam mihi dicis obtigisse Σπάρταν, non modo numquam deseram, sed etiam etc. Oversættelse af græsk ordsprog. Otto, p. 329.

[24] miscerè confundit giver ikke mening. Læs: miserè confudit.

[25] Oplysningerne om Herodes kan stamme fra Euseb: Historia ecclesiastica, I,6 og 8.

: [26] Se note 23.

stas! qvanta in ore eloquentia! qvanta qvoꝝ in actionibus ejus supra qvam dici potest integritas et candor! quid longè petimus documenta, cum ipse Christus testatur, majorem ex mulieribus adhuc non natum[27]. hic est ille, inquit Matthæus: de qvo dictum est per Esaiam Prophetam dicentem: vox clamantis in deserto: parate viam Domini, et complanate Semitas ejus. Math: 3.[28] Proinde ut Christus incarnandus a Prophetis et Patriarchis, viris pietate vitæꝝ innocentia insignibus, ita jam incarnatus non ab hominibus sed angelis est promulgatus. De qvo Lucas cap: 2do. Verè itaq̃ Gregorius Mor: Coeli, inquit: Rege natô, angelorum Chori in ejus enunciationes prodeunt, et devictâ pravæ vitæ discordia, nos, qvos dudum despexerant, cives agnoscunt, consonô ore prædicantes: Gloria in excelsis Deo, et pax in terra. Luc 2.[29] Nec nato Christo debita defuit Reverentia, nam si vel tota Judæa ad silentium obstinata sit, [p. 6] Magi cimmeriis etiam ignorantia tenebris[29a] immersi, nec viarum longitudine nec itinerum molestiis territi, Christum adeunt, adorant, dignaq̃ tali Regi dona offerunt. id qvôd etiam Esaias multis antè seculis non obscurè prædixit: capite 60. Omnes è saba venient, aurum et Thus offerent, ejusq̃ laudes prædicabunt[30]. Adeo Aurum solvitur qvasi Regi magno Thus adoletur ut Deo, myrrha præbetur tanquam pro salute omnium morituro, habuit enim prædicatores angelos, narrantes coelos, adorantes magos. inquit Augustinus[31], et alibi: Nobilitas fuit Christi nascentis in virginitate parientis, nobilitas parientis in Divinitate nascentis[32]. O cæcam ergo et plus qvam cæcam et impiam Judæorum gentem! qvæ in tam claro lumine solem Justititæ D^{num} JESUM Christum pro vero olim promisso sibi Messia adeo non agnovit, ut potius eum ambabûs qvasi manibûs repudiaverit, offendebatur enim humiliatione Christi carnis

[27] Matth. 11,11.

[28] Matth. 3,3.

[29] Gregor: Moralia in Job, lib. 27, cap. 15. PL 76,415. Lange 473. Bibelcitater er fra Luk. 2,14.

[29a] Cimmeriae tenebrae, efter kimmerierne, et sagnfolk langt mod vest i et land, der var hyllet i tåger og mørke. Homer: Odysseen 11,14 ff. Otto, p. 83.

[30] Jes. 60,6.

[31] Lange 472 f. henviser til Augustinus in serm. de Epiph. Citatet er ikke fundet hos Augustin i denne form. Men jfr. til citatets første del Serm. App. 131, 135, 136 og 139 (alle uægte?). PL 39,2007, 2012, 2014 f., 2018. Tanken findes allerede hos Irenæus i Adv. hæreses III,9,2. PG 7,870 f. Mange andre kirkefædre har den. Til citatets sidste del jfr. Augustin: Sermo 373 (uægte?). PL 39,1665.

[32] Augustin: Sermo 200. In Epiphania Domini 2. PL 38,1029. Lange 473.

hiscæ oculis despicabili, offendebatur pauperculis Christi Parentibus, nonnè, inquit: hic est illius fabri filius? Mat: 13[33]. Sed totò aberrabant coelò, Christus enim non fabrum, qvem illi putabant, Patrem agnovit, sed fabricatorem omnium, qvi fabricatus est auroram et solem[34]. Sic Judæi, verò Messia relictò, alium Messiam somniant, qvemq̄ nunqvam Spectent tantò expectant desiderio, ut desiderii pænè tædiò contabescant. Nos Christiani in meliori longè Schola edocti advenisse jam pridem credimus Christum, et palam profiteamur. Sed ut eò, undè mea nonnihil digressa videtur oratio, quid, obsecro vos Audit: aut aspectu pulchrius, aut fructu lætius, aut tractatu dignius esse potest, si finem et fructum adventus Christi intueri sit animus, qvi sanè non alius fuit, qvam hominum salus æterna; venit enim ut iram Dei placaret, nosq̄ ei reconciliaret, ut Sathanam armis exueret, et Judæos cum gentibus sociaret. id quod etiam Doctor ille gentium[35]: Christus, inquit: cum esset in forma Dei, non ducit esse rapinam parem esse cum Deo, sed [p. 7] Ipse se inanivit, formâ servi acceptâ, similis hominibus factus, et habitu inventus ut homo. Phil: 2[36]. Sed nè attentione vestra abuti videar ad Posteriores servatoris Adventum me conferam. Cum multa præclarè summaq̄ omnium cum laude a Patre Hieronymo dicta et facta sunt, tum haud scio quicquamnè sit præclarius eò, quod in seriam descendens EXTREMI JUDICII contemplationem dixisse constat: Sive comedam, sive bibam, sive aliud aliquid faciam semper illa vox videtur sonare in auribus meis: Surgite mortui, et venite ad iudicium, et quoties diem iudicii cogito totus corpore et corde contremisco[37]. Nec abs re hoc dixit vir ille incomparabilis, etenim cum unius cujusq̄ etiam vani verbuli ratio tremendo huic iudici sit reddenda[38],

[33] Matth. 13,55.

[34] Christus enim etc. Lange 473 henviser til Chrysostomus sup. Matth. 13. Nonne hic est fabri filius? PG 58,487 har ikke citatet.

[35] Paulus, jfr. 1 Tim 2,7.

[36] Fil. 2,6-7.

[37] Lange 1470 henviser til Hieronymus sup. Matth. Citatet findes imidlertid hverken dér eller i andre af H.'s egne skrifter. Men jfr. Hieronymus: Ep. 66,10: Sive legas, sive scribas, sive vigiles, sive dormias, Amos tibi semper buccina in auribus sonet. PL 22,644 f. Regula Monachorum (uægte) cap. 23. PL 30,375. Regula Monacharum (uægte) cap. 30: Semper tuba illa terribilis vestris perstrepat auribus: Surgite mortui, venite ad iudicium. PL 30,417. Hieronymus afbildes ofte i kunsten lyttende til dommedagstrompeten. Jfr. L. Réau: Iconographie de l'art chrétien, III,2, 1958, p. 747 f.

[38] Matth. 12,36.

ecquis unquam sanæ piæq̄ mentis homo extremi iudicii consideratione non horret modò, verum etiam omnibus membris contremiscit, haud immemores Prophetæ illius: Magnus est dies domini et terribilis valdè, et quis sustinebit eum. Joel: 3[39]. Hunc posteriorem Christi adventum, non eâdem, qvâ priorem, æstimatione metiri debemus, Die enim Nativitatis Christus pacis suæ præcones emisit, id qvòd etiam de eo testatur scriptura: Veniens Evangelizavit pacem vobis, qvi longè fuerunt, et pacem his, qvi propè; qvoniã per ipsum accessum habemus ambo in uno spiritu ad Patrem. Eph: 2[40]. Nec, qvovsq̄ in terris morabatur, aliud qvæsivit, qvam homines Deo reconciliare, errantes in viam reducere, reductos in bono confirmare. Quid enim sibi voluerunt tot publicæ privatæq̄ Christi, Conciones, tot inusitata miracula, nisi ut ipsîs qvasi certò qvòdam argumentò monstraret se esse verum Messiam, eòq̄ pactò homines in verum sui amorem alliceret. Sed immane quantum differt ab hoc futurus Christi adventus, tunc enim non amplius Servatoris sed iudicis munus obiret, unicuiq̄ secundum opera sua redditurus. ut ait Apostolus: Rom: 3[41]. Tunc nihil nec peccati, nec poenitentiaë sit loci, sed qvilibet facti sui, sit boni vel mali justos ferret fructus. [p. 8] considerate, Auditores, qvam funestus, horribilis et luctuosus hic Christi adventus impiis sit futurus, cum antè iratum citati iudicem citati[42], à piis segregentur, tandemq̄ improbam istam audient sententiam: abite, maledicti in æternum ignem, diabolis vobisq̄ ab initio hujus universi paratum[43]. Et quis unquam verbis exprimere valet infinitam illam, qvâ cruciantur impij, στενοχωρίων, ubi inter acerbissimam summi Numinis iram, et malam destituti conscientiam montium latebras frustra peterent[44], nec, qvò unquam oculos verterent, facies mali deerit, à dextra sunt peccata accusantia, à sinistra infinita Dæmonia, subtus horrendum illud inferni Chaos, desuper iudex iratus, foris mundus ardens, intus conscientia urens![45] o Dies tribulationis et angustiaë! calamitatis et miseriaë! tenebrarum et caliginis! Soph: cap: 1[46].

[39] Citatet findes ikke Joel 3, men Joel 2,11.

[40] Ef. 2,17–18.

[41] Citatet findes ikke Rom. 3, men Rom. 2,6.

[42] Dette citati bør stryges (dittografi).

[43] Matth. 25,41, dog ikke ordret. Matth. 25,34 synes at have smittet af.

[44] Jfr. Apok. 6,16.

[45] à dextra etc. Anselm: Liber meditationum et orationum, Med. 2. PL 158, 724. Bernhard: Tractatus de interiori domo, cap. 22,46. PL 184, 531. Lange 1472.

[46] Zef. 1,15.

Quantus tremor est futurus
 quando iudex est venturus
 cuncta strictè discussurus! [47]

Hic divitiæ divitem, forma formosum, robor robustum liberare nequeunt, iudex enim nec gratiâ prævenitur, nec precibus flectitur, nec pecuniâ corrumpitur, nec poenitentiâ mitigatur [48], sed, ut rotundè dicam, impios rectâ in orcum præcipites dabit. Sed quàm terribilis ille dies impiis foret, tam lætus, è contrario piis futurus sit, quippe qui omnes Lacrymas et miserias finiet, omnisq̄ æternæ felicitatis initium pariet, quid? quod, omne, quod in oculis sit pro parte illorum stare videretur; hic mundum igne accensum, illic hostes æternæ igni destinatos, sint visuri, coelumq̄ ipsis apertum et paratum, quodq̄ præponderat, propitium iudicem, paratum injuriæ ipsorum ultorem experirentur.

Hunc, Auditores, ut finem dicendi faciamus, singulis horis expectemus, veneremur, amplectemur, nè inopinantes planè et, amotò metu, oscitantes subitò, subitò, ejus adventu opprimeremur, sicut enim fulgur exit ab oriente in occidentem, Sic erit adventus filii hominis. Mat: 24 [49]. vigilemus itaq̄ omni tempore, ut digni habeamur effugere ista omnia, quæ sunt ventura. Luc 21. [50] ut, emensò vitæ curriculò, nos æternæ illius beatitudinis consortes faciet, quæ nullis temporum spatiis circumscribi, et quam nemo mente assequi, nemo cogitatione complecti potest. DIXI.

DEKLAMATION

komponeret

for Det kongelige Kommunitetsstipendium

3. dec.
1712.

af

Hans Adolph
Brorson.

I venter måske, højt dannede, vellærde tilhørere og alle udmærkede, som er til stede, en velformet tale i dag, men jeg er bange for, at

[47] Andet vers af sekvensen »Dies iræ, dies illa«, der formodentlig er skrevet af fransiskaneren Thomas fra Celano (ca. 1190–ca. 1260). J. Julian: A. Dictionary of Hymnology, 1907, p. 295 ff. A. Malling: Dansk Salmehistorie, I, 1962, p. 129 ff. Lange 1472 f. har sekvensen i den længere (og yngre?) form: Quæso (andre: Cogita) anima fidelis.

[48] iudex enim etc. Augustin: De symbolo ad catechumenos sermo alius, cap. 8. PL 40,658. Lange 1470.

[49] Matth. 24,27.

[50] Luk. 21,36.

Davus træder frem i stedet for Ødipus. Thi da der i denne meget udsøgte kreds af de kyndigste mænd ikke plejer at blive fremført noget, uden det er udarbejdet og farvet med skolet omhu, og da mine kræfter visselig ligger langt under jeres forventning, tilstår jeg, hvad jeg også føler, min ringe begavelse, min skrøbelige dømmekraft og ikke mindst min manglende taleevne. Den er jo sådan, at jeg ligesom bliver stående på tærskelen. Men ligesom jeg foruroliges ikke så lidt ved følelsen af min svaghed, som jeg villigt erkender, således sætter på den anden side det glædelige skue af jer mod i mig, det smukke sted at tale på opdigner mig, og det emne, man i dag har givet mig at tale om, nemlig JESU Kristi DOBBELTE komme, opmuntrer mig. Her kan ingen mangle stof. Hvad er nemlig rigere at tale om, nyttigere at grunde over, mere passende for vore studier, ja, mere egnet for dette sted. Men før jeg går videre, mener jeg, at jeg må vinde jeres velvilje. Jo mere sikker jeg er på den, desto ivrigere [p. 2] kan jeg tage fat på det tema, som den velfornemme og højærværdige professor har forelagt mig, for at jeg kan øve mig. Så forsagt jeg kan, beder jeg jer derfor om, højt dannede tilhørere, at I ikke vil vægre jer ved at tilstå mig en ringe tidsfrist og opmærksomhed, når jeg nu skal til at tale om Kristi dobbelte komme. For at I altså ikke skal synes, at jeg trætter jeres øren med ordenes blotte glans eller ligesom disputerer om Hippolytos' død og Athamas' vanvid, giver jeg mig til selve sagen.

Når jeg betragter, hvor vægtig vor tales genstand er, frembyder der sig i sandhed for mig så meget stof at tale om, at jeg næppe kan forestille mig, hvad jeg skal udrede først og hvad sidst. Da nemlig Kristi dobbelte komme giver en dobbelt anledning til at tale, er det visselig tvivlsomt, hvilken jeg først skal tage fat på. Men for at vor fremgangsmåde ikke skal blive et hysteron proteron [1], anser jeg det for mest passende at tale om dem hver for sig. For derfor at vende mig til Frelserens første komme uden længere omsvøb beder jeg om tilladelse til at forudskikke nogle ord om årsagen dertil. Den er i sandhed ikke nogen anden end GUD Fadens forunderlige barmhjertighed. Den var jo så stor, at han ikke sparede sin enbårne søn, men gav ham hen til frelse for hele menneskeslægten, som det klart står i Johs. kap. 3. O udsigelige og ganske uudgrundelige kærlighed, som hverken

[1] hysteron proteron, græsk, egtl. sidst først, en udtryksmåde, hvorved man ombytter to leds rækkefølge, så det, der logisk set er først, kommer sidst.

kan begribes med fornuften eller rummes i en tale! O umådelige og ganske ufortjente barmhjertighed, som med rette henrykker et hvilket som helst menneske, selv med et hjerte af stål, så man beundrer, for ikke at sige elsker den. Og det så meget mere, hvis man med sindsligevægt bedømmer den person, som sendte, hvem han sendte, og til hvem han sendte. Hvem sendte nemlig? Sandelig ikke Krøsus, utvivlsomt den rigeste blandt konger, ejheller Salomon, den viseste blandt dødelige, ejheller folkenes skræk, Alexander den Store, ejheller nogen anden jordisk konge, men Kongernes Konge og Herrernes Herre. Åb. 19.

Rystet ved skuet af ham skælver jorden, som salmisten siger. Hvem, spørger jeg, sendes, uden Gud Faders enbårne søn, hvad Paulus heller [p. 3] ikke betænker sig på at kalde gudsfrygtens store hemmelighed: O gudsfrygtens store hemmelighed: Kristus blev åbenbaret i kød. 1 Tim. 3. Endelig: Til hvem sendes han, uden til den dybt ulykkelige menneskeslægt, som er nedsunket i uvidenhedens græsseligste mørke og hjemfalden til den evige fordømmelse. Herom siger Bernhard ikke mindre sandt end alvorligt: Kristus kom fra Gud Faders hjerte ind i moders liv, han kom fra den øverste himmel til jordens lave egne og steg endog ned til selve underverdenen. Hvem vil nu tvivle om, at noget stort har hørt til sagen, noget aldeles stort. Stor barmhjertighed! Megen medynk! Rig kærlighed! Sindet undres ved betragtningen af Kristi komme, han som var konge, skønt iført en tjeners skikkelse. Han kom nemlig ikke for at lade sig tjene, men for at tjene, som han vidner om sig selv i Matt. 18. Han er altings grundlægger, men var dog meget fattigere end himlens vingede og vilde dyr. Han, som himlens himle ikke kan rumme, lægger sig ned i en trang og snavset krybbe. Man erkender en kort længde, en smal bredde, en lav højde, en flad dybde. Der fødes et umælende ord, et lys, som ikke lyser, et tørstende vand. Hvem undrer sig ikke såre over Kristi mirakuløse og ganske forunderlige fødsel! Han blev nemlig ikke undfanget ved iblanding af mandlig sæd eller ved en uren natur, der var besmittet med syndens plet, men ved Helligåndens helliggjorte komme over hende og ved den Højestes overskygning. Han blev født af en kysk, ren og af mand uberørt jomfru. Ellers ville et rent menneske ikke have kunnet fødes, og så ville han selv have trængt til en anden midler. Ligesom nu Kristi komme på den måde hilses som mirakuløs, således forekommer det ikke mindre fra en anden side at være ringe,

ukendt og skjult. Thi som konge fødtes han, men han manglede kongelig pragt. I stedet for et strålende marmorpalads nøjedes han jo med en hytte, der tilmed var ringe. I stedet for et kongeslot med genlyd af drabanter var med nød og næppe en stald fyldt med okser og køer tilovers. I stedet for skjoldbærende soldatertruppe var nogle hyrder til stede, just mennesker af laveste rang. I stedet for en vugge var der en ringe og snavset krybbe, mere egnet for dyr end mennesker. Det har Esajas mange årtier før forudsagt ville ske. Han siger: Han har hverken skønhed eller pragt. Vi så ham, og han havde ikke udseende, så vi syntes om ham, ringeagtet, den sidste blandt mænd, en smerternes mand [p. 4] og kendt med sygdom. På den måde, siger jeg, kan ved første blik Kristi fødsel og komme forekomme en skjult og ukendt, hvis man nemlig betragter moderen, som var fattig, uberømt, ubemidlet, gift med en tømmer, og hvis man betragter krybben, svøbene, stedet og lejligheden til at føde. Men hvis vi ellers på rette måde overvejer sagen med os selv, ville det i den grad ikke forekomme os ringe, men snarere i højeste grad berømmeligt, så at man ville erfare, at den himmelske konges komme, hvis det (om det gik an) bliver sammenlignet med en anden jordisk konges komme, ikke blot kan måle sig med dette i værdighed, men også lader det utallige mile bag sig. Ligesom en konge, der skal drage til en egn, i forvejen sender nogle til at bebude sin ankomst og til at berede vejen, således havde også Kongernes Konge, før han kom, forkyndere af sin ankomst og vejberedere. Blandt dem var den første og højeste Gud selv, som lovede de først skabte mennesker, at sæden skulle søndertræde slangens hoved. 1 Mos. 3. Dernæst de hellige patriarker fra før og efter syndfloden og siden profeterne, alle vogtere og udbredere af den gudommelige forjættelse om MESSIAS' KOMME, som enstemmigt, så mange de er, peger hen på Kristus. Ap. G. 10. Og beundringsværdigt er, at de uden tomt gætterier har peget ikke blot på et bestemt folk, men også på en bestemt stamme og, hvad der har størst betydning, på det sted, der ved Guds tilskikkelse var udset til denne frelsebringende fødsel. Betydningsfuldt er et sted hos Mika i det 5. kap.: Du, Bethlehem-Efrata, den mindste blandt Judas fyrster, af dig skal der udgå mig en kommende hersker i Israel. Ja, der peges endog ganske klart på et bestemt tidspunkt for Kristi komme i 1 Mos. 49, hvor patriarken Jakob midt under de svanesangsord, som han fremsagde, kort før han døde, inspireret af Helligånden

brød ud i følgende ord: Ej skal kongespир vige fra Juda, ej heller lovgiver fra hans midte, førend Siloh kommer. Hvilket sundt tænkende menneske ser ikke, at denne profeti er blevet opfyldt i Kristus, som, da han skulle fødes, indtraf i de tider, da, om nogensinde, kongesporet var taget fra jøderne. Den romerske kejser indsatte nemlig, da jøderne var bragt tilbage under hans herredømme, idumæeren Antipatros' søn Herodes til konge. For lettere og lykkeligere at forsvare det embede, der var betroet ham, blandede han det højeste med det laveste og helligt med profant. Han udryddede nemlig alle de mere fornemme af Juda stamme. Han sammenblandede sorgeligt jødernes slægtsregistre. [p. 5] Præsterne valgte han efter forgodtbefindende uden hensyn hverken til loven eller stammerne. Det jødiske råd, der plejede at hjælpe kongerne, forjog han ganske, og i deres sted indsatte han fremmede. Men det vejer mest, at han for at afskære Kristi komme ikke tog i betænkning at besudle sine hænder med sin egen søns blod. Her ser I da, mine tilhørere, tidspunktet for Messias' komme forudsagt engang, men opfyldt i Kristus, eftersom kongemagten, da han blev født, gik over på fremmedes hænder. Jeg går nu over til hans vejbereder, Johannes Døberen. Thi kort før Jesus trådte frem i lyset, varetog Johannes Døberen forløberens hverv med så stort bifald fra folket og under så stor en sammenstimlen, at han vakte de øverstes had og misundelse mod sig. Her forekommer det ikke upassende at belære om, med hvor stor omhu og hvor stor årvågenhed han udsmykkede det embede, han havde fået, hvor stor redelighed der var i hans sind, hvor stor myndighed der var i hans prædiken, hvor stor veltalenhed der var i hans mund, hvor usigelig stor retskaffenhed og oprigtighed der var også i hans handlinger. Hvorfor søger vi længe efter beviser, når Kristus selv bevidner, at en større hidtil ikke er født af kvinder. Han er den, siger Matthæus, om hvem der er talt ved profeten Esajas, som siger: Der er en røst af en, som råber i ørkenen: Ban Herrens vej og gør hans stier jævne. Matt. 3. Ligesom det blev forkyndt, at Kristus skulle komme i kødet, af profeter og patriarker, mænd, der var kendt for fromhed og uskyldig livsførelse, således blev det nu forkyndt, at han var kommet i kødet, ikke af mennesker, men af engle. Herom Lukas i kap. 2. Sandt siger derfor Gregor i Mor.: Da Himlens Konge er født, bryder englekor ud i kundgørelser om ham, og nu da det syndige livs splid er overvundet, anerkender de os, som de længe havde foragtet, som

medborgere, idet de med samstemmende mund forkynder: Ære være Gud i det højeste, og fred på jorden. Luk. 2. Da Kristus var født, kom han heller ikke til at savne den ærbødighed, man skyldte ham, thi selv om hele Judæa er fast besluttet på stilhed, [p. 6] går vismændene, om de så end er nedsunket i uvidenhedens kimmeriske mørke, hverken afskrækket af vejenes længde eller rejsernes besværligheder hen til Kristus, tilbeder ham og bringer værdige gaver til en sådan konge. Dette forudsagde Esajas klart mange århundreder før i kap. 60: De vil alle komme fra Saba, guld og røgelse vil de bringe, og hans pris vil de forkynde. Der betales guld ligesom til en stor konge, der ofres røgelse ligesom til en gud, der gives myrrha som til en, der skal dø for alles frelse, thi han havde engle som lovprisere, himle som forkyndere, vismænd som tilbedere, siger Augustin, og et andet sted: Kristi adel var, da han blev født, i den fødendes jomfruelighed, den fødendes adel var i den fødtes guddommelighed. O det blinde, ja mere end blinde og ugudelige jødefolk, som i så klart et lys langt fra at erkende Retfærdighedens Sol, Herren JESUS Kristus, for at være den sande Messias, der engang var forjættet det, hellere afviste ham så at sige med begge hænder. Thi man forargedes over Kristi ydmyghed, der var foragtelig for disse kødelige øjne, man forargedes over Kristi fattige forældre. Er han ikke, sagde man, denne tømmermands søn? Matt. 13. Men de tog himmelvidt fejl. Thi Kristus regnede ikke den tømmer, som de tænkte på, for sin fader, men skaberen af alt, som har skabt morgenrøden og solen. Således forlod jøderne den sande Messias og drømmer om en anden Messias, og ham, som de aldrig får at se, venter de med så stor en længsel, at de næsten hentæres af lede ved at længes. Vi kristne er oplært i en meget bedre skole og tror og bekender åbent, at Kristus allerede er kommet for længe siden. Men for at vende tilbage til det, som min tale synes at være kommet noget bort fra, hvad kan da, mine tilhørere, være skønnere at beskue, glædeligere at nyde eller værdigere at behandle end, hvis jeg har til hensigt at betragte Kristi kommes formål og frugt, som i sandhed ikke var nogen anden end menneskenes evige frelse. Han kom nemlig for at formilde Guds vrede og forsone os med ham, for at afvæbne Satan, og for at forene jøder med hedninger. Det siger også hedningernes lærer: Da Kristus var i guddomsskikkelse, holdt han det ej for et røvet bytte at være Gud lig, men [p. 7] han gav afkald og tog tjenerskikkelse på og blev mennesker lig,

og i fremtræden fandtes han som et menneske. Fil. 2. Men for at I ikke skal synes, at jeg misbruger jeres opmærksomhed, vil jeg gå over til Frelserens andet komme. Har kirkefaderen Hieronymus fortræffeligt og med den største ros fra alle sagt og gjort mange ting, så ved jeg knap, hvad der er mere fortræffeligt end det, han som bekendt sagde, da han hengav sig til en alvorlig betragtning af den YDERSTE DOM: Hvad enten jeg spiser, eller drikker, eller gør noget andet, synes altid hin røst at lyde i mine øren: Stå op, I døde, og kom frem for dommen, og så ofte jeg tænker på dommens dag, skælver jeg over det hele med krop og hjerte. Og det er ikke uden grund, denne uforlignelige mand har sagt dette. Thi da der skal aflægges regnskab over for denne frygtelige dommer for hvert eneste ord, selv det ubetydeligste, mon da nogen sinde noget sundt og fromt tænkende menneske ved betragtning af den yderste dom ikke blot ikke frygter, men også skælver i alle lemmer, ikke uden tanke på hin profet: Stor er Herrens dag og såre frygtelig, og hvem holder den ud. Joel 3. Dette Kristi andet komme bør vi ikke måle med samme målestok som det første. Thi på sin fødselsdag udsendte Kristus forkyndere af sin fred, hvad skriften også bevidner om ham: Han kom for at forkynde fred for jer, som var langt borte, og fred for dem, som var nær. Thi ved ham har vi, begge parter i een ånd, adgang til faderen. Ef. 2. Han søgte da heller ikke, så længe han dvælede på jorden, andet end at forsone mennesker med Gud, at føre vildfarende tilbage til vejen, at styrke de tilbageførte i det gode. Hvad var nemlig meningen med alle Kristi offentlige og private prædikener, alle de uhørte mirakler, hvis det ikke var for ved dem ligesom ved et sikkert bevis at demonstrere, at han var den sande Messias, og på den måde lokke mennesker ind i sand kærlighed til ham. Men Kristi fremtidige komme adskiller sig umådelig meget fra dette. Thi da skal han ikke mere varetage frelserens, men dommerens embede, og han skal gengælde enhver efter hans gerninger, som apostelen siger. Rom. 3. Da skal der hverken være plads til synd eller anger, men enhver skal få de fortjente frugter af sin gerning, den være sig god eller ond. [p. 8] Betrag, mine tilhørere, hvor ulyksaligt, frygteligt og sørgeligt dette Kristi komme vil blive for de ugudelige, når de bliver kaldt frem foran den vrede dommer og adskilt fra de fromme og til sidst hører denne forfærdelige dom: Gå bort, I forbandede, til den evige ild, som er beredt djævlene og jer fra denne verdens

begyndelse. Og hvem formår nogen sinde med ord at udtrykke den endeløse trængsel, som de ugudelige pines med, når de, hensat mellem den højeste guds heftigste vrede og deres dårlige samvittighed, forgæves søger skjul i bjergene, og hvor de end vender øjnene hen, vil der ikke mangle nogen art af ulykke: Til højre er de anklagende synder, til venstre talløse dæmoner, nedentil dødsrigets forfærdelige kaos, oventil den vrede dommer, udenfor den brændende verden, indenfor den plagende samvittighed! O en trængslens og nødens dag, en ødelæggelsens og ødets dag, en mørkets og mulmets dag. Zef. kap. 1.

Gru og angst og rædsler kolde
vil vor Herres komme volde,
når han dommedag vil holde [2].

Her kan rigdom ikke befri den rige, skønhed den skønne, styrke den stærke. Thi dommeren imødekommes hverken med skønhed, eller bøjes med bønner eller bestikkes med penge eller formildes med bod, men, for at sige det rent ud, han vil styrte de ugudelige hovedkuls lige i dødsriget. Men så frygtelig denne dag bliver for de ugudelige, så glædelig vil den derimod blive for de fromme, da den jo vil gøre en ende på alle tårer og ulykker og danne begyndelsen til hele den evige lyksalighed. Og nu det, at alt det, de ser, synes at stå på deres side: Her vil de se verden stukket i brand, dér fjenderne hjemfaldne til den evige ild, og de vil opleve himlen åben og beredt for dem selv og, hvad der vejer mest, en nådig dommer, der er rede til at hævne den uret, der er overgået dem.

For nu at afslutte vor tale lad os da, mine tilhørere, vente ham hver time, lad os ære ham, lad os elske ham, at vi ikke ganske intetanende og søvnige på grund af manglende frygt pludselig, pludselig skal blive overrasket af hans komme. Thi ligesom lynet udgår fra øst til vest, sådan skal Menneskesønnens komme være. Matt. 24. Lad os derfor altid våge, for at vi kan kendes værdige til at undfly alt dette, som skal komme, Luk. 21, for at han, når livsløbet er tilendebragt, kan give os del i den evige salighed, som ikke kan begrænses ved hjælp af noget tidsafsnit, og som ingen kan fatte, ingen begribe.

JEG HAR TALT.

[2] Oversættelsen er hentet fra Tillæg til Psalmebog for Kirke og Hjem, ved S. Widding, P. Severinsen og Chr. Ludwigs, 1913, nr. 773: På hin vredens dag den svære. Den skyldes P. Severinsen.

En teologisk kandidats rejsebrev 1880-81

Af *Elith Olesen*

Hans Ferdinand Poulsen, fra hvis hånd de følgende rejsebrev fra et studieophold i Schweiz stammer, var født 14. september 1854 og døde 25. juli 1938. Han var præstesøn, født i Sønderjylland, hvor faderen, *C. M. J. Poulsen*, havde haft hele sin præstegerning indtil 1864, da han blev udvist af tyskerne på grund af sit urokkeligt danske sindelag[1]. Efter et par års embedsledighed blev faderen sogneprest i Karleby-Horreby-Nr. Ørslev pastorat og siden provst for begge de falsterske herreder[2]. Det er til hjemmet i Karleby præstegård, brevene er skrevet.

Faderen var en betydelig personlighed, en myndig prælat, der teologisk og kirkeligt hørte hjemme på Mynsters og Martensens fløj i Den danske Folkekirke; oprindelig stod han skeptisk over for de frembrydende vækkelsesbevægelser, men efterhånden mildnedes hans syn på dem dog noget, uden tvivl under påvirkning fra sønnen.

H. F. Poulsen blev student 1872 og valgte efter nogen vaklen, der skyldtes en nedarvet interesse for de biologiske fag[3], at følge i faderens fodspor og studere teologi. Fra studieårene i København er der bevaret en del breve til hjemmet og fra studenterkammerater, men de heri givne oplysninger er for vage til, at der kan siges noget konkret om den påvirkning, han var udsat for i studietiden.

[1] Om familiens oplevelser under og efter krigen se *C. M. J. Poulsen*: Oplevelser i en sønderjysk Præstegaard fra Februar til Oktober 1864, 1902.

[2] *H. Budde-Lund*: En falstersk Præstegaard omkring Aarhundredskiftet. Præstegaardsliv 3. Samling 1951, 17 ff.

[3] Hans farbror var zoologen og forstmanden *C. M. Poulsen*. DBL² XVIII 509 ff. – HFP svigtede ikke sin botaniske interesse, men specialiserede sig i mosarter og korresponderede livet langt med udenlandske kapaciteter på dette felt. *E. J. Poulsen* i Fyns Tidende 30/7 1938.

Han blev teologisk kandidat med 1. karakter i sommeren 1879 og tiltrådte straks efter stillingen som huslærer hos hofjægermester *A. G. T. Oxholm* på Tårnholm ved Korsør. Sammen med familien Oxholm tilbragte han i den følgende tid adskillige måneder på rejse i udlandet, især Belgien og Schweiz [4], hvor han antagelig erhvervede det forholdsvis grundige kendskab til det franske sprog, der skulle komme ham til nytte under studierejsten 1880–81, men som næppe var almindelig hos en dansk teolog i hine tider.

Mod slutningen af huslærertiden måtte H. F. Poulsen tage stilling til sine fremtidsplaner. Det fremgår af nogle – ikke her medtagne – breve til hjemmet fra foråret 1880, at han ved denne tid gennemlevede en personlig krise, der synes at have haft flere årsager og som bevirkede, at han fik betænkeligheder ved at vælge præstegerningen. Da han i sommeren 1880 fik et konkret tilbud om at blive personel kapellan hos den 70-årige, skrantende sognepræst *H. P. K. Dorph* i Øster Egesborg, havde han svært ved at bestemme sig, og i denne situation må han have følt det velgørende at få et tilbud fra hofjægermesteren om økonomisk støtte til en studierejse til udlandet. Efter nogle måneders ophold i hjemmet drog han af sted sidst på året 1880; rejsens mål var de fransktalende kantoner i Schweiz.

Danske teologers studierejser og deres betydning for dansk kirkeliv i 1800-tallet er et kirkehistorisk lidet opdyrket felt, som venter på at blive gennearbejdet. De følgende bemærkninger må derfor betragtes som rent skitse-mæssige. Så meget tør dog siges, at sådanne studierejser i århundreder traditionelt havde haft tyske lutherske universiteter som mål og sigtet på at supplere den hjemlige teologiske uddannelse gennem nærmere kontakt med et eller flere af de førende professornavne inden for fagteologien, ofte med henblik på erhvervelse af en akademisk grad.

I sidste tredjedel af forrige århundrede synes der imidlertid at være sket en vis ændring af denne tradition, ialtfald for de teologers vedkommende, der i studietiden var kommet under påvirkning fra den diakonale bevægelse, efter at denne var begyndt at sætte sig spor i hovedstaden med oprettelsen af Den danske Diakonissestiftelse 1863 og Københavns Indre Mission 1865.

Disse teologer var i studietiden kommet ind i det fremvoksende menighedsarbejde, især søndagsskolen, og følte åbenbart trang

[4] Ordinationsvita, dateret 22/6 1881, i Vitaprotokol for Sjælland stift 1877–96. Kbhvns bispearkiv.

til at lære tilsvarende, mere fremskredne former for menighedsaktivitet i andre lande nærmere at kende. Diakonissestiftelsens præst, *Harald Stein*, hovedmanden bag rekonstruktionen af Københavns Indre Mission 1876 og forfatter af det diakonale programskrift: »Hvad vil den indre Mission?» (1876) havde vist vej ved sine rejser 1872 (til Stockholm, Tyskland og Holland) og 1875 (til Tyskland og Schweiz) for at studere diakonal virksomhed[5].

Flere teologrejser end tidligere gik nu til England med det praktisk betonedede kirkeliv, men der var også en del, som fandt vej til det reformerte Schweiz[6], der efter omfattende, især engelsk-skotsk influerede vækkelser i århundredets første årtier havde oplevet en række dramatiske frikirkedannelser med et levende og særpræget menighedsliv. Da der tillige for præsterekutteringens skyld var opstået frie teologiske fakulteter i tilknytning til nogle af disse kirkedannelser, var der for den studierejsende teolog mulighed for med den ønskede indsigt i det praktiske kirkeliv at forene et fagteologisk studium.

Adskillige enkeltheder i dette ikke blot interessante, men også betydningsfulde stykke europæisk kirkehistorie er med gennemgående prisværdig præcision gengivet i de nedenfor aftrykte breve, hvorfor kun nogle hovedtræk til foreløbig orientering skal meddeles her.

[5] L. J. Koch: Tro og Tjeneste, 1938, 99, P. G. Lindhardt og J. Swane: To Højkirke mænd, 1958, 13, cf. L. J. Koch: Søster Sophie Zahrtmann, 1925, 34.

[6] Allerede 1863/64 gik cand. teol. *C. E. Brunnemanns* studierejse foruden til Heidelberg også til Basel og Genève, cf. hans artikelserie: Genferkirken før og nu. Ugeblad for den danske Folkekirke 20/7, 24/8 og 7/9 1866. – Ved siden af rent teologiske studier ved tyske universiteter studerede *Henry Ussing* også praktisk menighedsarbejde i England og Schweiz 1881–82; sidstnævnte år var han i Neuchâtel. *Henry Ussing*: Min Livsgerning, som jeg har forstaaet den I, 1940³, 33 ff. – Også den senere fremtrædende søndagsskolemand *Enrique With* var samme år i Neuchâtel (Groshennig–Hauch-Fausbøll I 524). – Pastor *Julius Steen* besøgte 1882 diakonale virksomheder og hørte fortrinsvis kendte vækkelsesprædikanter i Tyskland, Holland, England og Paris. *J. Steen*: Et Liv under Guds Naade I, 1931, 87 ff. – 1879–80 lagde både *A. S. Poulsen* og *C. F. Wegener* rejseruten om ad de fransktalende kantonen. *C. F. Wegener*: I Folkekirkens Tjeneste. Dansk Kirkeliv, medens Tiderne skifter 1929, 103. – Fra en lidt senere tid kan nævnes *Harald Ostenfelds* studierejse 1888–90, bl. a. til England. Dansk Kirkeliv, medens Tiderne skifter 1934, 148, og *C. Skovgaard-Petersen*, der under et studieophold i England omkr. 1895 satte sig ind i kristeligt-socialt arbejde i Londons slumkvarterer. I Vaarbruddets Tegn og I Kirkens Tjeneste, 1949, 159 f. – 1896 var *Olfert Ricard* i England, 1899 i USA. *Knud Høe Andersen*: Olfert Ricard 1959, 68 f., 102 ff. – Ovenstående oversigt gør ikke krav på at være fuldstændig.

I den unge helvetiske stats protestantiske områder havde i egentlig forstand rationalistisk tankegang fået overordentlig stærkt fodfæste, og hånd i hånd dermed gik den politiske radikalisme, der især efter revolutionsårene 1830 og 1848 gjorde sig stærkt gældende. Heroverfor satte efterhånden stadig intensere en kirkelig reaktion ind, dels fra en nyvågned calvinsk ortodoksi, dels fra den frembrydende vækkelsesbevægelse, der begyndte i overvintrede herrnhutiske kredse og stimuleredes ved besøg af udenlandske vækkelsesprædikanter, især fra Storbritannien. På fransk-talende område begyndte brydningerne i *Genève*, hvor nogle af vækkelsens markante repræsentanter følte sig så chikanerede af både verdslige og kirkelige myndigheder, at de trådte ud af nationalkirken og dannede små frimenigheder, således *L'église du Bourg-de-Four* 1817 og *L'église du Témoignage* 1824. Som protest mod den ensidige rationalistiske påvirkning ved de statslige akademier stiftedes 1831 *La société évangélique de Genève*, der straks oprettede en fri præsteskole i byen.

Den første frikirkedannelse i større stil kom dog i *Canton de Vaud*, hvor professor *Alexandre Vinet* (1797–1847) i harme over myndighedernes forfølgelse af de vakte i årevis havde været talsmand for fuld religionsfrihed ud fra kravet om individets ret til frit at følge samvittighedens bud. Da en politisk radikalisme, der var kommet til magten i Lausanne 1845, intensiverede modstanden mod »separatisterne«, nedlagde et flertal af præsterne deres embeder og dannede 1847 efter skotsk forbillede *L'église évangélique libre du Canton de Vaud*.

1849 fulgte *Canton de Genève* efter. En lovgivning, der praktisk talt lagde ledelsen af nationalkirken i hænderne på bekendelsesløse verdslige myndigheder, medførte udtræden af et betragteligt antal nationalkirkemedlemmer af væsentlig ortodokst calvinsk præg, der nu forenede sig med de ældre vækkelsesprægede frimenigheder til *L'église évangélique libre de Genève*.

Sidst kom frikirkedannelsen i *Canton de Neuchâtel* efter årelange brydninger mellem liberale og ortodokse fløje i samfund og kirke; vækkelsesfolkene havde her mindre indflydelse på udviklingen end i de andre kantonen, idet de allerede i 1850'erne havde samlet sig i en lidet betydende frikirke. De ortodokse calvinister vægrede sig længst muligt ved at træde ud, hæmmede som de var af deres egne advarsler mod det, der var sket i *Canton de Vaud*, men efterhånden fandt de forholdene så utålelige, at de 1873 skred til

stiftelse af *L'église évangélique neuchâtoise indépendante de l'état*, et navn, der var valgt med omhu for at tilkendegive, at udtræderne ikke betragtede sig som en dissenterkirke, men som en fri folkekirke, der var den rettelige arvtager efter de calviniske traditioner. Den nye frikirke trådte dog hurtigt i samarbejde med den ældre dissenterkirke og blev – som det med al ønskelig tydelighed fremgår af H. F. Poulsens breve – stærkt præget af vækkelsesreligiøsitet. I forhold til indbyggertallet blev frikirken i Neuchâtel den mest indflydelsesrige [7].

Hvad der specielt tilskyndede H. F. Poulsen til at søge til de fransktalende kantoner i Schweiz, lader sig på grundlag af det tilgængelige kildemateriale ikke fuldt klarlægge. Af brevene fremgår det, at han på forhånd havde kontakter i disse egne, således i Neuchâtel et medlem af familien Bovet, gift med en dansk dame, og i Canton de Vaud den dansktalende pastor Chr. Honoré i Cronag ved Yverdon, men hvordan han havde skaffet sig disse forbindelser, vides ikke. Som nævnt havde han været i Schweiz tidligere sammen med familien Oxholm. Det kan endvidere anføres, at hans kusine, *Sophie Zahrtmann* [8], som diakonisse i Strasbourg 1872–79 en tid havde været udstationeret på hospitaler i Couvet (1874) og Neuchâtel (1876–77), hvorfra hun hjembragte et dybt indtryk både af kirkelivet i almindelighed og specielt

[7] Om de schweiziske frikirkedannelser i 1800-tallet foreligger en anselig mængde litteratur. Forudsætningerne er udførligt behandlet i Paul Wernle: *Der schweizerische Protestantismus im XVIII. Jahrhundert I–III*, Tübingen 1923–25. Forholdsvis udførlig er omtalen i E. Bloesch: *Geschichte der schweizerisch-reformierten Kirchen II*, Bern 1899, 186 ff., W. Hadorn: *Geschichte des Pietismus in den schweizerischen reformierten Kirchen*, Konstanz u. å. (1901) 419 ff. og samme: *Kirchengeschichte der reformierten Schweiz*, Zürich 1907, 247 ff., samt Heinrich Hermlinck: *Das Christentum in der Menschheitsgeschichte von der französischen Revolution bis zur Gegenwart I–II*, Tübingen 1951–53, I 453 ff., II 108 ff., 130 ff. Ikke mindst værdifuld under teologihistorisk synsvinkel er Léon Maury: *Le réveil religieux dans l'église réformée a Genève et en France 1810–1850 I–II*, Paris 1892. Endvidere J. Cart: *Histoire du mouvement religieux et ecclésiastique dans le Canton de Vaud pendant la première moitié du XIXe siècle I–III*, Lausanne 1872–80, og Charles Monvert: *Histoire de la fondation de l'église évangélique neuchâtoise*, Neuchâtel 1898. På dansk foreligger Fredrik Nielsen: *Statskirke og Frikirke*, 1883, 271 ff. der for Neuchâtels vedkommende kan suppleres med samme: *Karakteristiker og Kritiker*, 1884, 96 ff.: *Frikirken i Neuchâtel*.

[8] *Mette Sophie Zahrtmann*, 1841–1925, var præstedatter; hendes mor var søster til HFPs far. Efter tjeneste i Diakonissehuset i Strasbourg kom hun til Den danske Diakonissestiftelse, hvis forstanderinde hun var 1891–1914. L. J. Koch: *Søster Sophie Zahrtmann*, 1925.

af den navnkundige Neuchâtel-professor *Frédéric Godets* kristne personlighed[9]. Mest har det måske betydet, at et par af H. F. Poulsens samtidige studenterkammerater, de teologiske kandidater *A. S. Poulsen* og *C. F. Wegener*, begge senere biskopper, kort før han selv tiltrådte rejsen, havde begivet sig til Neuchâtel[10]; til Wegener, som han en tid var sammen med under opholdet i Neuchâtel, stod han ialtfald på dette tidspunkt i et nært venskabeligt forhold.

Om udbyttet af rejsen, som efter nogle måneders studieophold i Neuchâtel, Lausanne og Genève fortsatte som ren turistrejse til Italien og på tilbagevejen afbrødes af et kort ophold på helbredelsesanstalten Männedorf ved Zürich, fortæller H. F. Poulsen selv bedst i de ret udførlige breve til hjemmet. Han må siges at have set sig godt for, sat sig grundigt ind i de fremmedartede forhold og formået at skaffe sig glimrende kontakter, hvor han kom frem. Det gør ikke brevene mindre værdifulde, at man ved, de er skrevet af en ung teolog, der ikke fra barnsben var fortrolig med noget hjemligt vækkelsesmilieu; han oplevede det af calvinisk kristendom og vækkelsesreligiøsitet dominerede kirkeliv med friske øjne og umiddelbar modtagelighed, men han var dog ingenlunde ukritisk over for det, han iagttog; det gjaldt især den calviniske teologi, hvorimod han begejstredes for den hektiske menighedsaktivitet indadtil og udadtil, som han var vidne til. Meget personligt skrev han et par år senere til schweizervennen Charles Fermaud: »Je dois à votre Suisse la vie nouvelle, et je n'ai pas besoin de dire autre chose pour expliquer comment votre pays est renformé dans mon coeur«[11].

Efter hjemkomsten søgte han først kontakt med den diakonale bevægelse (Stefansforeningen) og var med til at indføre Evangelisk Alliance i Danmark, naturlige følger af, hvad han havde oplevet i det fremmede. Efterhånden gled han ind i et stadig nærmere samarbejde med Indre Mission, dog ikke uden gnidninger og problemer fremkaldt af hans større åbenhed både over for andre kirkesamfund end det lutherske og over for kulturlivets værdier.

Det betydningsfuldeste udbytte af rejsen lader sig kun med

[9] Søster Sophie Zahrtmann: Minder fra Diakonissehuset i Strasbourg. Den danske Diakonissestiftelses Aarbog 1918, 16 ff.

[10] C. Wegener: I Folkekirkens Tjeneste. Dansk Kirkeliv, medens Tidørns skifter 1929, 103, 105.

[11] Brev af 29/3 83. KFUMs Verdensforbunds arkiv, Genève.

historisk bagklogskab aflæse af brevene, fordi der er tale om så mange og mangeartede indtryk og impulser, at de som enkeltfænomener drukner i mængden. Alligevel forekommer det mærkbart af brev nr. 3 (Neuchâtel 3/12 80) og især af brev nr. 9 (Genève 26/2 81), at hans møde med de schweiziske unions chrétiennes des jeunes gens (KFUM) gjorde et særligt indtryk. H. F. Poulsen hører vel ikke til de store skikkelser i dansk kirkehistorie, men de nævnte to breve er dog dokumenter af en vis værdi for moderne dansk kirkehistorie, idet de afspejler begivenheder, som blev til de første spæde spirer til KFUM og KFUK som dansk landsbevægelse. Ganske vist var der, hvilket H. F. Poulsen først synes at have erfaret i Genève, i 1878 blevet stiftet en Kristelig Forening for unge Mænd i København, iøvrigt i direkte kontakt med Genève, ligesom der hist og her i Jylland fandtes små ynglingeforeninger, der var blevet til under inspiration fra Tyskland, men det er dog først med H. F. Poulsens initiativ på dette område, at KFUM – og senere KFUK – blev til landsomspændende bevægelser i tilknytning til Indre Mission[12].

Som kapellan i Øster Egesborg stiftede H. F. Poulsen bekendtskab med pastor, senere provst *Jens Vahl* i Karrebæk, der gennem sit blad, *Almindelig Kirketidende*, var en utrættelig fortæller for den bredest mulige diakonale virksomhed. Han var nylig blevet medlem af Indre Missions bestyrelse, men havde længe været en ledende skikkelse inden for Stefansforeningen, der med Københavns Indre Mission som forbillede søgte at sætte diakonale virksomheder i gang i danske provinsbyer, herunder søndagsskoler og ungdomsarbejde.

Jens Vahl tilbød H. F. Poulsen spalteplass i sit blad til oplysninger om KFUMs verdensomspændende arbejde, og resultatet blev, at Poulsen kom til at redigere et lille kvartalstillæg, der under titlen »Ynglingeforeningstidende« (forløberen for »De Unges Blad«) begyndte at udkomme i foråret 1883. Samtidig fornyede han bekendtskabet med ledelsen af KFUMs Verdensforbund i Genève og søgte kontakt med de bestående jyske ynglingeforeninger.

Nu begyndte også Stefansforeningen at tage affære; her havde man et par år tidligere nedsat et landsudvalg for søndagsskolesagen og sigtede på et tilsvarende initiativ for ungdomsarbejdets vedkommende. I et brev til hjemmet 18/6 1883 skriver H. F.

[12] Elith Olesen: *Børn og unge i dansk kirkeliv*, 1958, 80 ff.

Poulsen: »Først i Septb. vil et større Møde blive sammenkaldt paa Hindholm – af Stefansforeningens Medl. paa Sjæll. og Loll.-Falster – baade Præster og Lægfolk. Ynglingeforeningssagen bliver Hovedspørgsmaalet, der skal forhandles, og jeg er anmodet om at indlede Discussionen med et Foredrag. Jeg haaber, at Mødet vil bringe positivt Resultat og er glad derover«.

Det skulle imidlertid komme til at gå anderledes end planlagt, idet det påtænkte Stefansforenings-møde næppe nogensinde blev gennemført. I dagene 17.–19. juli 1883 holdt Indre Mission årsmøde i Sorø, og her vedtog bestyrelsen at tage børne- og ungdomsarbejdet på Indre Missions program ved at nedsætte et *udvalg for børnegudstjenester og ynglingeforeninger*. Beslutningen synes taget i stor hast – de ikke tilstedeværende designerede udvalgsmedlemmer, deriblandt Poulsen, var ikke spurgt på forhånd. Dette indicerer, at Indre Missions bestyrelse har været vidende om Stefansforeningens initiativ og ønskede for enhver pris at komme det i forkøbet, eftersom Indre Missions bestyrelse og Stefansforeningens ledelse stod i et temmelig spændt indbyrdes forhold. Når det gjaldt børnene og de unge, var det jo selve fremtiden, det drejede sig om!

H. F. Poulsen tog imidlertid mod opfordringen til at tiltræde det nedsatte udvalg – om hans motiver til at svigte Stefansforeningen foreligger intet oplyst, – han blev udvalgets sekretær for ynglingeforeningssagen og dermed dansk KFUMs ubestridte førstemand helt frem til 1903, da han afløstes af *Olfert Ricard* [13]. Han blev den kristelige ungdomsbewægelses egentlige pionerskikkelse i Danmark, – og oprindelsen hertil må søges i oplevelserne i Neuchâtel og Genève.

Efter nogle få år i Øster Egesborg blev H. F. Poulsen kapellan p. l. hos sin far med bopæl i Nr. Ørlev. 1890 udnævntes han til sognepræst i Tystrup-Haldagerlille på Vestsjælland og 1898 til sognepræst i Dalum ved Odense, hvorfra han entledigedes på grund af alder i 1924. Efter oprettelsen af KFUM og KFUKs Fællesbestyrelse 1907 blev han – det hidtil eneste – æresmedlem af denne.

Som anført i note 12 har undertegnede tidligere beskæftiget mig med H. F. Poulsen i forbindelse med bogen »Børn og unge i dansk kirkeliv«, en skildring af det af Indre Missions bestyrelse i 1883 nedsatte udvalg for børnegudstjenester og ynglingeforenin-

[13] Elith Olesen, anf. arb. 13 f., 94 ff.

ger. Mit væsentligste utrykte kildemateriale dengang var det foreningshistorisk overordentlig værdifulde brevarkiv, som H. F. Poulsen i sin 20-årige sekretærperiode havde samlet og bevaret [14].

Trods korresponderende forbindelse med H. F. Poulsens søn, nu afdøde pastor *Ejnar Johs. Poulsen*, Odense, var jeg ikke blevet gjort bekendt med det omfattende efterladte materiale af privatbreve, hvorfra de følgende breve er udvalgt. Først i 1965 modtog jeg meddelelse fra H. F. Poulsens svigerdatter, der efter sin mand, skovrider *Svend Poulsens* død havde fundet en hengemt kasse, indeholdende disse breve, som hun overlod til mig at disponere over.

Brevene har været overordentlig vanskelige at arbejde med, fordi de på et eller andet tidspunkt – givetvis uforsætligt – er blevet overhældt med petroleum og stadig er helt gennemvædede af denne fedtede og stærkt lugtende vædske. Dette har også medført, at jeg – trods fortrolighed med H. F. Poulsens håndskrift – ikke har kunnet tyde alle ordene og iøvrigt må tage et vist forbehold over for en del tydninger.

Langt fra alle brevene er medtaget, og i de her aftrykte er udeladt passager af privat karakter, således vedrørende den fremtidige præstegerning i Øster Egesborg, og skildringer af den storladne schweiziske natur. Udeladelserne er markeret ved . . .

H. F. Poulsens bogstavering er noget vilkårlig; aa og å bruges i flæng, ligeledes i og j, e og æ, ligesom f.eks. Schweiz er stavet på næsten alle mulige måder. De fleste af disse inkonsekvenser er bibeholdt ved trykningen; dog er å overalt erstattet med aa, og oplagt forkert stavemåde af franske ord og navne er rettet, ligesom den temmelig vilkårlige tegnsætning for forståelsens skyld er normaliseret.

Brev nr. 1.

Neuchâtel Prébarreau Nr. 4,
d. 1. Novbr. 1880,
Adr. Mr. le pasteur Wittnauer

Kjære Forældre!

Som jeg haaber I have erfaret gennem Brevkortet [1], jeg strax efter Ankomsten afsendte herfra, gik Reisen hertil i det hele taget

[14] Nu i KFUM og KFUKs arkiv, Rigsarkivet.

[1] Findes ikke i den efterladte brevsamling.

godt . . . Jeg boer da hos Pastor Wittnauer[2] og er i det Hele vel fornøjet med Arrangementet her.

Min Tid har i den forløbne Uge været optaget af en Mængde réunions religieuses afholdte af Pastor Monod[3] fra Paris (Brodersøn af den bekendte)[4], Pastor Stockmeyer[5] fra Zürich, Lord

[2] *James Wittnauer* blev (nationalkirke)præst i Neuchâtel by 1869, men hørte til »udbryderne« og var præst ved frikirken sst. 1873–92. Charles Monvert: *Histoire de la fondation de L'église évangélique neuchâteloise indépendante de l'état*, 253, 299, 300, 307.

[3] Det drejer sig efter alt at dømme om *Théodore Monod*, 1836–1921, præst i Paris 1863–78 i den reformerte frikirke, Union des églises évangéliques de France, som faderen Frédéric Monod, 1794–1863, havde været medstifter af 1848/49. 1878 vendte T. M. tilbage til L'église réformée de France (om den franske frikirke-dannelse se Léon Maury: *Le réveil religieux dans L'église réformée a Genève et en France* (1810–1850) I, 443 ff., cf. Fredrik Nielsen: *Statskirke og Frikirke*, 382 ff.). Théodore Monod var stærkt vækkelses- og helliggørelsespræget i sit kristendomssyn, deltog 1874 i Broadlands-mødet i England, en af forløberne for Keswick-bevægelsen. Arthur T. Pierson: *The Story of Keswick and its beginnings*, London u. å., 61 ff.

[4] »Den bekendte (Monod)« må formodes at være *Adolphe Monod*, 1802–56, teologisk professor i Montauban 1836–56, derefter – trods den øvrige families frikirkelighed – præst i den reformerte nationalkirke i Paris; han regnedes for en af sin tids største reformerte prædikanter. A. M. var født i Kbhvn., hvor hans og Frédéric Monods far, Jean Monod, 1765–1836, var reformert præst 1794–1808, og flere af A. M.s værker er oversat til dansk, således »Adolphe Monod, Livserindringer og Uddrag af hans Breve«, Kbhvn. 1888. Familien Monod er iøvrigt indvævet i såvel schweizisk som fransk vækkelsehistorie; det gælder både Jean Monod og hans tre sønner, foruden Frédéric og Adolphe også Guillaume Monod, 1800–96. RGG⁹ IV 1103 f. Marc. Boegner: *Adolphe Monod, prédicateur de l'église réformée*, Paris 1956.

[5] *Otto Stockmayer*, 1838–1917, tyskfødt, men virkede i Schweiz. O. S. hørte ligesom Théodore Monod til Keswick-bevægelsens kontinentale pionerer. »Few can speak more forcibly about that crucifixion with Christ, which is the very heart and essence of our teaching; and it seems to me that of all men living, he most perfectly exemplifies the strength and nobility of a life hidden with Christ in God«. F. B. Meyer i *The Keswick Convention, its message, its method and its men*, ed. by Charles F. Harford, London u. å., 162. – Siden 1878 ledede han helbredelsesanstalten Hauptweil i Schweiz. Han har skrevet et stort antal religiøse småskrifter, mest om helliggørelse, af hvilke flere er oversat til dansk. A. Roth: *Otto Stockmayer. Ein Zeuge und Nachfolger Jesu Christi*. Gotha 1925. Richard Schmitz: *Otto Stockmayer, Wahrheit und Irrtum in seinem Leben und Wirken. Ein Beitrag zur Geschichte der Heiligungsbewegung*. Witten 1925. Om Hauptweil: Gabriel Koch: *Männedorf og Hauptweil (Helbredelse ved Bøn)*. Fra Bethesda 4/4, 11/4 og 18/4 1886, samt Thora Esches forord til *Otto Stockmayer: Synd og Naade. Et Ord til Guds Børn*. Kbhvn. 1891.

Radstock[6] fra England o.fl.a. Der afholdtes daglig fra Tirsdag til Fredag 4 Réunions, og undertiden knyttede sig dertil nogle Extramøder, saa at, naar undtages to Timers Middagshvile, hele Dagen var én stor réunion religieuse fra Morgen Kl. 8 til 10 Aften. Dagen indledes Kl. 8 med en réunion de prière, hvor der blev bedet og sunget. Det er forunderligt at høre, hvorledes det franske Sprog bøjer sig til Bøn. Alt gaar saa let og naturligt, og dog er Bønnen og dens Indhold saa dyb og inderlig, at man øjeblikkelig og uimodstaaeligt gribes deraf og rives med. I hin réunion de prière er det ikke alene Præster, der beder, men én efter én reise Lægmænd sig i Forsamlingen, ja selv en Kvinde har jeg hørt bede; det var en Forbøn for en Moder, hvis to Børn vare affaldne fra Troen. Jeg tager neppe fejl, naar jeg siger, at der i en saadan réunion ofte følger mellem ti og tyve Bønner – dog stundom afbrudt af et Par Psalmevers – umiddelbart efter hinanden. Og det forunderlige er, at man kan deltage i alle; her er ingen Trivialiteter eller Gjentakelser, den ene Bøn slutter sig til og udfylder den anden. Bønnerne er enten Forbønner for enkelte i Menigheden, som har begjæret saadanne – Syge – Vildfarne – Anfægtede – Drikfældige – for Mission, de forskellige protestantiske Kirker eller ogsaa ligefrem Bønner af almindeligt Indhold om Meddelelse af Naadegaver og Væxt i Troen. Hvilket Menighedsliv maa ikke danne Baggrunden eller Underlaget for et sligt Bønnemøde.

Derefter fulgte saa om Formiddagen en réunion générale med sædvanlig to Prædikener, hvortil imidlertid gjerne sluttede sig nogle Bønner fra Præsten[s] og Lægmands Side. Om Eftermiddagen Kl. 2 igjen en réunion générale, der Kl. 4 fulgtes af en réunion pour hommes, hvor der førtes en intim og indgaaende Discussion baade mellem Præster og Lægmænd om forskellige religiøse Spørgsmaal, der angaar det chrl. Liv indadtil. Det Spørgsmaal, der hvergang havde størst Intereses og fremkaldte paa flere Møder en overordentlig levende Discussion, var den af Stockmeyer udtalte unægtelig besynderlige – for ikke at bruge stærkere Udtryk – Mening, at vi engang gjenfødte er fuldstændig afdøde fra Synden og ikke synde mere, en Anskuelse, han hævdede ved

[6] *Granville August William Waldegrave, Lord Radstock, 1833–1913*, engelsk vækkelses- og helliggørelsesprædikant med en vis tilknytning til Plymouth-brødrene eller Darbyisterne (se brev nr. 6, note 2). Han gennemførte for egen regning vækkelseskampanjer praktisk talt overalt på kloden, var også i Sverige og Danmark omkr. 1880. Mrs. Edward Trotter: Lord Radstock, London u. å.

stærkt at accentuere Rom. 6[7]. Han fandt dog kun liden Støtte i Forsamlingen og blev varmt imødegaaet, saaledes bl. a. af en Olding med snehvide Haar, der reiste sig for kort og godt at sige: det er helt nye Lærdomme, man fremføre; for 30 Aar siden begyndte jeg at afdø fra Synden, – jeg er endnu langt fra færdig dermed. En anden gjorde Brug af et Billede, Pastor Monod i Formiddagsmødet havde anvendt, idet han havde sammenlignet Troens Væxt med Træets; Forskjellen mellem S. og mig, sagde han, er den, at hans Tro er stærk og bærer gode og ædle Frugter, min Tro er endnu kun lille og bærer desværre endnu mange slette Frugter. Endelig blev hans Anskuelse af en Præst med Held imødegaaet som Mysticisme og saaledes uforeneligt med et sundt religiøst Liv. At denne Lære, saaledes som den fremførtes og forsvaredes af Stockmeyer, har en stærk Bismag af Mysticisme og vil have denne til Consequens, er sikkert utvivlsomt.

I en anden Réunion pour hommes var Gjenstanden for Samtalen les obstacles, der holde os tilbage fra helt at hengive os til Frelsen, og det var i høj Grad baade lærerigt og opbyggeligt at høre alle de Udtalelser, der fremkom baade af gamle og Unge, fordi de øiensynligt vare Erfaringer, grebne ud af et dybt religiøst Liv. I det hele taget var det ikke blot Ældre, der bad i Forsamlingen; ofte kunde den inderligste og hjerteligste Bøn komme fra helt Unges Læber, neppe stort over tyve Aar gamle. Hvor de dog kan bede allesammen – det var den Følelse, man hver Dag var opfyldt af, – jeg tvivler paa, at der kan bedes saaledes paa Dansk. I Møderne paa den sidste Dag (Fredag) blev forhandlet om Parusien og de sidste Ting. I en réunion, som jeg desværre ikke havde Leilighed til at overvære, skal Pastor Monod, der er en udmærket Prædikant, have holdt en Prædiken, hvori han paaviste Betydningen af, at disse Spørgsmaal blev levende i Menigheden, idet han gennemgik og slog fast, at der taltes om Herrens Gjenkomst i alle det nye Testaments Skrifter – selv Johs. Ev. (Cap. 14). Det vilde føre mig for vidt at gaa mere i Detail, og jeg skal endnu blot tilføie, at Réunionerne hele Dagen igjennem vare udmærket besøgte; de afholdtes dels i Kirken, dels i tre store sammenstødende Sale, og baade det ene og andet Sted var der mere end fuldt fra den første til den sidste Dag. Noget saadant vilde neppe være muligt i nogen By i Danmark.

[7] Om den metodistisk inspirerede fuldkommenhedslæres indflydelse i schweiziske vækkelseskredse: J. Cart: Histoire du mouvement religieux et ecclésiastique dans le Canton de Vaud III, 1, 288 ff., Léon Maury; anf. værk II, 145 ff.

Efter Indbydelse af de her studerende theologiske Studenter deltog Wegener [8] og jeg fra Fredag Eftm. til Søndag i forskellige festlige Studentersammenkomster i Lausanne og Genève. De have tvende Foreninger – Filadelfia og Trifolium – hvis Stiftelsesfest aarlig fejres paa denne Maade. Begge Steder deltog de theol. Professorer ved de frie Akademier og bidroge derved til at gjøre Udbyttet af Møderne indholdsrigt. Man begyndte med Oplæsning af et videnskabeligt Arbeide, hvorom saa reistes en Discussion, der navnlig i Genève blev meget livlig og interessant. Senere ud paa Aftenen underholdt man sig med Tale, Sang, Deklamation og Musik. I Lausanne var det lidt trykkende for os fremmede, da man næsten intet Hensyn tog til os, hvorimod Genferstudenterne vare meget forekommende mod deres Gjæster. Tydskerne ere dog efter Wegeners Sigende langt mere velvillige imod Fremmede, hvilket velsagtens ligger i, at man her har saa mange af dem, at man nesten er kjed deraf. Et lille Træk fra Discussionsmødet i Genf kan jeg ikke unnlade at meddele. Discussionen, hvis Æmne var »l'origine de l'homme«, gik som sagt meget livligt (de darwinistiske Theorier, hvis Repræsentant, C. Vogt [9], jo er Professor i Genf), da der pludselig indløb en Meddelelse, at den her bekjendte og meget afholdte theol. Professor i Genf de la Harpe [10] efter længere Tids Sygeleje var død. Discussionen afbrydes af højtidelig Stilhed, indtil en af de yngste Studenter reiser sig med ét, ikke for at sige et Mindeord om den afdøde eller udtale sin varme Sorg, men for at – bede, bede til den Gud, der nu og Dag efter Dag viser os, at vi er Støv og blive til Støv. Atter et Vidnesbyrd om, hvor stærke og store selv de Unge her er i Bønnen.

Ja, nu maa jeg slutte for denne gang. Blot endnu, hvad der vel

[8] Cand. teol. *C. F. Wegener*, se indledning 620.

[9] Den tyskfødte professor *Carl Vogt*, 1817–95. var med sin ateistiske, materialistiske og darwinistiske livsanskuelse i særlig grad de schweiziske vækkelsesfolk en torn i øjet. Om et foredrag af ham i *Chaux-de-Fonds* 1863 hedder det: »L'ironie mordante et railleuse du savant professeur et ses théories matérialistes avaient été accueillies avec enthousiasme par un nombreux auditoire. Ces hommes, qui saluaient de leurs applaudissements les attaques les plus violentes contre toute religion, étaient, de par la loi, membres de L'Église nationale . . .« *Charles Monvert*, anf. værk 85.

[10] *Henri de la Harpe* angives at have været prédicateur régulier i Genève-frikirken 1849–80. *L'église évangélique libre de Genève 1849–1949*, Genève 1949, 53. I RGG³ II 777 og Clarence Prouty Shedd: *History of the World's Alliance of Young Men's Christian Associations*, London 1955, 224 er han omtalt som professor i Genève.

vil interessere Fader, at jeg har Leilighed til at høre Godet[11] 8 Timer ugtl., han læser over Marcus Evang. og Indledningen til de paulinske Breve, – om ham skal jeg fortælle neste Gang.

Mange Hilsener til Alle i Hjemmet fra
eders heng. Søn

Hans

Brev nr. 2.

Neuchâtel Prébarreau 4,
Tirsdag 16. Novbr. 1880.
Afsendt Onsdag Eftm.

Kjære Forældre!

... Her staar alt vel til, og jeg er i alle Henseender godt fornøiet med Opholdet i Neuchâtel. Efter i nogen Tid at have havt koldt og fugtigt Veir, er det de sidste Dage bleven mildt og sommerligt, saa at jeg idag endog har kunnet arbeide for åbent Vindue ... Det smukke Vejr har foranlediget os (o: Cand. Wegener og mig) til at foretage nogle Smaaudflugter i Omegnen, af hvilke især en Fodtur gennem les gorges de la Reuse var vellykket og tilfredsstillende ...

Ved la faculté de l'église indépendante studerer for Tiden 20, hvoriblandt en Italiener og flere Franske, samt én henholdsvis fra Basel, Bern og Genf, den sidste en Søn af den bekjendte Kirkehistoriker Merle d'Aubigné[1], for Tiden studerer her ogsaa en

[11] *Frédéric Louis Godet*, 1812–1900, præst 1836–50, afbrudt af lærervirksomhed 1838–44 for den preussiske prins Friedrich, senere kejser Friedrich II. 1851–66 var han præst i Neuchâtel og samtidig professor i de bibelske fag ved L'Academie stt., indtil han 1873 fulgte med over i frikirken, ved hvis oprettelse han var den mest dominerende personlighed. 1873–87 var han professor ved den frie præsteskole stt. Han var en af sin tids højt ansete teologer, ortodoks af grundpræg, men ikke uden smidighed og åbenhed over for nyere impulser, påvirket som han var fra flere sider, herrnhutisme, romantik, repositionens- og mæglingsteologi. Et stort antal af hans nytestamentlige kommentarer og øvrige bibelstudier er oversat til dansk (og flere andre sprog). Philippe Godet: *Frédéric Godet (1812–1900), d'après sa correspondance et d'autres documents inédits*. Neuchâtel 1913.

[1] *Jean Henri Merle d'Aubigné*, 1794–1872, blev kirke- og dogmehistorisk professor 1832 ved den frie præsteskole, der året før var oprettet af La société évangélique i Genève, og som 1849 tilsluttedes frikirken dér. Hvem den nævnte søn er, kan ikke oplyses. En H. Merle d'Aubigné blev 1885 kandidat fra præsteskolen i Neuchâtel, en Charles Merle d'Aubigné 1886. Charles Monvert, anf. værk 304.

Søn af Fr. Rougement[2]. Nationalkirkens Facultet tæller kun 12 Studenter. Saavidt jeg ved, har det frie Facultet kun fire faste Professorer[3], men flere Præster og Lærde holde til Stadighed Forelæsninger for de Studerende. Professorerne ere tillige Præster i Frikirken og prædike derfor jævnlige om Søndagen; de gageres som Præsterne, men da Lønnen er ubetydelig (2000 Fr.), ere de, forsaavidt de ej have privat Formue, nødte til, som Pastor Wittnauer, at holde et større Antal Pensionærer. – Frikirken har ialt mellem 40 og 50 Præster spredte over hele Cantonet, og Nationalkirken tæller ikke flere. Selvstændige Kirker ejer den i Almindelighed ikke, dog er i Chaux-de-Fonds tæt ved Frankrigs Grændse opført en Kirke, der efter Godets Sigende er en af de skønneste protestantiske Kirkebygninger, han har set. Den har kostet 200.000 Fr., der næsten alle indkom i Løbet af fjorten Dage ved Indsamlinger i Menigheden[4]. Siden Frikirkens Stiftelse i 1873 har dens Menigheder rundt i Cantonet givet ikke mindre end henved halvanden Million Franc til dens Budget. – Jeg tilføjer, at Indbyggertallet kun er 100.000, og at vel næppe Halvdelen er Medlemmer af den uafhængige Kirke.

At Antallet af Studerende er saa lille, gjør naturligvis sit til, at Professorerne her kunne sætte sig i virkeligt Forhold til de

[2] Formodentlig statsråd i Neuchâtel *Frédéric de Rougement*, 1808–1876, der med sin bog *Les individualistes et l'Essai de M. le professeur Vinet*, Neuchâtel 1844, på Nationalkirkens side greb ind i debatten om frikirke-dannelsen i Canton de Vaud, skønt han iøvrigt var vækkelsesvenlig og i 70'erne støttede frikirke-dannelsen i Neuchâtel, Charles Monvert, anf. værk 84, 108, 118, 132 ff., 149, 176, 263, 300. – Hans ovennævnte værk var kendt i Danmark i forbindelse med debatten om en kirkeforfatning, A. G. Rudelbach: *Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip*, dens Udartning og dens mulige Gjenreisning fornemmelig i Danmark, Kbhvn. 1849, 338 ff., H. L. Martensen: *Den danske Folkekirkes Forfatningsspørgsmaal*, Kbhvn. 1851, 42 ff., cf. Fr. Nielsen: *Statskirke og Frikirke* 354 ff. – Blandt professorerne ved den frie præsteskole i Neuchâtel er under 1881 nævnt en H. de Rougement, tidl. præst i Bayard, Charles Monvert, anf. værk 308, 309.

[3] Næmlig Frédéric Godet, Augustin Grétilat (se note 5) Frédéric Jacottet og Charles Monvert.

[4] Iflg. Charles Monvert, anf. værk 306 havde kirken i Chaux-de-Fonds, opført 1877, kostet 398.000 fr. Den omtales således: »Le vaste temple de la Chaux-de-Fonds, avec sa tour élançée, sa grande rosace et ses trois cloches, est le plus beau de ces édifices; il est digne de la localité qui fut le berceau de l'Église indépendante», sst. 250. Der hentydes med den sidste sætning til, at det var et forsøg fra myndighedernes side på at »liberalisere« de kirkelige forhold i Chaux-de-Fonds, der udløste frikirkebevægelsen i Canton de Neuchâtel.

Enkelte baade i og udenfor Læretimen. Prof. Godet er i saa Henseende mageløs, elskværdig som han er i al sin Færd, og overfor alle omgaas han de Unge med et Liv og en Ungdommelighed, som var han den Yngste af dem Alle. Denne hans Vivacitet træder selvfølgelig ogsaa stærkt frem i hans Forelæsning, og det er den, der tilligemed hans fine Takt som Fortolker og hans gennemførte christelige Personlighed, der gjør hans Forelæsning saa eiendommelig tiltalende. Han taler, om man saa vil, med hele sin Person, og ingen er vist bedre end han istand til levende at sætte sine Tilhørere ind i en Forfatters Tankegang eller fængsle ved at udtage ofte helt ubetydelige Træk af en Fortælling og ved Hjælp af den male et levende næsten realistisk Billede af det Passerede. – Naar man er sammen med ham (han inviterer os engang imellem til Middag) i hans Hjem, er det samme Liv og Varme udbredt over ham, sommetider kan han for lutter Iver og Gestikulationer næsten ikke faa udtalt, hvad han vil, og mærkeligere end alt dette lyder det næsten, at han skønt 69 Aar gl. er saa rask og behændig i legemlig Henseende, at han paa Fodture og Bjerg[be]stigninger baade gaar hurtigere og anstrænges mindre end de Unge. Forleden var jeg selv Øienvidne dertil, idet han med nogle Studenter og mig besteg et af Bjergene ovenfor Byen.

Foruden Godet hører jeg Prof. Grétillat[5] i Apologi og Felix Bovet[6] – Fætter til den danske Familie[7] – i Hebræisk. Navnlig

[5] *Augustin Grétillat*, 1837–1894, var blevet teologisk professor ved L'Académie i Neuchâtel 1870, men tilknyttedes 1874 den nydannede frie præsteskole i byen. Charles Monvert, anf. værk 208, 234, 299, 302, 309. Hans teologiske hovedværk var *Exposé de théologie systematique I–II*, Neuchâtel 1892.

[6] *Eugène Victor Felix Bovet*, 1824–1903, opr. bibliotekar, senere professor i fransk litteratur og hebraisk ved L'Académie i Neuchâtel, indtil han på grund af svagelighed måtte opgive sit embede. Han forelæste dog lejlighedsvis i de følgende år ved de frie præsteskoler i Neuchâtel og Genève og var (især litterært) virksom ved frikirkebevægelsen i Neuchâtel. Charles Monvert, anf. værk 63, 90, 108, 166. Pierre Dieterlen: *Arnold Bovet, sa vie, son œuvre, Neuchâtel (1904)* 30 ff. August Langmesser: *Arnold Bovet, sein Leben und sein Wirken*, Basel 1906, 19 ff. Johanne Vahl Blauenfeldt: *Arnold Bovet, en af Grundlæggerne af Det blå Kors*, Kbhvn. 1924, 20.

[7] Den fransk-schweiziske familie *Bovet* forekommer omtalt ret hyppigt i de følgende breve fra Neuchâtel. Slægten havde rødder i 1700-tallets herrnhutiske menighedsliv og gled derfor naturligt ind i 1800-tallets vækkelsesbevægelse. Brødrene *Philippe* og *Charles Bovet*, der oprindeligt ejede en bomuldsfabrik i Boudry, oprettede for egen regning et hospital 1842, et børnehjem 1844 og 1850 et plejehjem i byen, senere ved Philippe Bovets flytning til Grandchamp overflyttet dertil. De var ogsaa med til at grundlægge et traktatselskab og støttede ivrigt herrnhuternes

den sidstes Forelæsning (Psalmerne), der er baaren af en om end paa helt anden Maade maaske ligesaa stor Personlighed som Godets, har jeg stort Udbytte af. Men endnu har jeg kun hørt Prof. Bovet faa Gange, da han først i disse Dage er begyndt.

Familien Bovet, som jeg nævnte ovenfor, ere overmaade elskværdige imod os og ønske, at vi skulle komme hos dem saa tidt som muligt. Af Hensyn til Manden, der kun forstaar lidt Dansk, tør vi dog ikke gjentage vore Besøg altfor hyppigt. Det er en ret eiendommelig Situation og for Resten ingenlunde let, i det ene Øieblik at føre Samtale paa Fransk, i næste paa Dansk. Fruen ønsker øiensynlig det sidste, men jeg nærer en alvorlig Mistanke til, at Hr. Bovet ofte er grundig kjed af det meget Dansk, og simpel Høflighed byder da ogsaa, at vi tale Fransk, selv om det er lidt trykkende for Danske at tale indbyrdes i et fremmed Sprog.

Cusine Sofie[8] medgav mig en Anbefaling til Hr. Humbert[9].

ydre mission. En søn af Philippe B. var den i brev nr. 6 omtalte præst og afholdsagitator *Arnold Bovet* i Bern. — Da det her nævnte, i Neuchâtel bosatte medlem af familien i brev nr. 6 kaldes fætter til *Arnold Bovet*, må han være søn af *Charles B.*, hvilket stemmer overens med oplysningen i brevene 5 og 6 om, at hans forældre boede i Grand Verger, hvortil *Charles B.* var flyttet 1857; denne havde to sønner, *Théophile* og *Alfred B.*, men hvem af dem det drejer sig om, har ikke kunnet oplyses, ejheller har hans danskfødte hustru kunnet identificeres. *Charles B.* var aktivt medvirkende ved frikirkeoprettelsen (*Charles Monvert*, anf. værk 167 f., 176). *Pierre Dieterlen*, anf. arbejde 6 ff., 20,41. *August Langmesser*, anf. arbejde 2 ff. *J. Cart*, anf. værk III, 1 223. — Prof. *Felix Bovet* var ikke — som udtryksmåden her kunne lade formode — fætter til den nævnte mons. *Bovet*, men til *Philippe* og *Charles B.* Det beror på en oversætterfejl (*cousin germain*, *Dieterlen* 30), når *Johanne Vahl Blauenfeldt*, anf. skrift 20 gør *Felix B.* til medlem af »den tyske Gren af Familien«; han var født i Neuchâtel og iøvrigt gift med en datter af *Philippe B.* — *H.F.P.s* bekendtskab med familien *Bovet* kan være sket gennem kusinen Søster *Sophie Zahrtmann*, da pastor *H. F. Haerter*, grundlæggeren af *Diakonissehuset* i *Strasbourg*, hørte til *Bovet*'ernes store omgangskreds, *Dieterlen* 9.

[8] Søster *Sophie Zahrtmann*, se indledn. 619.

[9] Der fandtes flere af navnet *Humbert* i Neuchâtel, men det drejer sig givetvis om *Aimé Humbert*, 1819–1900, der 1866–93 var rector for *L'Académie* i Neuchâtel, men yderligtgående frikirkemand, og allerede før 1858 medlem af den dissentersprægede *Église libre* i Neuchâtel. *Charles Monvert*, anf. værk 68, 178 f., Sammen med englænderinden *Josephine Butler* var han forgrundsfigur i kampen mod lovbeskyttet prostitution og hvid slavehandel; hans hustru tog initiativet til stiftelse af den internationale støtteforening *Les Amies de la jeune fille*. Søster *Sophie Zahrtmann* gjorde denne families bekendtskab under sit ophold i Neuchâtel. *L. J. Koch*: Søster *Sophie Zahrtmann*, *Kbhvn* 1925, 34. Kirkeleksikon for Norden II, 491.

der har modtaget mig med stor Gjæstfrihed, og i hvis Hus jeg befinder mig meget vel; han har sagt mig, at jeg er ham velkommen naarsomhelst og vil blive betragtet som hørende hjemme i hans Hus.

Diakonisserne i l'hôpital de ville vare ligeledes meget glade over at faa en Hilsen fra la sœur Sofie, og overalt er baade hun og hendes Gjerning her mindet med Glæde og Taknemlighed.

Jeg slutter for dennegang med mange Hilsener til alle i Hjemmet fra eders hengivne Søn

Hans

Brev nr. 3

Neuchâtel Prébarreau 4,
3. Decbr. 1880.

Kjære Forældre!

... Candidat Wegener og jeg kommer ypperligt ud af det sammen; næsten altfor godt, naar sees hen til diverse lange Samtaler og Discussioner, der ofte tage mere end tilbørlig Tid fra Studeringerne. At være to medfører dog øiensynligt saa mange Fordele og Behageligheder, at jeg slet ikke er glad ved Tanken om Ensomheden i Lausanne og Genf, hvor jeg vel næppe træffer paa Landsmænd! Imidlertid har jeg baade fra Prof. Godet og Bovets faaet Løfte om Anbefalinger til forskellige derværende Professorer og Familier ...

Det kan ikke nægtes, at Neuchâtel er en god By at være i for den, der bereder sig til at blive Præst. Det stærkt udviklede religiøse Liv giver selvfølgelig fuldt Hus i Kirken og hidfører en Mængde religiøse Sammenkomster i Ugens Løb. Søndagene begynde vi med den saakaldte Katechisme Kl. 8 om Morgenen, det er en Gudstjeneste for Menighedens Ungdom fra tolv Aars Alderen. Børn under tolv Aar søge til de forskellige Søndagskoler, der afholdes samtidigt. Katechismen er som sagt nærmest at kalde en Gudstjeneste og har i hvert Fald intet med Lærebogen at gjøre. Den afholdes i en Kirke og ledes efter Tur af Menighedens Præster, der paa opbyggelig Maade udlægger én af Bøgerne i den hellige Skrift; iaar saaledes Apostlenes Gjerninger. Katechismen varer omtr. en Time, saa følger Nationalkirkens Gudstjeneste i den store rummelige Kirke, »temple en bas« Kl. 9½; og Kl. 11 i samme Kirke eller »temple en haut« Frikirkens Guds-

tjeneste. Frikirken (égl. indép.) har foruden Professorerne, der som før omtalt alle tillige ere Præster, tre Præster her i Byen, men kun to af dem prædike hver Søndag, den ene om Formiddagen, den anden Kl. 7 Aften. Jeg vil ikke rose mig af, at jeg deltog i alle disse Gudstjenester om Søndagen, hvilket sikkert vilde være for meget, men to eller tre har jeg stort Udbytte af at overvære.

Frikirkens Præster kunne saaledes synes at have det efter Omstændighederne ret mageligt om Søndagen, dog ligger vist ingen af dem paa den lade Side, idet de anse det for at være deres Pligt at bringe Ordet til dem, der ikke kunne eller have vanskeligt ved at komme i Kirke. Pastor Wittnauer fortalte saaledes forleden Dag om Aftenen, at han havde afholdt ikke mindre end fem Gudstjenester; han var imidlertid slet ikke træt deraf, og jeg tror i Virkeligheden ikke, at det angriber de Mennesker synderligt, saa indlevede de ere med den hellige Skrift og bibelsk Tænke- maade og Tankegang, og saa fortrolige de ere med Bønnen, der strømmer saa frit og inderligt fra deres Læber.

Hver Søndag Aften ere Byens Arbeidere indbudne til en saakaldt soirée, en Art alvorlig Aftenunderholdning med Musik, Foredrag og Psalmesang. Det er en stor Glæde at se den store Sal fuld af fattige Haandværkere og Arbeidere med Koner og Børn, der med stor Opmærksomhed følge de populære, halvt historiske, halvt opbyggelige Foredrag, der holdes af en af Byens Præster og Pastor Naef[1] fra Canton de Vaud. Den sidste, som, efter Indbydelse af et Velgiørenhedsselskab, kommer hertil hver Søndag, er egentlig Sjælen i det hele. Han taler, hvad man vist hjemme vilde kalde folkeligt, med meget Liv og Humor, der ofte bringer hans Tilhørere til at le og det ikke sjældent af dem selv, da han paa en mærkelig Maade forstaar at gaa ind paa deres Tanker og Forestillinger; dog bruger han kun sine humoristiske Evner for bagefter desto mere slaaende og indtrængende, med desto større Alvor at indskærpe den Sandhed, han vil have frem. Hans Foredrag er gjerne om end paa fri Maade knyttet til en Text i ny Testamente; dette saa vel som Psalmesangen, og at Mødet slutter med Bøn, gjør, at Aftenen efterlader et opbyggeligt Ind-

[1] *François Naef* immatrikuleredes ved den frie Præsteskole i Lausanne 1852 og dimitteredes 1858. Centenaire de la Faculté de Théologie de l'Église Évangélique Libre du Canton de Vaud (1847-1949), Lausanne 1947, 157, 183. 1861 er en *François Naef* anført som pasteur intérimaire ved frikirken i Genève. L'Église évangélique libre de Genève 1849-1949, 53. Yderligere data fattes.

tryk, hvad vel ogsaa er tilsigtet. Til Sangen vælger man især saadanne Psalmer, hvis Ord eller Melodi ere Arbeiderne kjendte fra Skoletiden; intet Under derfor, at man seer mangan Taare liste ned ad Ansigter, der tydeligt nok ere fulde af Livets mangehaande Kummer og Nød.

Mange ere vist tilbøjelige til at tvivle om den Gavn, saadanne Møder udrette; man sætte dem saa lavt, man vil, ét udrette de dog, at Arbeiderne ialtfald den Aften unnlade at fortære Dagens Fortjeneste paa Kneiper i Brændevin, der her som saa mange Steder er en sand Ruin for ham og hans Familie.

Onsdag Aften har vi réunion biblique i samme Locale, det er en Bibellæsning, der ledes skiftevis af Professorer og Præster i église indépandante og égl. libre[2]. Man gennemgaar for Tiden Galater Brevet, hvilket sker omtrent paa samme Maade som ved Katechismen; efter Fortolkningen giver den Ledende Ordet frit, og det benyttes gjerne af flere af de tilstedeværende Præster til at fremdrage de Ord i Texten, der have Betydning for et christeligt Liv. Kort og indtrængende give de en Udlægning deraf og vise, hvorledes de skulle tilegnes og realiseres paa Virkelighedens mangfoldige Omraader. En af de Præster, der ikke have talt, slutter Mødet med Bøn, hvori resumeres det Udbytte, Aftenen har givet. Bønnen betragtes i det Hele her som noget for sig (saaledes ogsaa Bønnen ved Mødets Begyndelse – først en Psalme, saa Bøn, saa en Psalme, og saa Fortolkningen), og det hænger vistnok sammen med den store Betydning, de tillægge Bønnen. De fremhæve altid stærkt Bønnens Privilegium, og dette har utvivl-

[2] Det virker umiddelbart noget forvirrende, at HFP uden nærmere forklaring begynder at tale om to frikirker i Neuchâtel, betegnede som *L'église indépandante* og *L'église libre*. Det forholder sig imidlertid sådan, at der i begyndelsen af 1850'erne forskellige steder i Canton de Neuchâtel, ogsaa i selve byen, opstod små frikirkesamfund, der omkring 1853 synes at have fundet sammen under betegnelsen *L'église évangélique indépandante de Neuchâtel*, (= *L'eglise libre*) bestående af separatistiske kredse, vistnok prægede af ånden i den ældre Genève-frimenighed (i Bourgade-Four); den hævdede af være en kirke af bekendende kristne i modsætning til den nationale folkekirke, som den polemiserede kraftigt imod i 50'erne og 60'erne, og som da forsvarede bl. a. af Fr. Godet. Charles Monvert, anf. værk 67 ff. – Frikirken af 1873, *L'église évangélique neuchâteloise indépandante de l'état*, ønskede sig opfattet som en fri folkekirke, der fortsatte de calvinske traditioner i modsætning til både nationalkirken, der betegnedes som en église libérale, og til den dissentersprægede ældre frikirke. En af grundlæggerne af dissenterskirken i Neuchâtel var *Adolphe de Pourtalès*, gift med en søster til Philippe og Charles Bovet. Langmesser, nævnte værk 3.

somt sin Grund i, at Sakramenterne træde saa stærkt i Baggrunden; Daaben er dem væsentlig kun en Ceremoni, og flere ere tilbøjelige til at foretrække Voxendaab. I église libre er Barne-daaben en fri Sag; i égl. indépandante har Spørgsmaalet endnu ikke været reist; men Prof. Godet er af den Overbevisning, at det snart vil blive bragt paa Bane, og at man da vil være nødt til at ty til den samme Løsning, som har fundet sit Udtryk i Frikirken (o: égl. libre) og altsaa stille Valget frit.

Siden jeg kommer ind paa Spørgsmaalet, tilføjer jeg, at vi forleden havde en overordentlig interessant Samtale med Prof. Godet om Gjenfødelse og Barnedaab. Først kunde han slet ikke forstaa os og vor Opfattelse, ifølge hvilken vi jo lægge Alt, ogsaa Gjenfødelsens Kræfter, naar denne senere kommer til Gjennembrud, ind i Daaben. Til sidst blev det ham dog klart, hvad vi mente, og vi havde den Glæde, at han aabent erklærede, at det var en saare skjøn Betragtning af Daaben, som han i og for sig intet havde imod. Men Godet er sikkert ogsaa enestaaende, saa fri og modest i sin Synsmaade og paa Forhaand en afgjort Modstander af alle dogm. Indskrænkninger. For at undgaa Misforstaaelse tilføjer jeg blot, at han selv principielt holder paa Barnedaaben. – Nadver-spørgsmaalet vover vi ikke at berøre for ham, dels frygter vi for, at det vilde være lidt udelikat, dels ere vi naturligvis ikke det franske Sprog mægtige nok.

Som støtte for min før udtalte Anskuelse, at Bønnen her i Grunden træder i Sakramenternes Sted, som et Middel, hvor vi først og fremmest ere i Communion med Gud, anfører jeg kun, at man i Prædiken aldrig hører Daab og Nadver omtalte.

For at vende tilbage til min tidligere Beretning om Ugens Mærkedage kunne vi Torsdag Aften deltage i l'union chrétienne's Bibelmøde for jeunes gens[3]. Disse Sammenkomster ledes af en Præst eller ældre theologiske Studenter. En af de Unge har forberedt sig paa en Fortolkning af Skriften, for Tiden læser man Luc. Evangeliet, hvorefter de Tilstedeværende frit har Lov at udtale deres Opfattelse eller rette Spørgsmaal til Forstaaelse af vanskelige Steder. Det Hele er meget opbyggeligt, og man træffer hos flere af de Unge en ikke ringe religiøs Erfaring; Mødet slutter med en Række Bønner knyttede til Texten og dens Fortolkning,

[3] *L'union chrétienne des jeunes gens* = Kristelig Forening for unge Mænd (KFUM). Foreningen i Neuchâtel var efter forbillede fra Genève stiftet 1852. C. P. Shedd, anførte værk 83.

og paa den Fremmede gjør det et ikke ringe Indtryk at se Størstedelen af den ofte ret talrige Forsamling knæle ned paa Gulvet for enten at bede højt knælende eller deltage i Kammeraternes Bøn.

Man spørger uvilkaarligt sig selv, hvorledes er noget saadant muligt; at Læredrenge og Svende holde Møde for at læse og fortolke den hellige Skrift, rette de alvorligste christelige Formaninger til hverandre indbyrdes og knælende bede højt og frit. Svaret er kun, at det skeer og det baade i Sandhed og Alvor. Dog hjælper det lidt til Forstaaelsen, at Fortolkningen af den hellige Skrift indøves allerede i Almueskolens øverste Klasse, ialtfald for de flinkere Elevers Vedkommende; den er i Kanton de Vaud og saavidt mig bekjendt ogsaa her et Led af Religionsundervisningen [4].

. . . Og nu Farvel og mange Hilsener fra eders

heng. Søn Hans

[4] De nærmest foregående afsnit i dette brev er, som nævnt i indledningen 621, det for dansk kirkehistorie væsentligste i denne brevsamling, idet de gengiver det umiddelbare indtryk af HFPs første møde med KFUM. Næsten 40 år senere nedskrev han, givetvis uden litterær afhængighed af dette brev, sin erindring om dette møde, og for at markere, hvor dybt et indtryk begivenheden havde gjort på ham, anføres det pågældende afsnit: »Nogle Aar senere opholdt jeg mig som teologisk Kandidat i Schweiz, nærmest i det Øjemed at lære de kirkelige Forhold at kende i de tre franske Kantoner. Der var i dem alle dannet Frikirker, og der var i det Hele et stærkt aandeligt Røre. Først opholdt jeg mig i Neuchâtel, hvor jeg hørte Forelæsninger ved Frikirkens teologiske Fakultet, hvis betydeligste Kraft var den dengang meget omtalte og højt ansete Professor F. Godet. Studenter var der ikke mange af, men der var en egen Grebethed over Forelæsningerne og Samværet med de Unge. En Eftermiddag, jeg gik paa Gaden, kom en af Studenterne, jeg kendte fra Forelæsningerne, hen til mig og indbød mig til en Sammenkomst samme Dags Aften med andre Unge om Guds Ord. Han tale paa én Gang saa venligt og beskedent, at jeg kunde ikke andet end svare imødekommende, og til det aftalte Klokkeslet og Sted gav jeg altsaa Møde og kom ind i en stor, hyggelig Stue, hvor vel en Snes unge Mænd havde taget Plads om et langt Bord. Der blev holdt Bibelsamtale, og det gik nok saa naturligt – franske Kristne har, saavidt jeg kan skønne, langt lettere ved at udtale sig end danske. Samtalen lededes af en af de ældste Studenter, men Deltagerne i Mødet var ingenlunde Studenter, nej, det var Unge fra alle Lag i Samfundet, unge Kommis'er, Haandværkere, Lærlinge osv. Da Samtalen var tilende, sagde Lederen: Lad os bede! Saa knælede nogle, andre rejste sig, andre blev paa deres Plads, det var som en helt naturlig og selvfølgelig Sag for disse unge Mænd at gaa i Bøn til Gud; hvor bad de hjerteligt og indtrængende vel fem eller seks i Træk. Se, det var første Gang, Ungdomssagen traadte mig i Møde, noget saadant havde jeg aldrig før set. Mine Læsere vil vist forstaa, at hin Time har jeg aldrig kunnet glemme. H. F. Poulsen: Da Ungdomssagen kom til Landet. De Unges Aarbog 1920 (red. af Olaf Jessen) 12 f.

Brev nr. 4.

Prébarreau 4, Neuchâtel,
den 18de Dec. 1880.

Kjære Forældre!

... Jeg kan i fuldt Maal tiltræde Faders Anskuelse om Manglerne i det Kirkesamfund, hvori jeg lever; de ere iøinefaldende. Det vil maaske interessere dig at høre, at det paa en Maade er en Kampens Tid for mig, idet jeg af al Magt forfægter vor lutherske Opfattelse af Sakramenterne. Igaar Aftes blev jeg af Prof. Godet i et Møde af theol. Studenter hos Prof. Grétilat opfordret til at fremsætte vor Lære om Daaben, hvorom der da strax viste sig en levende Discussion. Deres Opfattelse af dette Sakramente er i den Grad vag og indholdsløs, at man næsten ikke veed, hvad man skal sige dertil. Daaben er dem et blot og bart Tegn paa Optagelsen i det chr. Samfund, hvis Virkning er afhængig af Faddernes og Præstens Bøn om Guds Velsignelse over Barnet. Præsten nedbeder Guds Naade over Baptizanden, men om denne virkelig meddeles eller ej, staar hen i det Uvisse. Jeg hævdede naturligvis, saa godt jeg kunde – og hævder – thi Discussionen har bredt sig til Prébarreau 4 – den virkelige Meddelelse af Naadegaven og Gjenfødelsens Kræfter og imødegaaer de Reformertes Beskyldning for en magisk Naadevirkning ved at holde paa og forlange anerkjendt, at der i Barnet er en Villie hertil, en Villie i Spire, der ytrer sig i Længsel efter Guds Rige. Dette, der var eller lod til at være aldeles nyt, har de dog maattet indrømme mig; ellers føres man jo ogsaa til at nægte, at der i hvert Msk. er Rester tilbage af Gudsbilledet. Ved Mødet skilte jeg mig selvfølgelig forholdsvis daarligt fra det paa Gr. af, at jeg maatte føre Sagen i det fremmede Sprog, men i privat Samtale gaar det adskilligt bedre. Tit. 3 og Rom. 6 gjør da ogsaa min Opfattelse temmelig uangribelig. Et af de Reformertes bedste Argumenter, som det falder mig lidt vanskeligt at svare paa, er dette: men dersom Daaben virkelig har en saadan epokegjørende og enestaaende Bet. for et Msk., hvorfor har da ikke Jesus selv sagt os det, og mod Barnedaaben specielt anføres naturligvis, at den ej er absolut paabudt i den hell. Skrift.

Hvad Fader skriver om Kirkebegrebet, traadte stærkt frem ogsaa i Discussionen i gaar Aftes, idet man kom ind paa Definitionen af Begrebet Sect, et Begreb, som man saa at sige ikke har, ialtfald nødig vil indrømme nogen Betydning, hvilket naturligvis er be-

grundet i, at de Reformerte ej anerkjende de økumeniske Symboler fra de første Aarh., der jo for os tilligemed det apost. Symbol udgjør et Bindeled mellem de store adskilte Kirkesamfund. Godet vægrer sig ved at antage ikke blot Athanasianum, men ogsaa Nicænum. Paa en saadan Basis kan man vel forstaa, at det bliver umuligt at opstille et virkeligt Kirkebegreb og afgjøre, om et Kirkesamfund er secterisk eller ikke. La constitution de l'Église indépendante anerkjender kun Skriften som Symbol og har ingen Confession[1]; église nationale har, som Du ved, hverken det ene eller det andet. Det forekommer mig meget tvivlsomt, om dette Standpunkt i Længden er holdbart og ikke vil hidføre Splittelse paa Splittelse.

Interessen var i sidste Uge optaget af tvende saakaldte séances de la société de temperance, bragte i Stand af Præsidenten for Afholdsforeningen i Genf. Man er allevegne i Schweiz bekymret for den Overhaand, Drikkeriet i de senere Aar har taget og man er for at møde dette [...][2] trindt omkring begyndt paa at danne absolutte Afholdenhedsselskaber, baseret paa det Princip, at for Drankeren er absolut Afholdenhed det eneste Middel til Redning ved Siden af Kamp og Bøn[3]. Møderne frembød overordentlig Interesse, fordi adskillige omvendte Drankere stode frem og fortalte deres Historie. Det var i højeste Grad baade opløftende og gribende at høre disse Mennesker – fattige Haandværkere og Arbeidsmænd – vidne om Bønnens store Magt og Herrens uendelige Naade imod dem, der havde draget dem ud af den forfærdelige Last. Det er unægtelig at faa Miraklet holdt for Øjnene at høre Troens Vidnesbyrd af Mænd, hvis Udseende og Stemme tydeligt nok fortæller om det Dyb, hvoraf Herren har hjulpet

[1] Det hedder i La Constitution ordret: »Fidèle à la sainte vérité que les apôtres ont prêchée et que les réformateurs ont remise en lumière, l'Église évangélique neuchâteloise reconaît comme source et unique règle de sa foi les saintes Écritures de l'Ancien et du Nouveau Testament; elle proclame, avec toute l'Église chrétienne les grands faits du salut, résumés dans la symbole appelé symbole des apôtres; elle croit en Dieu le Père, qui nous a sauvés par la vie, la mort et la résurrection de Jésus-Christ, son Fils unique, notre seul Seigneur, et qui nous régénère par le Saint-Esprit; et elle confesse cette foi en célébrant, selon l'institution du Seigneur, les sacrements du baptême et de la sainte Cène». Charles Monvert, anf. værk 267.

[2] Ulæseligt.

[3] Den kristelige afholdsforening Det blå Kors var stiftet i Schweiz 1877 af præsten L. L. Rochat, men var først trådt for alvor frem for offentligheden ved en kongres 1879 med L. L. Rochat, Arnold Bovet og Charles Fermaud som indbydere. August Langmesser, anf. værk 115 ff.

dem op. Alle vare de enige i at nævne ovenomtalte tre Midler som de eneste, der i Forening med Andres gode Exempel ere i Stand til at redde Drankerne. Denne sidste Omstændighed er det, der foranlediger Foreningen til at henvende sig ogsaa til Ikke-Drankere med Bøn om Tilslutning. Det siges at øve stor Virkning paa Drankeren, naar en Mand, han kjender og har lidt Tiltro til, erklærer sig villig til at give ham Exemplet paa Afholdenhed, ved at give Afkald paa at nyde alkoholiske Drikke. Seet under dette Synspunkt kan abs. Afholdenhed jo under visse Tilfælde blive ligefrem kristen Pligt[4] . . .

Den 3^{die} Januar reiser jeg herfra til Lausanne, hvor jeg skal bo hos Honorés[5] Svigermoder, Md. Mercanton. Breve og Aviser, der sendes mig efter den 30te Dec., bedes afsendte efter hendes Adr. Rue du Midi Nr. 4, Lausanne . . .

Med mange Hilsener og Ønsket om en glædelig og velsignet Julefest for mit Hjem forbliver jeg

eders heng. Søn Hans

Brev nr. 5.

Prebarreau 4, Neuchâtel,
Onsdag d. 29. Decbr. 1880.

Kjære Forældre! I længes vist efter at faa lidt at høre om, hvorledes eders Søn har tilbragt Julen i det fjerne Neuchâtel. Uagtet Cand. Wegener, fordi hans Faders Sygdom havde antaget en truende Character, alt for otte Dage siden er reist hjem, har nogen Følelse af Ensomhed dog ikke trykket mig, idet jeg overalt hos de herlige Mennesker, iblandt hvilke jeg lever, har mødt saa megen Velvillie. Juleaften tilbragte jeg hos Bovets; de feirede den aldeles paa Dansk med Julegaas, Juletræ, Julebord etc., og da man her ikke kjender noget til særlige Julepsalmer, sang vi endogsaa: Her komme, Jesu, dine Smaa. Iforvejen havde jeg overværet en Julefest i Hospitalet og i Kirken Søndagsskolens Julefest, altsaa ikke mindre end tre Juletaler samme Dag. Første Juledag tilbragte jeg hos Hr. Bovets Forældre[1] paa deres Eien-

[4] Tydningen usikker.

[5] I brevsamlingen findes et brev, dateret 9/12 1881 fra pastor *Chr. Honoré*, Cronag ved Yverdon, skrevet på ulasteligt dansk. Udover det i brev nr. 6 oplyste vides intet yderligere.

[1] Se brev nr. 2 note 7.

dom Grand Verger – en Mils Vej herfra, hvor der ogsaa holdtes Juleaften, og 2den Juledag besøgte jeg med Hr. Pury[2], Menighedsraadets Formand, Orphelinatet Belmont[3] og overværede en meget vellykket Fest i en talrig Børnekreds. Endelig er jeg iaften af Bovets inviteret til det sjette Juletræ, hvortil er indbudt nogle danske Damer fra Yverdon. I vil saaledes see, at jeg ikke har lidt af Mangel paa Selskab i den kjære Juletid. For de indfødte Sveitsere har Juleaften dog langtfra den Betydning som hjemme. Nytaarsaften har taget dens Plads, og i mange Familier henlægges baade, hvad vi kalder Juletræ og Julegaver til Aarets sidste Dag. – Men for at fortsætte i det givne Spor agter jeg imorgen at besøge Honoré i hans Præstegaard, og Nytaarsdag er jeg inviteret til at deltage i en Studentermiddag, og der er vistnok Fare for, at jeg ikke slipper herfra uden diverse Afskedsmiddage hos Humberts, Godets og Grétilrats. Saaledes staar Sagerne i Øieblikket, og jeg haaber, at I har faaet Indtrykket af, at en Juleferie i Neuchâtel slet ikke er at foragte.

Opholdet her i Julen byder naturligvis ogsaa meget paa det Kirkeliges og Religiøses Omraade. Mest er her bleven os budt i Pastor Roberts[4] mageløse Prædiken første Juledag, hvori han gaaende ud fra Texten i Math. 1 udvikler Betydningen af Immanuel – Gud med os, og Guds Gaves – Julegavens Storhed; kjendte de dog Guds Gave? Joh. 4. Pastor Robert er udrustet med en mægtig Personlighed, og der er altid Klarhed, Indhold og Dybde i, hvad han siger, hvad enten han taler efter Forberedelse, eller, hvad ofte skal være Tilfældet, helt improviserer. – Prof. Godet fortalte os i Gaar ved Pastor Naefs Arbeidermøde om en Reise i det hellige Land; han hører til de sjældne Mennesker, der taler lige godt ved enhver Leilighed og til Alle, hans Foredrag er altid præget af Mesteren . . . Pastor Naef gav Foredraget en meget smuk og træffende Anvendelse, idet han sammenlignede Reisen i det Hellige Land med en Reise i den hellige Skrift, som vi alle skulle foretage. For os, der vel aldrig komme til Palæstina, er Skriften det hellige Land.

[2] *Edouard de Pury* var blandt de fremtrædende lægmænd ved frikirkens tilblivelse og medlem af den konstituerende synode. Charles Monvert, anf. værk 255, 300.

[3] Om dette børnehjem har oplysninger ikke kunnet fremskaffes.

[4] Muligvis *Samuel Robert*, det var frikirkens præst i Chézard-Saint Martin 1878–87 og derefter i byen Neuchâtel. Charles Monvert, anf. værk 307, 308.

Ovennævnte Hr. Pury, til hvem jeg i den senere Tid er kommen til at staa i et meget venskabeligt Forhold, har den samme Egenkab som næsten alle hans Landsmænd, med hvem jeg kommer i Berøring, nemlig et sandt Overmaal af Elskværdighed, der særlig hos ham er forenet med en sjælden Beskedenhed og Hensynsfuldhed. Hans Familie er af gammel Adel, selv er han rig Bankier og som Ældste og Formand i Conseil d'église vistnok anset for dennes betydeligste læge Medlem. Han har givet mig en Mængde interessante Oplysninger om Menighedens Dannelse og nuværende Tilstand, som det naturligvis bliver for vidtløftigt [at] her at komme nærmere ind paa. Blot vil jeg i Hovedtrækkene skizere Lægelementets Betydning i Kirkestyrelsen, hvad jeg, saa vidt jeg husker, ikke før har gjort [5]. Saavel i Menighedsraadet som i Generalsynoden skal en Lægmand være Formand. Generalsynoden bestaar af alle Frikirkens Præster, de theol. Professorer og pastores emeriti samt *tre* Lægmand for hver Sognepræst; den sammenkaldes éngang aarlig og udøver i Mellemtiden sin Magt gj. forskjellige staaende Udvalg. Menighedsraadet er sammensat paa lignende Maade; i Neuchâtel, hvor der paa Gr. af det theol. Facultet er saa mange Geistlige, bestaar det af syv Præster og tyve Lægmand. Det er delt i le collège des Anciens og en comité de paroisse, den sidste bestaaende af lutter Lægmand og med Finansvæsenet under sig. De Ældste[s] Raad har særlig Fattigpleie, Sygebesøg og Ordningen af Cultus (Fastsættelse af Tid og Sted etc.) til Opgave. Hver Ældste har i Byen sit Fattigkvarter og forpligter sig til regelmæssige Fattigbesøg, og baade Iveren for saadanne og Godgjørenheden er overordentlig stor. I Purys Kreds, siger saal. Pastor Wittnauer, er der ikke et fattigt Hjem og maaske næppe nogen fattig, som ikke i Julen modtager baade Besøg og Gaver af Pury selv eller hans Kone.

Ovennævnte Sammensætning af Kirke og Menighedsraad viser bedst, hvilken chr. udviklet Lægfolk man har haft at ty til, da Frikirken blev dannet. Men naar man spørger, hvilke Factorer der væsentlig have bidraget til at bibringe Lægmanden saa høj en Grad af christelig Udvikling, da synes det utvivlsomt, næst Folkets ejend. Character, at være baade den fyldigere Religionsundervisning og den daglige Husandagt med Læsning i den hellige

[5] De følgende oplysninger svarer nøje til skildringen hos Charles Monvert, anf. værk 270 ff., cf. om det presbyterianske princip, Pierre Bovet: La séparation de l'église et de l'état dans le canton de Neuchâtel, Neuchâtel 1906, 6 f.

Skrift og Fremsigelse af den frie Bøn, hvorpaa her tidligt lægges saa stor Vægt. Jeg kan ikke rigtig forsone mig med, at Husandagten er forsvundet saa at sige hjemme, jeg tror bestemt, at derved forsømmes et saare vigtigt Middel til christelig Opdragelse. Jeg er for mit eget Vedkommende groet saaledes sammen med Pastor Wittnauers Husandagt, at det vil være mig et stort Savn snart at skulle give slip paa den og sagtens i en Aarrække paa al Husandagt.

Ja, hermed maa I tage til Takke denegang, med mange Hilsener og de bedste Ønsker for det nye Aar, som jeg gaar ind i ikke uden Alvor og Ængstelse, forbliver jeg

eders heng. Søn Hans

Brev nr. 6.

Lausanne Pension Mercanton
Rue du midi 4. 16. Jan. 1881
afsendt d. 17. Jan. 1 Eftm.

Kjære Forældre! Til min Overraskelse opdager jeg, at det allerede er den 16. Januar i Dag, og da der saaledes maa være hængaaet næsten tre Uger, siden jeg sidst skrev, tør jeg ej længer opsætte at sende Eder nogle Linier. Tiden gaar med en saadan syvmile Fart for mig, at jeg slet ikke fatter, hvor den bliver af, men jeg er ogsaa helt optaget af Studium og Arbeide og er i alle Maader baade indvortes og udvortes saa lykkelig og tilfreds som nogensinde . . .

Men for at begynde med Begyndelsen, vil jeg forlade Øieblikket og min hyggelige Stue med dens flammende Baal og i Mindet gaa tilbage til de sidste Dage af mit Ophold i det kjære Neuchâtel. Onsdag mellem Jul og Nytaar deltog jeg i et saare livligt Selskab hos Bovets, hvortil tvende unge Pensionatsdamer fra Yverdon vare indbudne; om Torsdagen besøgte jeg Honoré i hans Præstegaard i Cronag ved Yverdon. Han modtog mig med den ham ejendommelige Hjertelighed og muntre Lune, der strax virker smittende paa hans Omgivelser. Trods sin ensomme Tilværelse i den næsten øde Præstegaard var han frejdig og glad som altid. – Fredag, Nytaarsaftensdag, kom Hr. Bovet for at invitere mig til at tilbringe Aftenen og Dagene omkring Nytaar med hans Familie paa Grand Verger hos hans Forældre. Jeg indvilgede

naturligvis med Glæde i dette gjæstfri Tilbud og tilbragte nu et Par uforglemmelige Dage paa den lille sveitziske Herregaard ved Bredden af den skønne Neuchâtellersø. Jeg fik her ret Leilighed til at bemærke den smukke, forunderlig dybe christelige Tone, som gjennemtrænger Familielivet i det franske Schweiz. – Sent paa Aftenen kjørte vi over til Prof. Felix Bovets Eiendom Grand-champ pour attendre le nouvel an, som det hed, med hans Familie. Kl. 10 samledes vi alle til en Agape, – der maaske hellere burde kaldes Vigilie, da selve Maaltidet – The og Brød – kun har liden Betydning – i et Kapel, som han har indrettet paa sin Gaard. Herhen var ogsaa strømmet baade Gaardens og Omegnens Beboere for at tage Del i Nattegudstjenesten, der bestaar i Fællessang, Chorsang, Bøn, Oplæsning af Skriften og Prædiken. Paa Slaget 12 reise alle sig for at synge et Psalmevers passende til Leiligheden, hvorpaa alle knælte ned for at indvie det nye Aar med Bøn. Hele denne Skik er laant fra Herrnhuterne, og Chorsangene med Soloer bleve afsungne til herrnhutiske Melodier, der ere alt andet end skønne og snarere minde om Dandseboderne end om Kirken. Dels dette, dels den Omstændighed, at jeg ei kan tillægge det borgerlige Nytaars Begyndelse saa stor Betydning, gjorde, at jeg ej følte mig saa tiltalt og opbygget deraf som øiensynligt alle andre Tilstedeværende. – Ved Aftengudstjenesten Nytaarsdag i Kapellet paa Grand-champ blev trukket Sedler med Skriftsteder til hver af de Deltagende og deres Venner og Bekjente, igjen en herrnhutisk Skik. I det hele taget har Herrnhuterne havt en ikke ringe Indflydelse paa det religiøse Liv i Canton Neuchâtel, og en Mængde Familier ogsaa af de Fornemste lade deres Børn (Døttre) opdrage i herrnhutiske Pensionsanstalter enten dør eller i Tyskland; et Bevis paa deres Indflydelse er det ogsaa, at deres lille Husandagts-bog benyttes i saa godt som hver Familie, hvor der holdes Husandagt. Deres stille fromme Liv med de mange religiøse Øvelser tiltaler i høj Grad de Opvakte her.

Det havde egentlige været min Hensigt at forlade Neuchâtel den 3de Januar, men af Hensyn til den evang. Alliances Bønne-møder [1] besluttede jeg mig til at blive til den 6te og havde megen

[1] Evangelisk Alliances Bedeuget afholdtes siden 1847 i 2. uge af januar. I Danmark indførtes den – med HFP som en af initiativtagerne – første gang 1884. Niels Bundgaard: Dr. Christian Kalkars Betydning for dansk Kirkeliv og Missionsvirksomhed, Kbhvn. 1951, 193 (pag. 195 er N. F. Poulsen fejlagtigt for H. F. Poulsen, cf. Elith Olesen: Børn og unge i dansk kirkeliv 96).

Glæde og Opbyggelse af med Menigheden at deltage i dens religiøse Liv, der lægger Beslag paa Aarets første Dage. Disse réunions de prières finder Sted i hvert Sogn i hele Cantonet og samler alle christne med Undtagelse af Darbyisterne[2] af alle Partier og Secter om sig. Det er en smuk Skik, der imidlertid nødvendig maa have en levende Menighed til Forudsætning. Hver Dag har sit Program, og det var i høj Grad oplivende og styrkende, kan jeg sige, at se og høre Statskirkelige, Independentter, Frikirkelige, Metodister, Herrnhuter og Baptister reise sig for at vidne om og bede til den ene Herre, for hvem alle Christne bøie Knæ. – Saa kom Afskeden fra alle de kjære Mennesker, til hvem jeg var traadt i Forhold, det kunde ej være anderledes, end at den fra min Side var ledsaget af et levende Ønske om Gjensyn. Afskeden fra Prof. Godet var i den Grad rørende og gribende, at jeg haaber, den skal have blivende Betydning for hele mit Liv. Alting var nu beredt til min Afreise og Ankomst til Lausanne den 6te Januar; dog det skulde blive anderledes. Jeg tilbragte naturligvis den sidste Aften hos Bovets, og her vilde man ikke lade mig have Ro, før jeg havde lovet at aflægge et Besøg i Bern, hvor det religiøse Liv i Aarets første Uge efter Sigende skulde være meget intensivt og plejede at hidkalde en Mængde Mennesker fra hele Cantonet. Jeg pakkede da min Kuffert om Natten, expederede om Morgen[en] et Telegram til Madame Mercanton og begav mig paa Reisen til Bern med et Anbefalingsbrev i Lommen til Hr. Bovets Fætter[3],

[2] Darbyisterne eller Plymouth-brødrene, et radikalt independentisk samfund, stiftet i England 1828, havde fået betydeligt tilhold i Schweiz, efter at stifteren, *John Nelson Darby*, 1801–82, havde virket i de fransktalende kantonen 1838–40. W. Hadorn: *Geschichte des Pietismus in den schweizerischen reformierten Kirchen*, 434, 445, 447. J. Cart, anf. værk III, 1 337 ff. Léon Maury, anf. værk II 264 ff.

[3] *Arnold Bovet*, 1843–1903 (søn af Philippe Bovet, se brev nr. 2 note 7) var en fremtrædende schweizisk vækkelses- og helliggørelsesprædikant, præget af Keswick-ånden og med nær tilknytning til helbredelsesanstalterne Männedorf (hvor han selv var blevet hjulpet som barn for en ondartet knælidelse, der havde truet med at gøre ham invalid) og Hauptweil, hvis leder, O. Stockmayer, var hans nære ven. A. B. var især kendt som medstifter af Det blå Kors (se brev nr. 4 note 3) og europæisk berejst afholdsagitor. Under et besøg i Kbhvn. 1895 inspirerede han overbibliotekar H. O. Lange til oprettelse af den danske afdeling af Det blå Kors. Pierre Dieterlen: *Arnold Bovet, sa vie, son oeuvre, Neuchâtel 1904*, August Langmesser: *Arnold Bovet. Sein Leben und sein Wirken*. Basel 1906. På dansk: *Johanne Vahl Blauenfeldt: Arnold Bovet*, Kbhvn. 1924. N. Juhl (red.): *Blaa Kors i Danmark i de første 25 Aar*, Kbhvn. 1920, 6.

Præst i den derværende Frikirke[4]. Det lykkedes mig først at træffe ham den næste Dag, men han inviterede mig strax til at opslaa min Bopæl hos sig, og jeg tilbragte nu trede herlige Dage i hans hyggelige Præstebolig, hvis gennemførte christelige Husordning og Familieliv aldrig gaar mig af Minde. Kristus og hans Ord var Kilden, den evig unge Kilde, hvorom vi samledes Morgen og Aften, men ogsaa til forskjellige Tider om Dagen, for gennem den glødende Bøn at hente Næring for Sjælen, styrke Troen og levendegjøre Kjærligheden. O hvilken Tro, hvilken Glæde, hvilken Freidighed. – Alt til Guds Ære var Maximen, der beherskede og gennemtrængte dette velsignede Hjem. Men det er forresten kun Udslag af, hvad der overalt gjør sig gjældende hernede, dette nemlig, at hvor der er Liv, dér er der ogsaa Bekjendelse. Har man Livet, da skjuler man det ikke for selv at nyde godt af det, men lader det skinne og straale ogsaa for sine Omgivelser. – Hvad det religiøse Liv i Byen angaar, kom jeg forsaavidt post festum, som de to egentlige Forsamlingsdage vare forbi. Dog afholdtes hver Morgen Bedemøde (*alliance évangélique*) i Frikirkens Capel og hver Aften en *réunion d'évangélisation* i den store franske Kirke, hvor henved to tusind Mennesker daglig strømmede sammen. Disse Aftenmøder havde udelukkende Opvækkelse til Formaal. Hensigten med dem er at vække Liv i de døde Masser, og det er utvivlsomt, at mange Sjæle her blive vakte. Der holdtes gjerne tre Prædikener afbrudt af Chorsang eller Menighedssang. Pastor Stockmeyer, hvem jeg i Efteraaret hørte i Neuchâtel, var tilstede, og jeg fik her et bedre Indtryk af ham. Det er en from Præst, der skal have bragt mange Sjæle til at tage den afgjørende Beslutning. – Jeg tilføjer endnu blot, at baade Bedemødet og Aftengudstjenesten afholdtes paa tydsk, den franske Menighed er kun lille. Pastor Bovet taler forresten lige godt begge Sprog, hvad jeg havde Leilighed til at erfare i en *réunion de tempérance*, som han ledede paa Tydsk, ja endog Schweizertydsk taler han som Indfødte. Afholdenhedsselskabet[5] virker ogsaa her til Velsig-

[4] Frikirken i Bern var stiftet 1831 efter forfølgelse af de vakte fra både myndighedernes og befolkningens side. En blot tilnærmelsesvis tilslutning som i de fransktalende kantoner fik den dog aldrig, og den svækkedes yderligere ved at blive opdelt i en tysk- og en fransksproget menighed. Arnold Bovet var præst her 1875–1903. W. Hadorn: *Kirchengeschichte der reformierten Schweiz* 269.

[5] Der hentydes formodentlig til Det blå Kors.

nelse; i Løbet af et Par Aar ere over tyve Drankere blevne omvendte; det var rørende at se, hvor faderligt og kjærligt den unge Præst tog sig af disse stakkels Mennesker baade under Mødet, hvor han talte et Par Ord med hver enkelt, og naar vi gik sammen paa Gaden, hændte det ofte, at han pludselig standsede for at tale et hjerteligt og freidigt Ord med en af sine Convertiter, der jo selvfølgelig for største Delen endnu bærer Lastens Mærke. Første Gang blev jeg i ikke ringe Grad forbavset, da jeg saa ham standse en saadan ren Lazaron at se til, trykke ham i Haanden med de Ord: hvorledes gaar det, Ven; frisk Mod, hold ud, vær ikke forsagt, slip ikke det gode Forsæt etc. Hvem var dog det? spurgte jeg. En af mine Drankere, var Svaret; han har meldt sig for fjorten Dage siden – han er endnu svag, og saa svag, engang er han allerede falden tilbage, men jeg haaber med Guds Hjælp, at det skal gaa.

Om Søndagen blev Præstegaarden omdannet til Søndagsskole, smaa Bænke blev opstillede rundt om i Stuerne, og snart fyldtes disse af Børn i alle Aldre, der undervistes af en halv Snes Lærere og Lærerinder fra Byen – d.v.s. opvakte Mænd og Kvinder, de fleste havde kuns den Dannelse, Kristendommen giver.

Mandag Morgen tog jeg Afsked med mine gæstfrie Præstefolk og forlode det ellers kolde og temmelig uhyggelige Bern for i det skjønneste Veir med Varme og straalende Solskin at holde mit Indtog i Lausanne. Desværre bragte jeg Kulden med mig fra Bern, og allerede den næste Dag havde vi la bise[6] . . .

Med mange kjærlige Hilsener fra eders hengivne Søn

Hans

Brev nr. 7.

Lausanne, Tirsdag d. 1. Febr.
1881

I en aarle Morgenstund nedskriver jeg nogle Linier om Lausanne og min Opfattelse af Forholdene her. Dog først et Par Ord angaaende Herrnhuterne – les frères moraves – som de kaldes her. De er i Cant. Neuchâtel saa temmelig udbredte og have mindst en halv Snes smaa Samfund spredte over hele Cantonet, især i

[6] Nordenvinden.

Uhrmageregnen omkring Locle og Chaux-de-Fonds og mindst een stor Pensionsanstalt Mont-Mirail[1] et par lieues Nord for Neuchâtel; denne, som jeg besøgte før Julen, optager henved to hundrede unge Piger af den velstaaende Klasse – de betale, tror jeg, 1200 Fr. for Pension aarlig – ikke alene fra Schweitz, men ogsaa fra Tydskland, England og de skandinaviske Lande. Anstalten har sin egen Præst, sin Direktør og et stort Antal Lærerinder; alt Arbeide udføres paa herrnhutisk Vis af forskellige Brødre; der er baade Skomagere, Skrædere, Snedkere, Gartnere, Portnere etc., som alle ere Brødre, og hvoraf nogle have fast Ophold, medens andre skifte og gaa fra Station til Station; jeg traf en Landsmand fra Horsenseggen, der saaledes var tjenende Broder; han kunde ikke længer tale Dansk, men forstaar mig meget vel; han havde bl.a. været hos Eskimoerne i Labrador og for Resten opholdt sig ved forskj. tydske Stationer. Men jeg kommer bort fra, hvad jeg vilde fortælle, nemlig at disse herrnhutiske Menigheder for en stor Del ere meget gamle og ældre end Pensionsanstalten, hvis Oprindelse gaar mere end hundrede Aar tilbage i Tiden. Det forholder sig ganske vist saa, som Fader formoder, at de have været et Ferment for det religiøse Liv i Canton N. og et søgt Tilholdssted for mange fromme Sjæle. Hele den kvindelige Side af Familien Bovet, en af de mest ansete i N., har faaet sin Opdragelse paa Mont Mirail, og det er saare almindeligt at sende de unge Piger dertil eller til de aldeles lignende herrnhutiske Anstalter i Tydskland.

Menighedslivet i Lausanne frembyder stor Interesse for mig baade i sin Lighed og sin Forskjel fra de religiøse Tilstande i Neuchâtel. Frikirken har et afgjort presbyteriansk Præg med endnu stærkere fremtrædende Lægelement. Den er i én Henseende meget fri og taaler betydelige Divergenser i sin Midte, i en anden mere eksklusiv end K. i Neuchâtel, idet den fordrer en Bekjendelse aflagt af dem, der ønske at optages som Medlemmer og staar i

[1] Godset Montmirail ved Neuchâtellersøen tilhørte i 1700-tallet den adelige familie von Wattenwyl, der gennem grev Zinzendorfs ungdomsven og trosfælle Friedrich von Wattenwyl (Wattewille) havde nær forbindelse med herrnhuterne; 1754 testamenterede Friedrichs ældre bror, baron Nikolas von Wattenwyl godset til Brødremenigheden, som senere indrettede det til »opdragelseshjem» for unge piger. Siden da var Montmirail et centrum for herrnhutisk udfoldelse i Schweiz. Paul Wernle: Der schweizerische Protestantismus im XVIII. Jahrhundert I, 361 ff., 413 f. Erich Beyreuther: Zinzendorf und die Christenheit 1732–1760, Marburg 1961, 203, 281. RGG³ IV, 1124.

temmelig skarp Modsætning til Statskirken[2]. Den tæller forholdsvis langt færre Medlemmer end église indépéndante i N., i Lausanne f.Ex. kun 800, hvilket naturligvis har sin Grund i den nævnte puristiske Tendens, men ogsaa i, at Grunden til Udtrædelsen i 1845[3] aldrig er bleven ret forstaaet af Folket selv. Motiverne for denne var de utaaelige Baand og Indskrænkninger, som det radikale og i Virkeligheden antireligiøse Parti, der ved en Revolution i Febr. 45 havde tilrevet sig Magten, lagde paa Præsterne og religionens Frihed i det Hele, for derved at kvæle den stigende religiøse Bevægelse i Folket. Da var det, at 190 Præster – d.v.s. alle Cantonets Præster med Undtagelse af 40 – forsamlede sig i Lausanne og efter to Dages Forhandling indgav deres Dimission. Kun ved extraordinære Midler, Indkaldelse af fremmede Præster og fremskyndede Præstevielser endog af theol. Studenter lykkedes det Regjeringen at holde Nationalkirken oppe. Jeg har med Grundighed studeret Frikirkens Historie, og jeg kunde nok have Lyst til efter min Hjemkomst at skrive noget derom enten i et Tidsskrift eller som selvstændig mindre Bog[4]. Historien er overmaade interessant, og der kunde jo uden Vanskelighed til den knytttes nogle Meddelelser om Forholdene i Genf og Neuchâtel, i hvis Frikirkens Historie jeg da for Resten ogsaa er ret vel bevandret.

Frikirken her i Waadtlandet har henimod 50 Menigheder betjent af 45 Præster – i Lausanne er der 4 Præster – foruden af en Del saakaldte Evangelister σ : Reisepræster for de smaa Hobe $\epsilon\nu$ $\delta\acute{\iota}\alpha\sigma\pi\omicron\rho\alpha$. Deres Budget beløber sig til omtr. 200.000 Fr. aarlig – Kirkeraadet i Lausanne, valgt af Generalforsamlingen, er sammensat paa samme Maade som i Neuchâtel, men har ved Siden af sig et helt Apparat af saakaldte Commissioner, saaledes en særegen 1) Evangelisationscommission for Lausanne og Omegn, en 2) Skolekommission for Frikirkens to Skoler, 3) et Diakoniat med Diakoner og Diakonisser til Fattig- og Sygepleje og en 4) Sangkommission.

Om Søndagen afholdes tre ugentlige Gudstjenester foruden en Børnegudstjeneste og en réunion à l'édification mutuelle, der

[2] Disse forhold kommer HFP nærmere ind på i brev nr. 8. Se dertil note 2.

[3] Det rette årstal for frikirkens oprettelse er 1847.

[4] Dette er, så vidt vides, ikke sket, måske fordi HFP efter hjemkomsten erfarede, at prof. Fredrik Nielsen arbejdede på et værk om emnet, Statskirke og Frikirke, der udkom 1883.

frembyder overordentlig Interesse, fordi Lægmænd her efter en stor Maalestok tage Ordet for at vidne og bede; det er en overmaade opbyggelig Sammenkomst, som jeg har stor Glæde af at deltage i. Nadveren uddeles hver Søndag ved Gudstjenesten og i den omtalte réunion hveranden Søndag. Elementerne bliver bragt hver enkelt paa hans Plads, og da der forleden ogsaa blev budt mig, tog jeg ikke i Betænkning at tage derimod, saa meget mere som jeg føler mig fuldstændig som hjemme i denne i Sandhed levende Menighed, hvori Ordet og Vidnesbyrdet med Bønnen lyder og forkyndes i Aandens hele Overbevisning og Kraft.

Det er en Selvfølge, at man ogsaa ellers i Ugens Løb samles om Ordet; her er baade Bedemøder om Aftenen, en Ugedagsgudstjeneste, der omtr. svarer til en Bibellæsning hjemme, og forskellige Bibelklasser, hvori mindre Kredse samles for at høre Skriften udlagt af en Præst eller Professor. I vil forstaa, at der saaledes er meget nyt for mig i Lausanne og meget Udbytte at indvinde. Imorgen afholdes et Evangelistmøde, hvortil jeg er indbudt, og om Aftenen skal der foretages Consecration i Frikirkens Capel.

Ogsaa Fakultetets Forelæsninger har jeg Glæde af at høre; mine Formiddagstimer medgaa gjerne hertil. Den Professor, til hvem jeg staar i nærmest Forhold, og hvis Forelæsninger tiltale mig mest, er Prof. Porret[5]. Han læser over Homiletik og 1. Cor. Br. og er i Besiddelse af en Overbevisningens Varme og Kraft, der strax fængsler Tilhørerne. Han er vist næppe 40 Aar gammel, er Discipel af Godet, men paavirket af den yngre tübingske Skole, hvis Hovedrepræsentant som bekjendt var den ansete Prof. Beck[6]. Det er især i sin homiletiske Forelæsning, at han lægger sin Personlighed og dybe religiøse Erfaring for Dagen. Men ogsaa Exegesen bærer samme Mærke og vidner om grundig Lærdom og stor Selvstændighed. – Stor Klarhed, omfattende Lærdom og systematisk Sands udmærker Prof. Bovons[7] Forelæsning over nyttestamentlig Theologi og videnskabelig Grundighed og Præcision Prof. Gau-

[5] *Charles Porret*, 1845–1925, professor i NT ved den frie præsteskole i Lausanne 1873–1918. Centenaire de la faculté de théologie de l'église libre du Canton de Vaud (1847–1947) 143.

[6] *Johann Tobias Beck*, 1804–78, professor i Basel 1836–43, i Tübingen 1843–78. Beck havde som ortodoks luthersk skrifteolog rod i württembergisk pietisme, var i årevis stærkt søgt af teologiske studerende, også fra udlandet, og var tillige en højt skattet vækkelsesprædikant. RGG³ I 953 f.

[7] *Jules Bovon*, 1852–1904, prof. ved den frie præsteskole i Lausanne 1880–1904. Centenaire etc. 143 f.

tiers[8] Forelæsninger over Esaias. Han er Discipel af Delitz[9] i Leipzig.

Men nu maa jeg slutte for dennegang med de bedste Hilsener til alle i Hjemmet . . .

Eders heng. Søn Hans

P.S. Her som N. møder jeg megen Velvillie og kommer jævnlig i Prof. Porrets og forskj. Præsters Familier.

Brev nr. 8.

Lausanne d. 16de Febr. 1881.

Kjære Forældre! . . . Jeg er meget tilfreds med Udbyttet af mit Ophold her, men føler, at jeg nu har set tilstrækkeligt, og at netop derfor det rette Tidspunkt er kommen for at flytte til Genf, hvor Forholdene ikke blot see noget anderledes ud, men skulle være aldeles forskjellige fra de herværende efter de Oplysninger, jeg har indhentet. Det er forunderligt, hvorledes disse tre smaa Nabo-kantoner hver har givet sig sit Særpræg i politisk og religiøs Henseende. Om end de som franske holde sammen mod de tyske Cantoner – de franske Schweitzere détestent les Suisses Allemandes, sige de selv – hersker der indbyrdes mellem dem en kun slet fordulgt Jalousi mindre paa det religiøse Omraade naturligvis end paa det politiske og især det sociale. Det gaar saa vidt, at man ej kan tale godt om det ene Canton for Beboerne i det andet uden at møde den heftigste Modsigelse. Jeg har saaledes her brudt mangan Landse til Ære for Neuchâtel og Forholdene dér, men rigtignok kun faaet Utak til Løn. Denne Skinsyge, hvorover jeg i Førstningen var meget overrasket, da jeg troede, at de Franske vare nødte til at staa paa venlig Fod indbyrdes for at kunne gjøre fælles Modstand mod de langt talrigere Tydskere, er naturligvis en nødvendig Følge af Føderalismen, der gjør hvert Canton til en egen lille næsten uafhængig Stat, der netop paa Grund af sin Lidenhed er nødt til at vende en Front mod sine Naboer for at gjøre sig gjældende. Jalousien har forresten, efter hvad man for-

[8] *Lucien Gautier*, 1850–1924, prof. ved den frie præsteskole i Lausanne 1877–98. Centenaire etc. 143.

[9] *Franz Delitzsch*, 1813–1890, beklædte professorater i Rostock, Erlangen og Leipzig (sidstnævnte sted 1867–90), ret konservativ bibelforsker. RGG³ II 74.

sikrer, ingen Indflydelse paa den før omtalte smukke Følelse overfor Tydskerne; mod disse holde de sammen alle som én Mand, og i en Samtale med en Vaudoiser at kalde Schweizertydskerne for dennes Landsmænd er en Grovhed, der ikke lettelig tilgives. Maaske Forholdene her dog er lidt værre end andensteds; thi Hadet har sikkert for en Del sin Kilde i, at Cant. de Vaud lige til 1799 ej var selvstændig Canton, men beherskedes fra Bern, hvis næsten forhadte Herredømme nævnte Aar tilintetgjordes ved en Revolution.

Den lille Indicateur, jeg sendte hjem forleden [1], vil give Fader nogen Orientering i Menighedens indre Ordning. Frikirkens Forfatning er, om ej helt i Principet, saa i Virkeligheden fuldstændig presbyteriansk. Man har nemlig i Principet paa flere Punkter ej povet at gjøre Skridtet fuldt ud, men de Huller og vage Bestemmelser, der hist og her findes i Constitutionerne, ere udbedrede og skærpede af hver enkelt Menighed, der ifølge de presbyterianske Principer som en lille église for sig har store Rettigheder og paa en stort Omraade næsten er ganske uafhængig af Fællessynoden. Dette gjælder saaledes Spørgsmaalet, der her alm. benævnes med ét Ord Multitudinisme. Statskirken er som alle andre Statsk. multitudinistisk (∴ Massekirke). Den første Synode i Frikirken kunde ej blive enig om at erklære denne for antimultitudinistisk [2]. Følgelig blev Betingelserne for Optagelse i Frikirken affattede i vage og ubestemte Udtryk. Constitutionen er principielt, som det

[1] Findes ikke sammen med brevene og kan derfor ikke identificeres.

[2] Problemstillingen multitudinisme – antimultitudinisme var allerede aktuel under brydningerne i Genève fra ca 1820, men rejstes med fuld styrke af Alexandre Vinet, hvis skelsættende indsats både som vækkelsesteolog og skaber af et markant kirkesyn ejendommeligt nok ikke berøres af HFP, og diskuteredes heftisk i forbindelse med frikirkedannelserne i Lausanne og Neuchâtel. Bl. a. belært af erfaringerne fra Lausanne, hvor frikirken gjorde en personlig bekendelse til optagelsesbetingelse og derved afskar sig fra bred tilslutning, erklærede frikirken i Neuchâtel sig for multitudinistisk og opnåede derved langt større breddevirkning. E. Bloesch: *Geschichte der schweizerisch-reformierten Kirchen* II 303 ff., Léon Maury: *Le réveil religieux dans l'église réformée a Genève et en France* II 257 ff., J. Cart: *Histoire du mouvement religieux et ecclésiastique dans le Canton de Vaud* III,1 100 ff., III,2 318, 445 ff., 469 f., 539 f., Charles Monvert, anf. værk 75 ff., 229, 268 ff., Pierre Bovet: *La separation de l'église et de l'état dans le canton de Neuchâtel* 5, 7 f. Væsentlige indlæg i denne debat var Alexandre Vinet: *Essai sur la manifestation des convictions religieuses et sur la séparation de l'église et de l'état*, Paris 1842, samme: *Liberté religieuse et questions ecclésiastiques*, Paris 1854 (posthum artikel-samling) og Frédéric Godet: *Le multitudinisme national justifié par l'Écriture sainte et l'histoire*, Neuchâtel 1861.

hedder, semi-multitudinistisk – *men i Virkeligheden* staar Frikirken skarpt som une église des professants[3]. Dette Exempel, der forekommer mig ret interessant, kan tjene som instar omnium for flere andre. Lægelementet træder som omtalt i mit sidste Brev stærkere og mere dominerende frem end i Neuchâtel, og et andet presbyteriansk Punkt i Constitutionen er Bestemmelserne om Kirketugten, der naturligvis især ere udførlige for de kirkelige Embeders Vedk. (Præster – Evangelister – Ældste – Diakoner og Diakonisser), men hvoraf flere ere udstrakte til at gjælde ogsaa for Medlemmerne i Almindelighed. Charakteristisk er det, at Ingen kan udelukkes fra Nadverbordet, thi Principet er, at enhver – Medlem eller ikke Medlem af Menigheden – nyder Nadveren frit og paa eget Ansvar. Derimod kan han [vel indtil videre udelukkes][4] o: ophøre at betragtes som Medlem af Menigheden . . .

Venlig Hilsen til alle fra eders heng.

Hans

Brev nr. 9.

Geneve Route de Carouge 41
chez Mr. Delarue.
Lærdag 26de Febr. 1881.

Kjære Forældre! Uagtet jeg intet Brev har faaet fra Eder, kan jeg ikke modstaa Lysten til at sende Eder nogle Linier for at fortælle, hvor godt jeg har det . . . Familien Delarue[1] er en ægte genfisk Borgerfamilie, hvis Medlemmer overgaa sig selv i Elskværdighed mod mig og gjøre alt for, at Opholdet kan være mig behageligt; i saa Henseende kunde jeg ej have truffet et heldigere

[3] I et referat af konstitutionsudkastet hedder det om den omstridte art. 5, at den »exprime la largeur de ses principes quant à l'introduction de nouveaux membres et son opposition aux systèmes qui, de près ou de loin, font intervenir l'homme dans l'appréciation des secrets des cœurs, dont Dieu s'est réservé la connaissance.« J. Cart, anf. værk III,2 454. På den stiftende synode gav artiklen anledning til langstrakt debat, men konstitutionens endelig form er ikke meddelt i anførte værk. Det hedder p. 540: »Cette constitution, si nous examinons l'idée de l'église en elle-même, pose d'entrée le fait de la profession individuelle; l'église libre est donc une église de professants«, og p. 541 indrømmes, at frikirkens praksis præges af semi-multitudinisme.

[4] Tydningen usikker.

[1] Oplysninger om værtsfolkene fattes.

Valg. Fra Madame Mercanton fik jeg anbefaling til Mr. Fermaud [2], Sekretær for l'union chrétienne internationale (den chr. Ynglinge-forening), hvis Hovedkvarter er her [3]. Jeg kunde ej være bleven anbefalet til nogen bedre; thi Ingen er maaske som han inde i Alt, hvad vedrører den religiøse Bevægelse og de rel. Forhold i Genf. Igjennem ham er jeg kommen i Forhold til en Mængde Mennesker, baade Præster og Lægfolk, af hvem jeg faar alle ønskelige Oplysninger. Først et Par Ord om Ynglingeforeningen, for hvis Virksomhed jeg alt i Neuchâtel fik Interesse. Disse Foreninger udgjøre alt nu et Næt, der omspænder den hele Verden (ogsaa i Khv. er en Forening med Stein [4] som Formand) og have utvivlsomt ligesom Søndagsskolerne en stor Fremtid for sig. Dens Hovedopgave er naturligvis at samle den confirmerede Ungdom og ved ugentlige Aftenmøder og Bedemøder fremme og bevare det fra Barndommen overleverede religiøse Liv, beskytte den mod alle Fristelser og ved det indbyrdes Bekjendtskab og Venskab støtte i Raad og Daad. Næsten alle Ynglingeforeninger corresponderer med Centralbureauet i Genf, og netop i disse Dage vil et nyt betydningsfuldt Skridt knytte dem nøjere sammen. Ethvert ungt Menneske vil nemlig fra nu af, naar han forlader sit Fædreland, gjennem Hovedkvarteret her – uanset om han er Medlem af en Forening eller ej – kunne faa en Anbefalingskrivelse

[2] *Charles Fermaud*, 1855–1937, oprindelig bankmand (og oberstløjtnant), blev 1878 – 23 år gammel – den første præsident for The World's Committee of YMCAs, men overgik allerede året efter til generalsekretærposten for KFUMSs Verdensforbund, en stilling han bestred med stor dygtighed til 1912. Clarence Prouty Shedd: *History of The World's Alliance of Young Men's Christian Associations*, London 1955, 83, 213 m. fl. st. Om hans livslange venskab med HFP og hans betydning for dansk KFUM se Elith Olesen: *Børn og unge i dansk kirkeliv* 97 f., 286 ff.

[3] KFUM i Genève var stiftet 1847 på initiativ af Henry Dunant, kendt som ophavsmanden til Røde Kors. Det var også Dunant, der tog initiativet til den første internationale KFUM-konference, afholdt i Paris 1855, hvor KFUMs Verdensforbund blev til. Sin endelige form fik Verdensforbundet på konferencen i Genève 1878, hvor en verdensbestyrelse blev nedsat, et kontor etableret og et generalsekretærembede stillet i udsigt (se note 2). C. P. Shedd, *anf. værk* 82 ff., 103 ff., 213 ff.

[4] Oplysningen er fejlagtig, men forstæelig. Pastor *Harald Stein* var 1879–86 formand for Kbhvns Indre Mission, der havde sendt en observatør til KFUMs verdenskonference i Genève 1878. Københavns KFUM blev stiftet samme efterår i nær tilknytning til hovedstadsmissionen, men med et medlem af dennes bestyrelse, pastor *Vilh. Schousboe* som første formand. Den pågældende passus i brevet synes at bekræfte, at HFP først af Fermaud blev underrettet om, at der eksisterede KFUM i Danmark.

til den Byes Ynglingeforening, hvor han agter sig hen. Han vil da strax være sikker paa at træffe *Venner* og gode christelige Mennesker, der ville tage sig af ham, vise ham tilrette, om muligt skaffe ham Logi etc. etc. [5], selvom han ej forud kjender en eneste af dem. Ogsaa for vort lille Land vil dette faa Betydning – hvor mangt et ungt Menneske, der drager ud i det Fremmede til Europa eller Amerika (det er især Amerika, Sagen gjælder) vil ikke paa nogen Maade forskaanes for at falde for Fristelse. Correspondancen, der maa gaa forud, indledes naturligvis fra en Ynglingeforening i Vedkommendes Hjem og gaar som sagt over Genf. Jeg har lovet at forhandle nærmere med Pastor Stein om denne Sag, og eventuelt bliver jeg en af Correspondenterne for Danmarks Vedkommende [6]. Der maa naturligvis, for at det kan komme til alm. Kundskab, averteres derom hjemme som her, i Aviser og rel. Ugeblade.

Denne lille Sag er kun et enkelt Led i Rækken, men dog samtidig et Tegn paa, med hvilken Energi og Interesse man her søger at fremme alt, der vedrører chr. Kjærlighedsgjærning. Det er en Bankfuldmægtig [7], der naturligvis aldeles gratis paatager sig den sandsynligvis uhyre Correspondance, dette vil medføre. Det bliver en Art christelig Frimureri, om hvis Resultater man her og det vistnok med Rette gjør sig store Forventninger.

I hvilket Omfang Velgjørenhed, og hvad derhen hører, er udviklet i Genf, ville I kunne gjøre Eder et Begreb om, naar jeg meddeler Eder det Faktum, at Genf har ej mindre end 250 Velgjørenhedsselskaber, heri ikke indbefattet de egtl. religiøse som Bibel- og Traktat-, Missions- og Evangelisations-, Søndagsskole- etc. etc. Selskaber. Den er Centrum for fransk Mission og for Evangelisation af de katolske Lande, der i de senere Aar har taget et mægtigt Opsving for Frankrigs Vedkommende [8].

[5] Denne ordning var, ialtfald for medlemmers vedkommende, allerede indføjjet i et tillæg til KFUMs Verdensforbunds *Pariser-basis* af 1855: »... la Conférence propose également ... 2. De donner à leurs membres en voyage une carte de sociétaire par laquelle ils jouiront dans chacune des Unions de tous les privilèges des membres et seront recommandés à leur bienveillance personnelle«. C. P. Shedd, anf. værk 132.

[6] Først i foråret 1883, da HFP var blevet opfordret til at redigere et kvartals-tillæg til Almindelig Kirketidende under navnet Ynglingeforeningstidende, genoptog han forbindelsen med Fermaud. Elith Olesen, anf. værk 94 ff.

[7] Trods den ejendommelige udtryksmåde må det være Ch. Fermaud, der hentydes til.

[8] Eugène Mittendorf: *Les Institutions genevoises, leur origine, leur developpement et leur état actuel*, Genève 1888.

En Mængde Evangelisationsposter ere spredte rundt om i Landet, og der kommer stadig de bedste Efterretninger fra dem om, hvor gunstigt Evangelisk Forkyndelse bliver modtaget – der synes endelig at være aabnet det en Dør i Frankrig. – Andre Selskaber har sat sig Evangelisation af de lavere Folkeklasser her i Byen til Opgave, og hver Aften i Ugen gives i Sale med umiddelbar Adgang fra Gaden saakaldte »conférences populaires sur l'évangile«. Et saadant Møde varer en Time og kalder ofte en talrig Forsamling ind fra Gaden. I Almindelighed taler tre forskjellige – sædvanlig Lægfolk og theol. Studenter – over en forud opgiven Text, der udlægges saa jævnt og enfoldigt som muligt. Hver maa kun tale 10 Min. ad Gangen, den øvrige Tid udfyldes af Sang. Vilde man regne Tallet paa Selskaber med religiøse Formaale med til foranævnte, vilde man sikkert faa en Sum, der næppe vilde understige i Alt c. 400 Velgjørenhedsselskaber, – det er meget for en By med kun 51.000 Indb.

Jeg har endnu ikke havt Leilighed til at høre Forelæsninger, da der f.T. afholdes Foraarsexamen, hvilket det jo imidlertid ogsaa har sin Interesse at overvære. Forelæsningerne begynde om en otte Dages Tid.

Genf er fortrinligt udrustet med Prædikanter og skal for Tiden i saa Henseende overgaa Paris. Den mest bekendte Taler af fransk Skole er Pastor Coulin[9], hos hvem jeg skal introduceres imorgen af Fermaud, hvis Onkel han er. Noget mindre bekendt, men paa sin Vis maaske (om end paa helt anden Maade) større Prædikanter ere Præsterne Tophel[10], Perrelet[11] og Prof. Barde[12], tillige den betydeligste af Professorerne ved det frie Fakultet; han prædiker hver Søndag. – Tophel er udgaaet fra Becks Skole i Tübingen og er dennes Discipel i god Betydning. Jævn og ligefrem i sin Behandling af Texten gaar han altid til Bunds i denne, og hans

[9] Måske *Franck Coulin*, der er nævnt et par gange i forbindelse med KFUM-konferencen i Genève 1878, C. P. Shedd, anf. værk 161, 224, men nærmere oplysninger fattes.

[10] *Gustave Tophel*, 1839–1917, præst i Genève-frikirken 1873–95, præsident for KFUMs verdensbestyrelse 1880–95, regnedes for en fremragende prædikant (RGG³ II, 777) og udgav adskillige bibelstudier. *L'église évangélique libre de Genève* 1849–1949, 52. C. P. Shedd, anf. værk 239 m. fl. st.

[11] Paul-Aimé Perrelet var præst i Genève-frikirken 1877–94. *L'église libre de Genève* 1849–1949, 52.

[12] *Edouard Barde*, 1836–1904, præst og professor i Genève, præsident for KFUMs verdensbestyrelse 1895–1904. RGG³ II 777, C. P. Shedd, anf. værk 724.

Prædiken indeholder, men paa den jævne Maade og saa at sige, uden at man mærker det, en Rígd. af dybe og originale Tanker. Han afviger fra alle andre franske Prædikanter, jeg har hørt, ved sin næsten fuldkomne Mangel paa Gestikulation og Deklamation samt den mærkelige Ro og Fasthed, hvormed han taler, og hvorved han saa at sige tvinger sine Tilhørere til Opmærksomhed, og saalænge han taler, udøver et aandeligt Herredømme over dem med eller mod deres Villie.

Først imogen vil jeg faa Leilighed til at høre Coulin og Perrelet. Barde taler hver Søndag i sin Søndagsskole. Jeg har, saavidt jeg mindes, alt før omtalt den Betydning og Udvikling, Søndagsskolen har i det franske Sveitz, hvor saa at sige ingen Commune er uden Børnegudstjeneste. Men intet andet Sted har Søndagsskolegjerlingen et Omfang som her i Genf. Det er notorisk godtgjort, at 9/10 – ni tiende Dele – af Stadens samtlige Børn af evangeliske Forældre søge til Søndagsskolerne. Selv ligegyldige og vantro Forældre af *alle Klasser* rige saavel som fattige sende deres Børn til Søndagsskolerne, hvoraf der eksisterer mellem 50 og hundrede. Ja, det skal være et Factum, at Børn af fritænkeriske Forældre i Reglen søge de mest udpræget evangeliske Søndagsskoler, enten Frikirkens eller Metodisternes. –

Se saa! nu maa I tage til Takke for denne Gang. Med mange hjertelige Hilsener til Eder og Alle derhjemme fra Eders heng. Søn

Hans

Brev nr. 10.

Geneve, Route de Carouge 41,
den 11. Marts Aften.

Kjære Forældre! Tak for eders Breve, de have som sædvanlig i denne Tid været 7 Dage undervejs, men vare mig saare velkomne, da jeg saa smaat gik og længtes efter at høre lidt hjemme fra . . .

Lørdag 12/3 Morgen. – Jeg behøver ikke at fortælle, at Genf er en saare mærkelig By, der ej undlader at gjøre et dybt Indtryk paa den Fremmede, der først betages af dens henrivende Beliggenhed . . . I en af Gyderne viser man endnu Calvins Hus, ogsaa uden dette vilde Theologen hurtigt være paa det Rene med, at det gamle Genf er den store Reformators Stad – saaledes har den

seet ud, mørk, stille, strengt højtidelig (austère), men fremfor alt prunkløs og tarvelig indtil Yderlighed.

I lange Tider har jo Genf været det bekjendte Samlingssted for fordrevne Lærde og politiske Flygtninge, saa at sige et Knudepunkt i Europa for alskens aandelige Bevægelser. Det er saa langt fra, at Genferen føler sig generet af disse Fremmede, han er stolt af at kunne byde dem en Tilflugt og aabner dem gjæstfrit baade Stad og Hjem. Han er stolt som ingen anden Sveitser over sit lille Land (Canton), dets Uafhængighed, dets Historie og Betydning i Verden. Han føler sig som genfisk Borger, og det er i denne Følelse, han efter faa Aars Forløb rækker den fremmede Flygting den attraaede Borgerret og fra da af betragter ham som Landsmand. Det er i vor egen Interesse, at vi beskytte disse Mennesker, siger Genferen, thi det er et Factum, at det er fra saadanne, at vore bedste Borgere og bedste Familier ere udgaaede; de blive snart anderledes og opgive deres samfundsskadelige Theorier i vore Omgivelser. – Denne Genferens medfødte Nationalstolthed bringer ham til at nære dyb Respekt og Beundring for enhver Nation, der forsvarer sin Uafhængighed, og intet andet Sted i Europa møder den Danske vistnok for Tiden saa megen virkelig Sympathi. Min Vært vil absolut have mig til at – som det hedder – donner une conférence sur le Danemark; han lover mig flere tusinde Tilhørere, da Sympathien og Interessen for vort Land er almindelig; men det er naturligvis noget, jeg ikke indlader mig paa.

Genferens Selvfølelse indbringer ham kun liden Sympathi fra hans øvrige Landsmænds Side; der er neppe Nogen, som i den Grad Alle er enige om at hakke paa og tillægge alle mulige Udyder som den stakkels Genfer; man gjorde mig formelig bange for Genf. Den yttres sig ogsaa paa anden Maade, thi den fødte Genfer indlader sig saa at sige aldrig paa lavere tjenende Stillinger og i Haandværket i Reglen kun paa Uhrmageriet. Hele den tjenende Del af Samfundet i Genf er indvandrede Tydskere eller Savoyarder . . .

Jeg slutter med nogle Meddelelser om de kirkelige Forhold. Som jeg vistnok før har fortalt, har Forholdene her en anden Oprindelse end i Neuchâtel og Cant. de Vaud, hvor det var kirkeretslige Spørgsmaal, Overgreb fra Regeringens Side, der fremkaldte Udtrædelse. Her derimod skyldes denne rationalistisk Vranglære, der i Aarh.s Begyndelse havde trængt sig ind i og beherskede

Statskirken. Bevægelsen udgik fra nogle unge Mennesker, dels paavirkede af Herrnhuterne, dels af Madame Krüdeners [1] og senere (1817) stærkt influerede af den fromme engelske Metodist Robert Haldane [2]; Malan [3] og Bost [4] vare Hovedlederne, men til egentlig Udtrædelse kom det dog først nogle Aar senere, og der dannedes Smaamenigheder, alle med mer eller mindre udpræget purtistiske og exclusive Tendenser og streng Kirketugt. Forbindelsen med og Indflydelsen fra England vedvarede længe og styrkedes ved Malans og Bosts Reiser dér og i Amerika. Senere ere disse Menigheder smeltede sammen til én, hvis Institutioner væsentlig ere de samme som den vaadtlandske Frikirkes. – Den engelske Indflydelse har naturligvis i nyere Tid tabt sin dominerende Character, men det er dog aabenbart denne, der begrunder den overvejende praktiske og handlende Retning, hvori det religiøse Liv her er slaaet ud; men herom nærmere, naar jeg kommer hjem. – Hvad Forelæsninger ang., kan Genf ej maale sig hverken med Lausanne eller Neuchâtel – det frie Facultet tæller 37 Studenter saa at sige fra alle Verdens Kanter; de dygtigste Professorer ere Cramer [5] i Hebræisk og Barde i græsk Exegese. – Af Præ-

[1] *Baronesse Barbara Juliane von Krüdeners*, 1764–1824, flakkede efter et ulykkeligt ægteskab Europa rundt og inspirerede både politikere og forfattere, forsøgte sig også selv som forfatterinde, blev religiøst vakt ved læsning af madame Guyon og ved forbindelse med herrnhuterne og virkede derefter som højst sværmerisk og ekstatisk vækkelsesprædikant. 1813 var hun i Genève, 1816–17 i Bern og satte begge steder varige spor som en af vækkelsens pionerer.

[2] *Robert Haldane*, 1764–1842, opr. søofficer, derefter frikirkelig vækkelsesprædikant. Han organiserede sammen med broderen James Alexander H. en fri menighed i Edinburgh, virkede 1817–19 i Genève og Montauban og er en af den schweiziske vækkelses og frikirkedannelses største inspiratorer. Han var ikke metodist, men udgaaet fra den reformerte kirke i Skotland og blev senere baptist. *Alex. Haldane: The Lives of Robert Haldane of Airthrey and his brother James Alexander Haldane*. Edinburgh 1852.

[3] *César Malan*, 1787–1864, påvirkedes som ung af Robert Haldane og blev vækkelsesprædikant af ortodoks calvinsk type, udtrådte 1823 af nationalkirken i Genève, men forblev frit stillet også efter frikirkedannelsen 1849. *C. Malan (fils): La vie et les travaux de C. Malan*, Genève 1869. RGG³ III 626.

[4] *Ami Bost*, 1790–1874, udgik fra et herrnhutisk milieu i Genève, virkede dels i Schweiz, dels i Frankrig som vækkelsesprædikant og blev 1825 præst ved den 1817 oprettede frimenighed i Bourg-de-Four ved Genève. Alfred Stucki: *Ami Bost (1790–1874). Ein tapferer Gottesstreiter des 19. Jahrhunderts*. St. Gallen 1941. A. Rouverand: *Ami Bost et la crise ecclésiologique du réveil a Genève*, 1944.

[5] *Gabriel-Ellsée Cramer* var 1867–1888 prédicateur regulier ved frikirken i Genève. *L'église évangélique libre de Genève 1849–1949*, 53. Yderligere data fattes.

sterne har ved Siden af Tophel Pastor Perrelet den mest ejendommelige Personlighed. Han har i [en] lang Aarrække været Missionær paa Madagaskar; hans Personlighed er udrustet med stor Kraft og har bevaret den patriarkalske Værdighed, der er af saa stor Betydning for Missionæren. Hans Foredrag er overordentlig livligt, og han er en sand Mester i at gribe og benytte Træk fra det daglige Liv. I Aftenmøderne for den simple uannede Tilhørerkreds er heller ingen som han istand til at rive folk med sig.

Mange Hilsener til alle i Hjemmet
fra eders heng. Søn Hans

Brev nr. 11.

p. T. Zürich, Tirsdag
19/4 81.

Kjære Forældre!

Jeg har nu tiltraadt Tilbagereisen[1] og benytter et kortere Ophold i Zürich til at sende Eder nogle Linier. Hele min Reise er da hidindtil gaaet saare vel, og jeg længes nu saare stærkt efter at sætte Foden paa dansk Grund . . .

I Männedorf har jeg da udhvilet mig godt hos min elskværdige Vært, Hr. Zeller[2], der her har oprettet og leder hin over hele Schweiz og Tydskland berømte »Gebetsheilanstalt«, der naturligvis finder og har fundet utallige Modstandere, men desuagtet trives paa det bedste og er til stor Velsignelse for mange. Helbredelserne sker if. Jac. 5 under Bøn ved Salving og Haandspaalæggelse, der foretages af Zeller selv og to Kvinder, der fra først af have staaet ham nær og ligesom han følt sig som Canaler eller Redskaber for Naadens Meddelelser. Virkningerne ere stundom

[1] Efter ca. en måneds turistophold i Italien, hvorfra der foreligger et antal breve, som ikke er medtaget her.

[2] *Samuel Zeller*, 1834-1912, opr. lærer. Efter en helbredelse hos Dorothea Trudel i Männedorf oplevede han et religiøst gennembrud og blev medarbejder ved helbredelsesanstalten og efter Dorothea Trudels død hendes efterfølger som leder 1862. Han betegnes som en fremragende sjælesørger, der især kunne hjælpe deprimerede og nervesvækkede patienter. M. Kober-Gobat: *Samuel Zeller in Männedorf. Eine Skizze seines Lebens und Wirkens*, Basel 1912. Ernst Schreiner: *Schichte Erinnerungen an Samuel Zeller, en Knecht Jesu Christi. Züge aus seinem Leben*, Männedorf 1913. På dansk: L-1: Dorothea Trudels og Samuel Zellers Helbredelsesanstalt i Männedorf, Kbhvn. 1884, og Gabriel Koch: *Männedorf og Hauptweil (Helbredelse ved Bøn)*. Fra Bethesda 4/4, 11/4 og 18/4 1886.

vidunderlige og aldeles uforklarlige for mskl. Fornuft; man har Exempler at opvise, hvor Værkbrudne have reist sig saa at sige umiddelbart efter Haandspaalæggelsen; især er det dog Aandssyge og Nervesvækkede, der i hundredtal ere reiste helbredede fra Männedorf. Fra de daglige Bedemøder, hvor ogsaa Haandspaalæggelse finder Sted, faar man eller modtager man ogsaa det Indtryk, at baade Zeller og hans Bistandersker staar i særligt Naadesforhold til Frelseren, en saadan Aand og Glød er der i deres Bøn. – Men mere herom mundtligt. –

. . . Torsdag førstk. Aften haaber jeg at være i Ø. E. [3], og jeg skal, hvis det er mig muligt, Torsdag Morgen fra Corsør lade Eder min Ankomst til Danmark vide. Mange Hilsener fra Eders heng. Søn

Hans

[3] Øster Egesborg, hvor HFP skulle tiltræde stillingen som personel kapellan straks efter hjemkomsten.

1967

En oversigt

Ved Carl Trock

Der melder sig uvilkårligt nogen spænding, når en ny mand efter 13 års forløb kommer til på kirkeministerposten. Ganske vist er det gennem 20 år blevet sædvane, at lovgivning på det kirkelige område forudsætter bred enighed i Folketinget. Et ministerskifte betyder derfor ikke store udsving, også uanset nogen forskydning i Folketingets sammensætning. Kirkeministeren bliver dog meget nemt den eneste initiativtager til ny lovgivning, og det har betydning hvordan kirken administreres. Derfor var det af interesse at pastor Orla Møller afløste Bodil Koch som kirkeminister, så meget mere som det skete på et tidspunkt, hvor navnlig strukturkommissionen havde rejst stærkt røre om folkekirkens love og dens administration.

Orla Møller havde selv, samtidig med at han var sit partis kirkelige ordfører i de to forudgående folketingssamlinger, ret bestemt formuleret nogle synspunkter. Det gjaldt spørgsmålet om sogne-sammenlægninger. Og overfor en udvidelse af statens økonomiske støtte til folkekirken (ved kirkebyggeriet) havde han udtrykt nogen betænkelighed (jfr. her 489). Man kunne tilmed vente nyt, da Socialistisk Folkeparti just ønskede ændringer her (s. st.), for efter valget i 1966 fik det indflydelse. Endnu et område, hvor der overvejes ændringer, nemlig vedrørende gudstjenesten, kom stærkere i forgrunden. Kort efter sin udnævnelse heftede ministeren på en eller anden måde ordet »ludkedelig« på gudstjenesterne (SjT 18/1f., KD 1/2f.).

Ved henvisninger bruges følgende forkortelser: DKt Dansk Kirketidende; Ft Folketingstidende; Hskbl Højskolebladet; IMT Indre Missions Tidende; JyPo Jyllands-Posten; KD Kristeligt Dagsblad; KiInf Kirkelig Information; KP Kristeligt Pressebureau; MrBl Menighedsrådenes Blad; PrfBl Præsteforeningens Blad; SjT Sjællands Tidende; AAST Aarhus Stiftstidende. – Årstal angives kun, når det ikke er 1967.

Nu er lovgivningsaktiviteten vedrørende kirken sjældent stor. Det blev den heller ikke i 1967, der blev gennemført to love. Den ene vedrørte forholdene på Grønland, der i 1967 kom under kirkeministeriet. Her var ikke sprængstof, alle implicerede var hørt og indforstået med, at den grønlandske kirke fik overladt et større administrativt ansvar (Ft A 1997, 2058, 3894). Også i Folketinget gav alle tilslutning, inclusive de grønlandske medlemmer. Sagen gav dog den ene, Nik. Rosing, anledning til at pege på et væsentligt problem for den grønlandske kirke, kateketernes vanskelige stilling[1].

Det andet lovforslag skabte derimod spænding. Sammen med en anden ændring i menighedsrådsloven (vedr. oprettelse af menighedsråd i nye sogne) bestemte ministeren sig for at røre ved menighedsrådenes såkaldte rådighedsbeløb, og alene at søge beløbet forhøjet. Den udvidelse af bevillingsrammen, som strukturkommissionen havde foreslået og som havde rejst storm, var ikke på tale. Dermed havde ministeren lagt betænkningen til side og placeret sig i modsætning til sin forgænger, hed det sig (KD 27/1). Det afviste han. Der lå bag lovforslaget ikke nogen stillingtagen til betænkningen. Men den var et led i et større problemkompleks, som kommissionen ikke var færdig med. Derfor omfattede lovforslaget kun en forhøjelse af beløbssummen, og gik man ud over det, da var der tale om at foregribe kommissionens videre arbejde[2].

Behandlingen i Folketinget kastede lys over, hvilke muligheder

[1] Kateketerne har i generationer været ryggraden i kirkens arbejde, sagde Rosing. Da forbindelsen mellem kirke og skole blev brudt i 1950 blev lærergerningen hovedbeskæftigelsen, det kirkelige arbejde en bibeskæftigelse, som de yngre ikke har interesse for. Men der er gjort for lidt for kateketerne, både hvad lønforholdene angår og navnlig for videreuddannelse og for at skabe tidssvarende arbejdsforhold. Kirken kan imidlertid ikke undvære dem idag, og uanset at der finder en koncentration af befolkningen sted, så vil der fortsat blive brug for dem på en række mindre steder (Ft 2060); ministerens forståelse 3894. Om lovforslagets behandling se Folketingsårbog 394.

[2] KD 27/1 jfr. Ft 2057. Ved den skriftlige fremsættelse (omdelt 9/2) hed det kun: Der har været »så væsentlige meningsforskelle« om betænkningen, at »jeg ikke mener, tiden er inde til at stille forslag om en principiel ændring« (Ft 1544). Herom hed det siden: Havde ministeren taget biskop Dons Christensens forslag op, så kunne ingen sige, at der førtes kirkelig højrepolitik; var der så lagt loft over beløbet og lavet en midlertidig ordning, så kunne ingen beklage sig (Holstebro Dagblad 18/8). Ministeren begrundede yderligere: Menighedsrådene må først vise sig mere aktive end de er idag; der er nogle som tror, at man kan købe mere ånd i folkekirken, det kan man ikke (Viborg Stifts Folkeblad 18/5).

kommissionens forslag havde dér. Kun hos de konservative var der udtalt forståelse, men det der afgjorde partiets stilling var ønsket om at nå til enighed (Vestergaard Poulsen, Ft 3889). De 3 andre gamle partier udtalte sig ikke derom eller såre forsigtigt. Det var alene givet de nye partier at berøre principper. Socialistisk Folkeparti havde ikke sympati for ministerens forslag, udtalte Morten Lange, et par tusinde mere kunne dog ikke give anledning til indsigelse. »Anderledes vigtige spørgsmål ville der blive at tage stilling til, når strukturkommissionen engang forelægger sine betænkninger«. Også fra Liberalt Centrum lød der advarsler til ministeren mod at følge kommissionens forslag. Selv understregede Orla Møller, at han også satte pris på, at der er enighed om kirkelige love. Han delte i nogen måde betænkelighederne ved principielle ændringer her uden at han dog bandt sig for fremtiden. Kommissionens forslag ville dog »afstedkomme uendelige vanskeligheder i hele den kirkelige administration« [3].

En anden udtalelse af Morten Lange fortjener at fremdrages. Det er nemlig næppe indlægnings at antage, at det følgende går ud over den foreliggende sag og var en slags kirkepolitisk programerklæring for SF i den nye situation, hvor partiet gav den socialdemokratiske regering parlamentarisk basis: Når forslaget ikke gik ud over den hoveddrømme, som SF stod for, og de kirkelige udgifter afholdtes over den kirkelige ligning, så »vil vi – både jeg selv og mit parti iøvrigt – være i stand til at finde os i en hel del, som måske ikke lige netop er efter vores almindelige syn på de sager« (Ft 2053). Den senere politiske udvikling, hvor SF sprængtes og regeringen i december udskrev valg, bevirkede dog, at dette tegn på større resignation hos SF ikke fik varigere betydning [4].

[3] Folketingsårbogen 391, 1. beh. 28/2, 2. beh. 2/5, 2048 ff. og 3888 ff. Skov Thulesen fra Venstre var meget tilfreds med, at ministeren ikke søgte principielle ændringer. Der var opgaver, som naturligt løses og finansieres ad frivillig vej. Venstre ønskede dog at give menighedsrådene de videst mulige beføjelser. – Fra Liberalt Centrum anbefalede professor Børge Diderichsen forhøjelsen til stedlige kirkelige formål, sådan som det allerede var »nøjagtigt fastlagt« i cirkulærer. Han måtte pointere, at beløb som alle var med til at betale over ligningen, måtte anvendes til opgaver, »som i snævraste forstand kan kaldes sognekirkelige«. – Om Menighedsrådsforeningens henvendelse, KD 18/3, 13/4.

[4] Den omstændighed, at præsternes bestillingstillæg fra 68/69 afholdes af kirkelige midler og ikke længere af staten, kan muligt – men ikke nødvendigvis – være en indrømmelse til SF; ministeren benægtede det, KD 1/12, jfr. den gådefulde omtale i KD 30/11.

Men tilbage til kirkeministerium og strukturkommission. I Århus var studenterrådet gået ind for ansættelsen af en studenterpræst. Det fastholdt ønsket trods kritik blandt studenterne af, at man ville danne en studentermenighed, og af at ønsket egentlig ikke drejede sig om at få en præst, men en slags studenterrådgiver (AASt 10–12/11 66, KD 11/11 66ff. og 4/1, 7/3). Videre forhandlinger rejste røre blandt byens præster (JyPo 12/3, Hskbl 199) og pressen begyndte at udfritte departementschef August Roesen. Han svarede, at imødekommenhed her kunne medføre ønsker fra mange andre sider. Bag sagen lå videre de forskellige kirkesyn, som også tørnede sammen i strukturkommissionen. Ministeriet måtte indtage den holdning, at der ikke kunne træffes en ordning, så længe kommissionen arbejdede med spørgsmålet. Det havde ministeren allerede meddelt domprovst Jørgen Bøgh ved en orienterende samtale (JyPo 14/3).

Det fik Jørgen Bøgh til at rykke ud mod »departementschef Roesens vi-alene-vide udtalelser på den til enhver tid siddende ministers vegne«. Skønt sagen endnu ikke forelå for ministeriet, så var der nu givet afslag på forhånd, og det i modstrid med offentlige udtalelser fra ministeren. Som næstformand i strukturkommissionen fandt Bøgh det ejendommeligt, at departementschefen så at sige foregreb dens stillingtagen (KD 15/3). Dagen efter vedstod ministeren udtalelserne fra departementschefen. Uanset personlig velvilje var han som minister indforstået med, at der var store vanskeligheder af principiel karakter. Ministeriet måtte afvente kommissionens arbejde og kunne ikke lave endnu en forsøgsordning, hen over hovedet på den. Men derfor var der ikke tale om forhåndsafgørelser [5]. Bøgh var tilfreds med, at der ikke kunne tænkes afgørelser hen over hovedet på alle instanser. Det var dog at håbe, at departementschefen ikke igen ville bringe sin minister i vanskeligheder. Som kommissionens næstformand måtte han tilføje, at arbejdet dér ikke var blevet lettere, og der havde endda været sammenstød mellem kommissionen og ministeriets øverste embedsmænd så at sige på hvert eneste møde. Skulle de foreliggende ønsker om studenterpræster (fra Lundtofte kom polytekniker-rådet med et tilsvarende ønske) afvente kommissionens arbejde, så var

[5] Dermed tabte selve sagsbehandlingen noget af interessen (om det officielle afslag, se KD 11/5). – I Folketinget fik ministeren det spørgsmål fra folkesocialisten Thomas Christensen, om han fandt det betimeligt med studenterpræster? men ministeren ville ikke inkludere sig på en principdebat (19/4, Ft 3579).

det det samme som afslag. Foreløbig var der ikke en afslutning i sigte – bl. a. takket være en politiserende departementschefs bestandige særstandpunkter – og skulle kommissionen være en undskyldning for at den slags sager syltedes, så måtte den hellere holde op (KD 16/3 og JyPo 16–17/3).

Kristeligt Dagblad bakkede Bøgh stærkt op: Stillet overfor valget mellem at desavouere sig selv eller sin departementschef havde Orla Møller valgt det første og derved bragt sig i en håbløs situation. Det var at beklage, at ministeren så hurtigt havde tilegnet sig statskirkelige tankegange («En ny Roesen-sag» KD 16/3, jfr. 17/3, 21/3, jfr. Lindhardt om privatmeninger, JyPo 20/3). Havde der været vilje, så havde ministeren også kunnet finde vej her (KD 20/4).

De blotlagte spændinger kunne få udløsninger på anden vis, end den som tilsyneladende lå nærmest. Andre medlemmer talte om at gå, tilsyneladende på linie med Bøgh (Knud Frederiksen, Sjt 21/3). Departementschefen måtte indtage rådgiverens rolle i kommissionen, og Kristeligt Dagblad mente at vide, at også i administrationsudvalget følte man arbejdet »direkte saboteret« af ministeriets folk (KD 20/3). Bladet masede vedholdende på: Skal kommissionen fungere, må departementschefen forstå, at hans rolle ikke er kirkepolitikerens eller holde sig borte (KD 10/5). Det gjorde han, og det rejste et afgørende problem for kommissionen om sagkyndig bistand fra ministeriets side. En afklaring af det forhold trak af forskellige grunde ud, mens kommissionen samtidig måtte tage stilling til det diskretionsbrud, som Jørgen Bøgh havde begået ved sin karakteristik af departementschefens holdning i kommissionen (KD 30/3, 9/5). Og det blev ikke det første forhold, men det sidste, som i maj førte til en sprængning af kommissionen og til, at det var folk på venstre fløj som gik.

Det var biskop Dons Christensen, valgmenighedspræst Helge Skov og provsteforeningens repræsentant, domprovst Børge Roesen (denne uden om sin organisation), der gik. Det skyldtes tilsyneladende formelle grunde, inderlig utilfredshed med præsidiets holdning ved tidligere lejligheder og sidst ved valen holdning overfor diskretionsbruddet[6]. Umiddelbart før (10/5) havde nogle af

[6] Således domprovst Roesen (KD 17/5) og Helge Skov (s.st. og Hskbl 375), som dog tillige anførte en række uoverensstemmelser og utilfredshed med kommissionens sammensætning, når den var uden politisk repræsentation betød det, at dens anliggende blev kirkeligt og ikke politisk (JyPo 14/5). Jfr. Niels Højlund,

kommissionens kritikere fundet sammen. Den måtte bekæmpes, fordi den mere optrådte som kirkedag end som et ministerielt udvalg og fordi den ville effektivisering, »sjælefangeri«, og et »radikalt brud med den hidtidige kirkelige orden«. Det var ikke meningen blot at komme med modforslag overfor kommissionens, som den gjorde ganske umådeholden reklame for (Hskbl 295), man ville vise at den overhovedet ikke havde nogen berettigelse (JyPo 11/5 jfr. KD 17/5). Andre medlemmer af kommissionen, der kunne regnes for at stå venstrefløjen nær, fik opfordringer til at trække sig ud af den. Feltoget var indledt med forventning om, at kommissionen var færdig [7].

Angav de tre formelle grunde til deres tilbagetræden, så lå kirkepolitikken snublende nær, tilmed da andre »af reelle, ikke formelle grunde« stadig kunne føle sig fristet til at holde op, dersom kommissionen ikke blev sikret fornøden sagkyndig bistand (KD 9/5, 26/5f., Berl. Tid. 26/5, Sjt 15/6, KP 23/5). Ministeren kaldte kommissionen »invalideret« (Information 17/5), men mente at den måtte fortsætte arbejdet, som den var (KD 17/5), trods opfordringer til at sende den hjem (Information 18/5ff.). En del af dagspressen, som ikke var impliceret i den kirkepolitiske strid, ofrede den ledere: Var kommissionen borte, så kom afgørelserne til at ligge på rette sted, i Folketinget [8].

Den øvrige del af kommissionens medlemmer blev og fortsatte arbejdet, en række uvildige gav den ikke altfor store chancer for at udrette noget [9]. Et af medlemmerne, provst Harald Sandbæk

Askov: Det der fik Skov til at gå var ikke ligegyldige procedure-detajler, men noget afgørende for en forståelse af evangeliet, fundamentalt forskellig fra kommissionens (KD 22/5). – Dons Christensen begrundede ikke sin tilbagetræden.

[7] Stougaard Thomsen, Fyens Stiftstid. 9/11, jfr. Hskbl 831. – »Anti-strukturkommissionen« appellerede også til Præsteforeningens bestyrelse for at den skulle trække sine to repræsentanter (Riishøj og Wiberg) ud. Det krav fandt kun støtte hos 2 grundtvigske bestyrelsesmedlemmer, PrfBl 373, 575, 727.

[8] Morsø Folkeblad 18/5, Ringkøbing Amts Dagblad 18/5, Vestkysten 19/5, Sjt 19/5, 9/6, JyPo 18/5 contra Berl. Tid. 18/5, 30/5.

[9] Se N. J. Rald »Kan skuden rettes op«: Man kan udtrykke kommissionens opgave sådan: I skal sidde sammen og drøfte rent praktiske spørgsmål ud fra den forudsætning, at enhver under andre den frihed, han selv ønsker (PrfBl 381). – P. G. Lindhardt: En af ulykkerne var, at kommissionens opgaver er for ubestemt og valent defineret, den *måtte* blive en diskussionsklub, valplads for intriger og personlige skænderier (Berl. Tid. 28/5). – Arne Sørensen: Kommissionen bør opløses, den generation som er ved magten kan ikke klare opgaven, om ti eller tyve år kan yngre folk definere de nye menneskelige sammenhænge i vort samfund og vor

mente, at den havde mistet mere end den kunne tåle og den burde suppleres. Han håbede dog stadig på, at arbejdet kunne ende med enighed om en række praktiske ting (betjeningen af sygehusene, en sognemedhjælperordning). Menighedsrådsforeningen lå på samme linie, og også enkelte grundtvigske præster fandt det påkrævet, at arbejdet fortsatte; på det hold var der ellers tilfredshed med at kommissionen var svækket og ønsker om, at den blev hjemsendt [10].

Efter slaget vurderede provst Sv. Aa. Nielsen mulighederne for det videre arbejde: Læren af alt dette er klart, at det på folkekirkelig basis ikke er muligt at forny noget væsentligt indenfor kirken. Der kan simpelthen ikke nås til enighed om noget af betydning. Fornyselsen kan kun komme indefra og ikke fra oven. Og de meget dybe skel i kirken er trådt endnu klarere frem end før. Tydeligere end nogensinde har vi set, at det folkekirkelige kun er en ramme, en form, der ikke fungerer særlig godt, men at kirken er noget helt andet (Dagbladet 20/5).

I oktober rettede folkesocialisten Thomas Christensen det spørgsmål til kirkeministeren, om det var forsvarligt fortsat at bruge skatteydernes penge på kommissionen? Den var svækket og var efter ministerens egen mening allerede nedsat på forkert grundlag. Og en fornyelse i folkekirken var – også med ministerens ord – et spørgsmål om indre liv og holdning, mens arbejdet i kommissionen drejede sig om de ydre rammer, som Folketinget nok selv kunne

kultur (AASt 9/6). Niels Knud Andersen: Kirkeligt Centrum må kunne komme til orde overfor en statskirkelighed, som må bekymre. Der må decentraliseres og menighedsrådenes indflydelse må udvides. Initiativer må ikke bremses, kommissionens arbejde må tages alvorligt af minister og politikere (KD 19/9). – I I.M.s almanak kommenterede Dalum Christensen: De tre gik, fordi det mislykkedes for dem at sabotere arbejdet, et helhedssyn på kirken har nu flertal, og det har ikke mødt modstand fra folkets ansvarlige organer (46 f.), men mange af kommissionens kvaler er overdrevne. Der er jo ikke sket stort andet end at byerne er blevet større, landet tyndere befolket, den urbanisering betyder at vi skal have overvægt af bymissionærer og arbejdsvillige næver (52); jfr. LYMs landsformand, E. Lund Pedersen, KD 21/8.

[10] Sandbæk se KD 17/5 jfr. 15/11. Axel Riishøj se DKt 199, jfr. KD 21/7. – Menighedsrådsforeningen, se MrBl 127 ff. – For kommissionen, se Johan Klejs i Holbæk Amts Venstreblad 20/5, Henning Larsen KD 30/3, samt Hans Kvist Sjt 6/7 og Henning Thrane KD 21/12 contra Birkedal Nielsen DKt 408, Riemann DKt 212 og ønskerne om hjemsendelse fra Carl Hermansen (KD 22/5) og Hillgaard (KD 30/5). Jfr. den forudgående bitre debat, DKt 135, 151, 167 ff., 193, 199.

ordne. Orla Møller svarede, at trods den megen kritik så var der stadig mange, som nærede forventninger til kommissionen. Der var ikke tale om nogen »betydelig svækkelse« eller sådan slagside, at det hindrede arbejdet. Vel havde han brugt udtrykket »invalideret«, men ikke udtalt sig om i hvilket omfang det var sket, og det betyder dog noget, om der er tale om forkrøblethed eller tre fingre er mistet. Uanset Folketingets myndighed kunne det være rimeligt, at det sådan blev overvejet om folkekirkens ydre rammer svarede til nutidens forhold (Ft 67/68 64).

Inden sprængningen i maj havde kommissionen vedtaget nogle principper for præsteuddannelsen, en betænkning om det mellemkirkelige arbejde, mens en skitse til en sognemedhjælperordning kom til behandling sidst på året. Behandlingen af selve hovedproblemet, den kommende sognestruktur (som får betydning for kommissionens stillingtagen på en række andre områder) beror foreløbig på bearbejdning af materiale fra Københavns og Ålborg stifter. Man venter at være klar til drøftelser i løbet af 1968 (KD 18/2, 6/10).

Princippet om for præsteuddannelsen indebar, at der uden nogen studieforlængelse skal skaffes plads til den nutidsorientering, som man finder savnes; der skal være balance mellem den teoretiske og den praktiske uddannelse, hvad der medfører en omvurdering af det teol. studium, uanset at universiteterne ved en påtænkt studieordning regner med at spare tid. Det skal være en obligatorisk undervisning som følges op med et års lønnet praktikanttjeneste (KD 18/2, 31/3, PrfBl 205). Det samlede et stort flertal i kommissionen, præsteforeningens to medlemmer stod dog afventende (PrfBl 269), og Dons Christensen og Helge Skov gik imod.

Ingen af dem kunne gå ind for kandidatåret. Dons Christensen var enig i, at der burde lægges stor vægt på nutidsorientering og ønskede her et undervisningstilbud. Skulle den have kvalitet, så forudsatte det et forskningsinstitut, evt. ved præstehøjskolen. Den tekniske viden, som var nødvendig for vordende præster, måtte kunne erhverves ved begge universiteter, og som tilbud, afgørende var beståelsen af en forordnet prøve. – Helge Skov gik videre: De principper betød et brud med det hidtidige syn på præstestillingen. Det så ud, som tilstræbte man »en perfekt funktionæruddannelse i et salgsfirma«; for at præsterne kunne lære lidt af hvert skulle det frie studium forkortes, skønt det var den bedste borgen for, at de blev selvstændige og duelige embedsmænd, som ved selvstudier kunne orientere sig om praktiske spørgsmål. I udformningen af et forslag var der stor overensstemmelse mellem de to, Skov tænkte sig dog tillige at der i studietiden blev muligheder for at deltage i pastoralteologisk undervisning (PrfBl 242 og Hskbl 147).

I oktober var den resterende kommission så at sige enig om et konkret forslag, et kompromis på grundlag af de vedtagne principper. De teologiske kandidater ordineres efter et kort teknisk kursus, mens kandidatåret afbrydes af et par kurser. Man forudsatte et videre samarbejde mellem pastoralseminariet og præstehøjskolen. Der var ikke tale om en betænkning, men et grundlag for drøftelser med pastoralseminarieudvalget (KD 6/10, 13/10 jfr. siden p. 674).

Bag forslaget om det mellemkirkelige arbejde stod en så godt som enig kommission. Dons Christensens tanke om en vice-biskop som – evt. sammen med et mindre råd – kunne varetage folkekirken forbindelser udadtil (og overtage tilsynet med præster ude) var ikke opgivet (jfr. her 212). Men på grund af mangel på interesse fra de pågældende selskaber (Sømandskirken, DKU og missionsselskaberne) nøjedes man med at stille forslag om det, der var påkrævet. Det var efter kommissionens mening, at folkekirken vedkender sig medlemskabet af de internationale kirkelige organisationer og økonomisk får mulighed for at betale for at være med, mens der gennem et sekretariat rent praktisk skabes forudsætninger for kontakterne. Ved den nærmere udformning havde nogle medlemmer taget forbehold, departementschef Roesen afholdt sig fra at stemme uden at begrunde det i betænkningen, mens Helge Skov gik imod.

Flertallet tænkte sig, at sekretariatet skulle sortere under Københavns biskop, subsidiært under kirkeministeriet. Særstandpunkterne skyldtes navnlig, at nogle ikke kunne gå ind for denne subsidiære mulighed, ligesom de var imod at udgifterne, anslået til 210.000 kr., skulle afholdes af statskassen, det var et rent kirkeligt arbejde. – Helge Skov var imod et sådant foreløbigt forslag, det var uoverskueligt hvad det førte til. En placering under Københavns biskop ville på uheldig vis understrege biskoppens stilling som primas. Hvad der kunne være tale om var, at ministeriet udpegede en konsulent, der kunne bistå det og rent praktisk formidle kontakter. På den måde kom man uden om forslagets hovedskavank, den »officielle godkendelse« (Betænkning nr. 466, jfr. her 212).

Den skitse til en sognemedhjælperordning, som kommissionen drøftede i november, tog sin begrundelse i præstemangelen. Det var tanken i store sogne at overdrage dele af præsternes arbejde til sognemedhjælperne, f. eks. konfirmandundervisning, sjælesorg, oplysende arbejde og undervisning. Der var dog ikke enighed om, hvad sigtet var med sognemedhjælperstillingen, hvilken vægt der skulle lægges på det sociale arbejde og hvordan forholdet til præsterne og menighedsrådene skulle ordnes (jfr. PrfBl 765). Dags-

pressen konstaterede: Påny uenighed i kommissionen (Venstres Pressebureau, se t. eks. Vestkysten 14/11).

Debatten om de emner blev bred og gik vidt, den fulgte forsåvidt udgangspunkterne i kommissionen. Forslaget om præsteuddannelsen fandt få fortalere og mødte mest kritik fra folkekirkens venstre. Kirkeligt Samfunds formand, pastor Birkedal Nielsen stillede det modforslag: Afskaf pastoralseminariet. De vordende præster kan jo frivilligt deltage i kurserne på præstehøjskolen, den står der respekt om. Sociologi og psykologi kan klares ved selvstudier. Så kan biskopper og menighedsråd afgøre om den ønskede livserfaring hos en ansøger er til stede (DKt 89, KD 10/4, jfr. iøvrigt KD 17/2, 5/4f., 2/5, 9/5, 7/10, 13/10).

Da det påtænkte forslag om en sognemedhjælperordning blev ventileret i sommerens løb fremkaldte det langvarige principdiskussioner for eller imod kirkens diakonale forpligtelse (KD fra 3/6 og diverse organisationers blade). Heller ikke her kom der støtte men skuffelse fra modsat hold: Det var en falliterklæring overfor begrebet diakoni, skrev diakon Mathias Jochumsen. Det drejede sig ikke om at få oprettet nogle ret tilfældige stillinger her og der, men om sognediakoni – om at man fra kirkens side anerkendte de bestræbelser, der er ydet på frivillig basis. Derved vil diakonien – på sognebasis og på frivillig grund – stå som »en frugt af ordets forkyndelse, som et motiv, der udspringer af lydighed mod kirkens herre, i modsætning til et kirkeligt, sterilt humanistisk eller ateistisk motiv« (KD 10/8, jfr. 28/6).

Per Salomonsen begrundede kommissionens stilling: Udgangspunktet er ikke overvejelser om diakoniens officielle placering, men et rent praktisk problem, præstemangelen (uanset at diakoner kan komme på tale i de påtænkte stillinger). Et sådant praktisk problem må løses ud fra sin art og ikke ud fra teoretiske overvejelser. Derfor burde forslaget ikke »i særlig høj grad« kædes sammen med sådanne overvejelser, det vil både genskabe gamle fronter og rejse et ufrugtbart skel mellem præsternes forkyndende funktion og sognemedhjælpernes diakonale funktion. Kommissionen var heller ikke i stand til tilfredsstillende at definere, hvad der skal forstås ved diakoni i det moderne samfund, eller om den skal indplaceres i kirken. En sådan teologisk forskningsopgave måtte tages op andre steder, f. eks. ved præstehøjskolen (KD 4/7).

Et andet kommissionsmedlem, sognepræst Henrik Christiansen, supplerede: Her var ikke tale om fallit, men om at placere diako-

nien meget centralt. De der mener, at diakonien uløseligt er knyttet sammen med det at være kirke, kunne gå med til det forslag, der nærmest drejede sig om uordnede medhjælpere i det egentlig præstelige arbejde. Spørgsmålet om diakoniens placering var ikke ordnet med det, men kommissionen var forpligtet til at se på det. Her er hjemlig forskning i gang, og den vil blive inspireret af andre kirkers forskning, og den vil nok vise, at diakonien er en del af kirkens liv. Når det er tilstrækkelig klarlagt, er det tiden til at følge sagen op med lovgivning. Indtil videre må det foreliggende forslag være et egnet grundlag for en rask kirkeminister, og det vil utvivlsomt kunne vedtages uden drabelige kirkepolitiske armbevægelser, sluttede Henrik Christiansen (KD 11/7).

Vedtægelsen i foråret af betænkningen om folkekirken og det internationale arbejde syntes overset under alt postyret om kommissionens fortsatte eksistens. Umiddelbart før nytår forelå betænkningen trykt og prompte fulgte kritikken før forslaget fik nogen støtte (KD, leder 11/1 68, jfr. Lindhardt, JyPo 24/1 68).

Pastor Søren Krarup havde skildret hele kommissionens arbejde som en »magtglad klikers forsøg på at erobre folkekirken«. Den skyldtes »en sværmerisk og konfus kirkeminister, der lod sig spænde for klikens vogn« da hun nedsatte kommissionen. Herfra prøvede et aktivt mindretal at beherske et passivt flertal ved kynisk udnyttelse af moderne kommunikationsmidler (e. KD 6/7). Nu havde de sammensvorne dukket hovederne og ville med betænkningen føre deres planer igennem i ubemærkethed, skrev Søren Krarup, da den forelå. Ved at gøre det økumeniske arbejde til en folkekirkelig opgave ville den pietistiske klikke gøre folkekirken til mere end en borgerlig indretning. »Den skal dog ikke ombringes i Finderup lade«, selv om den trues af »hele kommissionens sigte ogekstistens. Det er simpelthen en uanstændighed, at en klikke inden for folkekirken skal erobre den og gøre den til redskab for sine egne interesser« (Berl. Tid. 9/1 68). Provst Carl Hermansen fortsatte med en kritik af selve det højtflyvende og urealistiske forslag, som betød at der skulle øses penge ud til rejselystne præster. Her var endnu et vidnesbyrd om ensidigheden i kommissionen, sådan som den var forstærket efter at de tre var trådt ud. Derfor måtte den, der blev kirkeminister efter valget, sende kommissionen hjem med et »tak for denne gang. Nu lukker vi mine herrer« (e. KD 1/2 68).

Med kirkebyggeriet går det så slideligt. Den nye finansieringslov

(jfr. her 490) og den omstændighed, at restriktionerne for kirkebyggeriet blev ophævet i oktober medfører vel efterhånden et øget tempo. Det får vel også med tiden betydning, at der i de stærkeste vækstområder er indledt samarbejde mellem kommunale og kirkelige myndigheder om ved byplanlægning at tænke fremad. Ind i overvejelserne dukker stadig spørgsmålet om, hvilket folketal der giver menighed og præst rimelige forhold (2.000 sagde biskop Kragh, KD 23/12). Ved overvejelser om det kommende kirkebyggeri ved Køge Bugt endte man ved et gennemsnitligt tal på 8.000 indbyggere pr. kirke. Her var dog ikke tale om et formuleret krav, det var mere begrundet i de lokale forhold. Realistisk henstillede kirkeministeren: »Jeg tror, man skal være glad, om man kan fastholde 10.000 som fordelingstal« (Dansk Kirkeliv 106).

Kirkebyggeriet vil i hvert fald – uanset Kirkefondets bestræbelser for at skabe billigere elementbyggeri – i de nærmeste år blive hemmet af de stadigt vanskeligere låneforhold[11]. Og der skal både lignedes og lånes mange penge, langt flere end man gør sig klart. Derfor gav Orla Møller gentagne gange det råd, at man i stedet for at bygge katedraler tænker på at bygge kirker, der kan bruges i det daglige arbejde, og hvor gudstjenester og møder af forskellig art kan finde sted. En lille præ-fabrikeret kirke kan iøvrigt ligesåvel som en katedral aflægge vidnesbyrd mellem højhuse om kirkens eksistens (Dansk Kirkeliv 107, jfr. Ft 2056).

[11] Selvbyggerne i Bistrup byggede kirken helt færdig, i Gladsakse blev Haraldskirken indviet (opført i h. t. særloven fra 1964), mens der i Brøndbyøster blev taget en midlertidig kirke i brug. I Kalundborg kom Nyvangskirken (etape), i Brejning en kirke, der også skal tjene som sognekirke, mens selvbyggerne opførte en kirkesal i Holstebro og et kapel i Hald Ege. – »Den utilstrækkelige kvota« til kirkebyggeri rejste fortsat røre (Vestergaard Poulsen, Ft 3890; Menighedsrådsforeningen, MrBl 64), men det viste sig, at den forhøjede kvota fra sidste år end ikke var brugt (MrBl 154). Siden fik ministeriet endog ros fra Kirkefondet for lempelig administration af byggeloven (KD 25/10). – Det var hensynet til beskæftigelsen, der fik regeringen til at lempe byggerestriktionerne og frigive kirkebyggeriet (KD 25/10). Lånevanskelighederne førte til, at byggeriet af Brændkjærkirken i Kolding ikke kom igang. Kirkebyggere kan dog påregne forståelse hos hovedstadens 3 store sparekasser, oplyste Kirkefondet (årbog 20 f., jfr. forslag om reallånefond, Dansk Kirkeliv 131). – Vækst i kirkebyggeriet er dog på vej, rundt i landet opføres henved 15 kirker. Og både i hovedstadsområdets nordlige del (Kirkefondets årbog 21), ved Køge Bugt hvor der regnes med 20 kirker (KD 12/1 68) og ved Århus (Medd. fra Århus stift 104) er der allerede, eller tænkes der på samarbejde mellem kommunale og kirkelige myndigheder, så der sikres rimelige og tilstrækkelige byggegrunde, og så kirkebyggeriet får mulighed for at følge boligbyggeriet.

Menighedsrådene må have syn for mere end hjemsogets interesser og se på helheden i folkekirken, gentog Orla Møller ved mange lejligheder. Præstemangelen gjorde sig nemlig gældende langt stærkere end ventet, derfor måtte ministeren, efter at alle gørlige hensyn var taget, søge sogne sammenlagt »i langt større grad end hidtil«. Blev der ikke tale om tvang, så måtte der lægges pres på menighedsrådene for at nå frem til pastorater, der giver »en rimelig arbejdsbyrde for en præst og samtidig skaber arbejdsmuligheder for at bruge den forhåndenværende præstemængde bedst muligt«. Det var forståeligt at menighedsråd kunne være »stædige«, i det store og hele viste de forståelse, men man måtte gå videre, til sammenlægninger med 3–4 sogne pr. præst. Der er ingen vej uden om, ligeegyldigt hvem der er minister[12].

Disse reale problemer samlede langt mindre interesse end strukturkommissionens forslag. Men de var stående emner på bispe-møderne, for ved landemoderne kunne biskopperne konstatere, at et betragteligt antal embeder i de større byer til stadighed stod ledige. Nogle embeder havde været opslået gentagne gange, et enkelt endog hele ti gange (Københavns Stifts Landemodeakt 6, jfr. Fyns Tid. 22/6). Uanset dette fandt biskop K. C. Holm dog anledning til overfor ministeren at gøre gældende, at det fornødne antal embeder burde oprettes – hellere et vakant embede end slet intet embede – mens han beroligede menighedsrådene med, at på Fyn kom der næppe fire-sogns pastorater (Fyns Tid. 22/6)[13].

Det er ikke let at sige, hvad der skal gøres for at øge tilgangen til de teologiske studier, konstaterede kirkeministeren med mange andre (Dansk Kirkeliv 108). Det er ikke underligt at bisperne yderligere overvejede problemerne omkring tilgangen af ikke-teologer (KD 7/1, 24/5, 8/9 jfr. Ribe stift nr. 4 og PrfBl 242). Man prøvede lidt nye veje: I de sønderjydske stifter fik gymnasierne en pjece om præstegerningens vilkår (Ribe stift dec. 66), mens teologiske studenter fra Århus har besøgt gymnasier for at give erhvervs-

[12] Dansk Kirkeliv 105 f., jfr. MrBl 134, 201, Fyns Tid. 22/6, KD 21/1, 23/9, 21/11, Vestkysten 29/9, Sjt 29/6 og 17/11: »to gange to sogne må slås sammen til et præstekald«. »Ødekirker«, der kun bruges ved bryllupper og begravelser.

[13] Afgangen (ved dødsfald og afsked) var på 41, dertil kom 8 nye embeder. Det modsvares af 26 teol. kandidater, 4 lægfolk og en tilgang af teologer fra lærergerning m. m. på 7, samt 8 nedlagte embeder (et i Kbhvn.). 3 landembeder blev opslået med tjenesteplichter i nabosogne. – Til det teol. studium meldte der sig 127, heraf 48 kvinder. – Om præstemangelen se især KD 10/1, 15/2 ff., 18/7, 27/7 ff., 30/10.

orientering (KD 20/5 66). Der kom også forslag om at hæve aldersgrænsen, et ganske pænt antal emeriti er dog allerede i funktion, omend uden for deres gamle sogne. Selv bebudede Orla Møller et lovforslag, der ophæver bestemmelsen om, at ledige embeder straks skal opslås – vel for på lovens grund at vinde tid til grundigere overvejelser om sammenlægninger (KD 13/12).

Mens administrationsudvalget næsten ubemærket vedtog en første betænkning, så hørtes der ikke nyt fra udvalget om pastoralseminariet, heller ikke om de »meget divergerende« meninger der er; men ministeriet regner med en afslutning i allernærmeste fremtid[14], og Orla Møller syntes indstillet på, at der skulle ske forandringer af pastoralseminariets forhold (MrBl 201).

Biskopperne er ved at have et forslag til ny anordning om konfirmationen færdigt (KD 6/1 68). Der er tale om en række justeringer, ikke om principelle ændringer. Et udvalg under menighedsrådsforeningen har derimod planer om større forandringer. Først og fremmest skal bestemmelserne om alder og klassetrin væk, så de enkelte menighedsråd og præster kan bestemme på hvilket alderstrin konfirmationsundervisningen skal foregå (MrBl 239, KD 12/12). Og ungdomskorpserne havde haft ganske vidtgående ønsker, så et 3-ugers lejrophold erstattede undervisningen i hjemsoget. Der kom stærke indsigelser fra præster, ligesom ministeriet gav afslag, idet det dog opfordrede bisperne til at have opmærksomheden henledt på spørgsmålet under deres overvejelser. I stedet forsøgte ungdomskorpserne sig med at supplere den almindelige undervisning ved lejrophold[15]. Det synes at blive mere almindeligt, at præster forudsætter, at konfirmanderne i et vist omfang deltager i gudstjenesterne (Berl. Tid. 23/4, Sjt 19/4, 13/5, KD 4/1 68).

[14] Det kom frem i forbindelse med et spørgsmål i Folketinget, Børge Diderichsen ønskede at man kom i gang i Århus snarest muligt a. h. t. studenterne, og det kunne ske ved en midlertidig seminarieordning i studietiden. Han fik til svar, at ministeriet hidtil havde ment, at der var for få kandidater i Århus til undervisningen to steder. Man kunne ikke lave en midlertidig ordning, mens et udvalg arbejdede med sagen; dette havde i dec. 1966 fremsat »nogle« forslag til en midlertidig ordning, fælles for kandidater fra Kbhvn. og Århus. Forslagene var »så vidtgående« og meningene meget divergerende, så ministeriet ikke kunne gå ind for dem, men ønskede en endelig betænkning (1/11, Ft 67/68 830).

[15] Skr. af 2/11 66 til KFUM-spejderne, se Ribe stifts landemodeakt 10. Om præsters undsigelse af »piratfærd« se KD 14/4 66 ff.; FDF's »lejrskole« se PrfBl 522 og KD 24/5 – KFUMs korrespondanceforberedelse og afsluttende 3-ugers ophold og konfirmation i lejr efter forberedelse i hjemsoget, KD 14/7, 17/7.

Dette og de senere års tilløb til kirketugt har fået dagspressen til vågent at følge præsterne og omgående – oftest for hastigt, viser det sig – at påtale gejstlige overgreb (KD 9/3, 15/4, 26/4, Vendsyssel Tid. e. KD 28/3, SjtT 19/4).

Folketinget fastholdt sin vedtagelse af den nye læreruddannelseslov overfor Børge Diderichsens ønske om revision. Det begrundede det også med, at kristendomsundervisningens hele stilling ville blive gennemarbejdet i en faglig kommission[16]. I juni var medlemmerne udpeget og først i oktober gik den i gang. Opgaven er at undersøge omfang og indhold af kristendoms- og religionsundervisningen indenfor de forskellige skoleformer og læreruddannelser og evt. at stille forslag om ændringer af fagenes indhold på alle undervisningstrin, samt at tage pædagogiske problemer op til behandling (KD 28/2, 27/6, 29/9). Vågent følges overvejelserne om fagets stilling (KiInf. nr. 9 og 10). Det lundede noget, at det blev eksamensfag ved HF-eksamen og at timetallet dér blev større end ventet (Undervisningsministeriets bekendtgørelse af 28/2, om frygt for nedskæring se KD 4/11 66). Men interessen samler sig lige fuldt om undervisningens præg. Fra alle sider tales der om objektivitet, hvad der også forudsættes i læreruddannelsesloven (jfr. 492, note 27); derfra er der ikke langt til den ophævelse af den konfessionelle bundethed, der ønskes af mange lærere (t. eks. KD 2/1 68). Men det er folkekirkens kristendomsundervisning, og fagets stilling angår ikke blot skolen, men også kirken, hed det i en udtalelse fra deltagerne i det stævne, som Kirkens Ja og Nej afholdt. Derfor opfordrede de kirkeministeren til at nedsætte en kirkelig kommission, som i snæver kontakt med undervisningsministeriets kommission kunne behandle de fælles forhold (KiInf nr. 9, KD 29/3).

[16] Alene Ellen Strange Petersen fra de konservative viste forståelse. Der var trods grundigt arbejde begået en formel fejl ved lovens vedtagelse, så henvendelser til folketingsudvalget ikke havde været mulige. En bedre stilling for faget kunne måske være med til at holde tidens demoraliserende tendenser nede. – Undervisningsministeren fandt, at der her ikke var en detalje som kunne ændres isoleret, det ville få konsekvenser på andre områder til skade for lovens hele idé. Den havde givet faget bedre vilkår, og det egl. problem var vilkårene på tidl. uddannelsestrin, og det ville blive taget op af kommissionen. På seminarierne ville der iøvrigt blive afsat et rimeligt timetal til undervisningen, oplyste ministeren. På den baggrund erindrede Poul Hartling om, at meningen havde været at give faget rimelige vilkår, og det var sket med loven, kommissionens arbejde ville forhåbentlig føre til ligestilling i alle skoleformer (1. beh. 27/1, Folketingsårsbog 540; jfr. Berl. Aftenavis 26/1).

Drøftelserne om ny gudstjenesteordning når ikke andre debatter i intensitet, men nok i synspunkternes brogethed. Her står jo heller ikke afgørelser lige for. Notitser fra bispemøderne tyder dog på, at en afgørelse stunder til. Et skridt på vejen var et kursus på præstehøjskolen, hvor et udvalgt hold gennemgik indkomne ændringsforslag. I 1968 følger fornyede overvejelser (KD 13/10, 16/10). Menighedsrådsforeningen, hvor et udvalg i 1966 fremlagde forslag til ændringer i prøveritualbogen (MrBl særunummer juni 66), spurgte forundret, om hele det arbejde fortsat skal gøres af teologer alene (MrBl 85). I den åbne debat søgte sognepræst Poul Ulsdal uden succes at angive mulighederne for et kompromis. Alle måtte være tilfredse, hvis der blev tale om én gudstjenesteform på den måde, at hovedleddene kom i samme rækkefølge, mens der blev givet frihed til at følge forskellige udformninger i de enkelte led (KD 24/10). Et iøjnefaldende indlæg er det store antal mere eller mindre friske ungdomsgudstjenester, som blev gennemført, omend det ikke uden videre lader sig indrubricere i drøftelserne. De nød pressens fulde bevågenhed og høstede megen ros på bekostning af den traditionsbundne højmesse og dens manglende muligheder for at samle tilslutning [17].

Spændingerne i de seneste år er aggressive, man under ikke sin modstander hans ret, sådan karakteriserede biskop Westergaard Madsen situationen (KD 15/11). Den samme vurdering kunne biskop Th. V. Kragh give: Meget af debatten kendetegnes af den usaglige forhåndsindstilling: Jeg kan det hele. Som om Vorherre slet ikke har talt før vor tid og vor forkyndelse og bibelsyn, men kun gennem mig (KD 23/12 og IMT 430). Og fra Indre Missions side kunne en af de yngre penneførere beklage, »at der er en håbløs mangel på evne (eller vilje?) til at forstå hinanden de parter imellem, som i disse år strides om det rette syn på Bibelen« (Georg S. Geil, IMT 693).

Forløbet af drøftelserne om bibelsynet mente en anden af Indre Missions debattører at kunne skildre således: Stærkt trængt går forfalskerne af evangeliet nu mere stille med dørene. Nu skal det hedde sig, at det kun drejer sig om en »forståelse« af det nye Testaments egentlige ærinde. Men det er ikke sandt. Der er tale om en radikal ændring på bultmannsk grund (Sevelsted, IMT 1968, 3).

[17] Jfr. t. eks. KD 4/2, 16/2, 1/3 f., 16/3, 25/3; Berl. Tid. 26/3, Sjt 19/1 og 16/11: »Aldrig før så mange i kirke«.

Det er nok rigtigt, at debatten her også går lidt mere stille af. Det skyldes dog næppe eftergivenhed på noget bestemt hold, snarere en almindelig fornemmelse af, at her skal der ikke træffes afgørelser på noget tidspunkt og her er der ikke instanser, som der skal appelleres til.

Men højrefløjten ser meget vel, at der er udfordringer. Det kan være de moderne teologers optræden i radio og TV, eller den undersøgelse som gav fingerpeg om, i hvor høj grad selv unge fra indre mission påvirkes af Tidehverv, når de læser teologi[18]. Et svar på udfordringerne var »Præstekonvent for Kirke og Theologi«, der dog lagde lidt svagt ud (KiInf nr. 9, KD 16/10, 25/10f.). Et andet svar var, at en kreds mente de måtte fastholde den plan om et menighedsfakultet, som syntes opgivet året før (KD 16/9, jfr. her 480).

Også her er fronterne dog uklare og positioner uberegnelige. Provst Sv. Aa. Nielsen oplevede således at blive angrebet for manglende bibeltroskab af et aktiviseret »Kristeligt Forbund for Studerende og Skoleungdom«, der iøvrigt ikke kunne være sammen med den kristelige studenterbevægelse, fordi den overlod sin talerstol til »vranglærere« (KD 12/4, 22/8, 29/8, 7/9, 31/10, 8/11). Og mens mange grundtvigske stod mere eller mindre forstående overfor den moderne teologi[19], så kunne provst Carl Hermansen blankt afvise: Her står ikke alene opstandelsen på spil, men hele den apostolske og efterapostolske forkyndelse. »Derfor ser fronten i den danske kirke i dag sådan ud: På den ene side de grundtvigske, de indremissionske og . . . den nye højkirkelighed, som er andet end de sjove flipper, men præster, der arbejder på livet løs i deres sogn, og som tror på det evangelium, de prædiker. Og på den anden side

[18] IMT 583 og Prenter, IMT 705. Om undersøgelsen se PrfBl 477: 293 studenter i København svarede på spørgsmålet om deres hjemskirkelige tilhørsforhold; 150 kunne ikke angive nogen særlig orientering, de øvrige kunne inddeles: 37 grundtvigske, 64 Indre Mission, 2 højkirkelige og 8 Tidehverv. Udspurgt om deres egen stilling blev resultatet: 164 udenfor retningerne, 28 grundtvigske, 19 I.M., 12 højkirkelige og 41 Tidehverv.

[19] Jfr. her 207 og Birkedal Nielsen: Der har været tendenser til at mennesker vil lade sig tyrannisere af skriften, i øjeblikket er tendensen dog stærkere til at ville tyrannisere skriften. Teologmødet, som Kirkeskoleudvalget arrangerede med støtte fra Kirkeligt Samfund, formede sig nærmest som en demonstration af de unge teologers sprælske og rationalistiske forhold til Bibelen (DKt 407, jfr. 182, 189, 205). Om Kirkeskoleudvalgets ordinære møde, om »Myten i folkelig og kristelig sammenhæng«, se DKt 347, Studenterkredsens sommermøde KD 4/8 ff.

den nye rationalisme. Og over dette svælg er der ingen bro. Jeg skal ikke påkalde nogen biskoppelig myndighed . . . nogen kætterdomstol, jeg skal ikke have nogen smidt ud. Men det må fastholdes, at vi ikke kan have noget fællesskab med den moderne rationalisme« (KD 27/4).

Professor N. H. Søe vurderede udviklingen (i anledning af en pjece fra Kirkens Ja og Nej): Modsat af hvad jeg skrev for bare et årstid siden, mener jeg nu, at vi virkelig for alvor oplever et skifte. Det 19. århundrede melder sig med ny styrke. Den gamle liberale teologi griber også tilbage til forrige århundredes positioner. Man finder redningen i at fastholde den gamle lutherske tradition, en uafkortet bibel og uforanderlige bekendelsesskrifter. Har man da glemt det, der skete i tyverne og trediverne, da de traditionelle skillelinier mellem liberal og konservativ teologi faldt eller blev gennemhullede? – Er det den katolske kirke, der ser fremad og vil udover forrige århundrede, mens den evangeliske kirke enten modløs eller måske med klingende faner vender tilbage til de overvundne positioner? (KD 17/8).

Dansk Sømandskirke i fremmede Havne fejrede 100-års jubilæum med støt vækst og nye planer. Handelsflådens strukturændring betyder, at arbejdsformer må eftertænkes. Præstemangelen mærkes føleligt og pengene er et problem. Indenfor de bestående rammer kunne staten dog strække sig lidt videre og jubilæet betød ekstra 100.000 kr. (Havnen 183ff.). Men her som i Dansk Kirke i Udlandet – med hvem forbindelsen udbygges – håber man at inddrage de bevilligende myndigheder i overvejelser om arbejdets videreførelse (Biskop Erik Jensen, KP 26/9 jfr. bispemødet, KD 6/1 68).

DKU har i de seneste år måttet gennemdrøfte sine forhold (KD 10/9 64, Nyt fra DKU 1965, nr. 4, KD 8–9/9 65). Ude kommer der stadig ønsker om ny indsats, men det kniber at skaffe pengene til det bestående arbejde. Myndighederne er forstående, og vi »sætter vor lid til, at vi ikke kommer forgæves om videre hjælp« hed det for 2 år siden (årsberetn. 64/65, jfr. KD 13/1 66). Men 1967 bragte et rekordunderskud trods stigende indtægter. Det betød nedskæring af arbejdet ude, effektivere hjemmearbejde og kontingentforhøjelse samt, om muligt, større bidrag fra udlandsmenighederne – og forhøjelse af statens bidrag. Det lød forjættende på årsmødet, da folketingsmand P. Gorrson (S) mente, at det kirkelige arbejde i Sydslesvig burde betragtes som en del af det folkelige arbejde, som

staten støtter såre rundhåndet. En årsmødedeltager måtte dog have luft: Der var kun talt om forholdet til staten og ikke om, hvordan et frivilligt kirkeligt arbejde burde drives (DKU nr. 5, KD 7/9).

I Sydslesvig er der stabilitet over det kirkelige arbejde (med 57 organiserede menigheder, 96 gudstjenestesteder og 6.200 bidragydende medlemmer). Ubesatte embeder og navnlig det, at ungdommen her som i det hele glider bort fra mindretallet (dalende tal på vielser), giver anledning til betænkeligheder. Til de lyse træk hører, at forholdet til den tyske landskirke nu er afspændt (DKU nr. 4 og 6). Der blev indledt forhandlinger og fra dansk side håber man på en slags valgmenighedsordning, som giver andel i kirkeskatten og åbner landsdelens kirker under fuld sproglig og kirkelig frihed (Flensborg Avis 28/10, 30/12).

Der er nu en behagelig og saglig atmosfære mellem ulandsarbejdet og ydre mission, hedder det i DMS's årbog (17). DMS fik betydelige tilskud til 2 projekter (KD 19/8), og Folkekirken Nødhjælp opnåede statstilskud til sin indsats i mellemøsten (KD 6/7). Nødhjælpen slap iøvrigt ikke alene med fortsatte teologisk bestemte undsigelser. Den måtte høre for en kvik plan om, at befolkningens holdning til ulandsarbejdet skulle måles gennem gaver til Nødhjælpen (KD 3/2ff.), og Røde Kors vægrede sig ved at gå ind i et større indsamlingsprojekt sammen med denne kirkelige hjælpeorganisation (KD 1/7, 7/7, jfr. 14/4).

Forholdet mellem missionselskaberne bliver stadig bedre. Konkurrencen mellem os er forbi, konstaterede Sudanmissionens generalsekretær, Pilgaard Pedersen (KD 11/9). Andre ser tegn på, at selskabernes tid snart er forbi (Græsholt, KD 11/9). Atter andre begrundet det med, at tidligere tiders bundethed til bestemte selskaber stadig tager af, mens de mange selskaber bidrager til, at nye folk ikke får bestemt sig for noget (DMBL 228, KD 28/10).

Omorganiseringen i 1966 med opdelingen i Dansk Missionsråd og Den danske Folkekirkes Missionsråd havde fået det til at slå gnister i starten. Et grundproblem havde været, om missionsrådets vedtagelser bandt de enkelte selskaber til at betale til opgaver, som de havde været imod (KD 12/9 66). Der havde også været frygt for forhastede sammenslutninger på bekostning af den folkelige baggrund, som ydre mission havde i selskaberne, der bidrog til at holde ansvarsfølelse og personligt kendskab ved lige (Santalposten

1966, 109). Krisen er nu overvundet, sagde missionsrådenes formand, domprovst Paul Verner Hansen, fordi det er erkendt, at der ikke er modsætninger mellem selskabsstruktur og kirkestruktur [20].

En frugt af samarbejdet var, at der ansattes en studieleder til at virke for tilgang af nye missionærer og til at deltage i videreuddannelsen af ældre missionærer (DMBl 322, KD 31/5, 11/9, Santalposten 1968, 8). Et andet resultat var, at der ansattes en præst for ulandsstudenter i Danmark. Det blev dog ikke nået uden hvas kritik af vore statskirkelige forhold, som hindrede at folkekirken kunne påtage sig den indsats (KD 30/5, 30/11, 13/12). Også på stiftsplan gror samarbejde mellem selskaberne frem (Viborg, KD 6/2) og det er meningen at fortsætte ordningen i Århus stift med en stiftspræst for ydre mission (KD 17/6. DMBl 239, Medd. fra Århus Stift 14).

Trods mange politiske komplikationer er der steder nok, hvor de unge kirker ønsker flere udsendinge, uden at der er nok at sende herhjemme fra (DMBl 239, Sudan okt., KD 11/9). Præstemangelen spiller vel ind, når tallet på missionærer viste en svagt dalende tendens, men ulandsarbejdet fænger og tallet på de udsendte dér passerede tallet på missionærer (DMS's årbog 13). Med i billedet hører, at missionærer bliver herhjemme, fordi de ikke finder, at hjemmeselskaberne forstår hvad situationen ude kræver (således Ernst Højvig, Sjt 11/9; professor Kaj Baagø fratræder tjenesten for DMS i Bangalore, fordi han ud fra sit syn på kirken i Indien ikke kan fortsætte som lærer for de vordende præster, KD 18/7, DMBl 238, jfr. her V, 624).

For hjemmearbejdet gælder det, at de fornødne penge så nogenlunde kommer ind – men til beskårne budgetter (DMBl 117, 215, 219, Sudan okt., Santalposten 210, 1968, 6). Det er et gennemgående træk, at antallet af kredse langsomt daler, fordi tilvæksten ikke opvejer afgang. »Man fødes ikke længere ind i DMS« hed det ved årsmødet dér (KD 31/5), hvor man iøvrigt måtte konstatere, at man ikke som beregnet havde 2000 kredse, men kun 1500, de øvrige havde ikke opfyldt lovenes bestemmelse om bidrag på mindst

[20] KD 30/3, 27/5 jfr. generalsekretær Henning Talman på Sudanmissionens årsmøde: Missionsrådet må blive det koordinerende led mellem selskaberne. Konsekvensen af fællesskabsideen er ét stort selskab, men derom er der absolut ikke tale. Rådet er et redskab for det, som selskaberne ønsker udført – slet og ret selskaberne i fællesskab, KD 11/9.

100 kr. om året (årbog 87, DMBI 104, 120, 228). Når der bliver balance i regnskabet, så skyldes det bidrag fra enkeltpersoner (som dog nok kan være med i missionskredse), og at der i flere sogne bliver gjort et målbevidst arbejde for på sognebasis at skabe forståelse for ydre mission og rejse penge til ganske bestemte opgaver (t. eks. DMBI 176).

»Fremtidens kurs« hed et foredrag på DMS's repræsentantskabsmøde af generalsekretær, pastor Ole Bertelsen. Her var træk af en kirkeforståelse, som får flere og flere energiske talsmænd [21]. Vort mål er at vi alle bliver kristne i funktion, eller menigheder i mission, sagde Ole Bertelsen. Vi kan ikke isolere os fra andre kirker, ligesom vort hjemmearbejde ikke kan isoleres fra hele vor kirkes situation. Det gælder en ny forståelse af evangeliet og at vor egen tid provokerer os til at gå. Det er rigtigt, som det hedder i en økumenisk rapport, at »dyb interesse for kirkens strukturer og specielt for en ændring af disse, bør ikke forstås som en ren tilpasning til nye forhold . . . men også som et udtryk for lydighed imod Guds mission«. Målet er ikke at give en sløv folkekirke en make-up, heller ikke blot at aktivisere missionsselskaberne og skaffe flere missionærer og flere penge, men at hjælpe mennesker til at se, at de er lemmer på »Kristi internationale legeme« (DMBI 368, KD 13/10).

[21] Om det dynamiske kirkesyn jfr. Henrik Christiansen DMBI 230, her p. 671; Gerhard Pedersen på I.M.s årsmøde, IMT 572; Inge Tranholm-Mikkelsen, DMBI 422, 1968 16; Arent Mortensen, KD 22/5; Johs. Aagaards foredrag »Kirken i mission« (udsendt til danske præster af Folkekirken's missionsråd) og bogen »Kirken i opbrud« udgivet af Det økumeniske Fællesråd.

Votum
over besvarelsene af Selskabets prisopgave
1966–67

Ved indleveringsfristens udløb den 1. september 1967 var der modtaget tre besvarelser af den prisopgave, som Selskabet udskrev i 1966 over emnet: »En analyse af Thomas Kingo's forfatterskab på baggrund af tidens teologi og fromhedsopfattelse«.

*

Under mærket »stud. art. in spe« er indleveret en afhandling på 2½ side. Den giver ikke anledning til betragtninger af nogen art.

*

Under mærket »H. F. L. H.« er indleveret en afhandling på 157 – meget ujævnt beskrevne – sider, opdelt i et ubestemt antal kapitler. Der er ingen indholdsfortegnelse eller litteraturliste, så vidt skønnes kan heller ingen større litteraturbenyttelse, og om nogen egentlig besvarelse af den stillede opgave er der ikke tale, kun om en række udkast som jævnlig røber flittig beskæftigelse med Kingos Samlede Skrifter og med J. Oskar Andersens indledning til Aandelige Siunge-Koor. Manuskriptet er meget uordentligt, i det store og hele maskinskrevet, men med talrige rettelser og tilføjelser i håndskrift; citaterne er ofte kun antydet, det samme gælder kildehenvisningerne og en egentlig disposition kan knap nok anes.

Dette er så meget mere beklageligt som forfatteren åbenbart er gået til arbejdet med betydelig oplagthed og interesse for emnet. Selvom afhandlingen vanskeligt kan betegnes som mere end en ufuldført kladde er det klart, at der har været arbejdet intenst med ialtfald mange Kingo-tekster, men tiden har ikke slået til, og det foreliggende røber ikke at forfatteren har haft herredømmet over hverken metode, tekstmateriale eller litteratur.

P. 1-5 giver en højst ufuldstændig oversigt over tidligere forskning og fremfører nogle almindelige betragtninger over det »ny materiale« som med Samlede Skrifter er blevet tilgængeligt.

P. 6-33 tager udgangspunkt i Kingos »verdslige« ungdomsdigtning og rummer en næppe uberettiget polemik mod J. Oskar Andersens opfattelse at det ikke er den »samme« Kingo som skrev både disse muntre digte og de senere alvorlige salmer. Efter nogle temmelig vidtløftige betragtninger over den »store« og den »lille« humor, påvises det at den muntre tone – omend siden afslebet for visse grovheder – går gennem hele Kingos forfatterskab; det fremgår bl.a. af de frimodige bryllupsdigtes »saftige djærvheder«, og forfatteren stiller det næppe urimelige spørgsmål, om ikke J. Oskar Andersen har anlagt et for snævert syn på »bodsfromhedens« type og optrukket skellet for skarpt mellem pønitensens alvor og en luthersk munterhed i forhold til livet i almindelighed og kaldsgerningen i særdeleshed.

P. 34-102 fortsætter betragtningerne over stor og lille humor og viser, at den store humor (som indbefatter den tragiske bevidsthed om livets kår og »lykkens« ustadighed) er et integrerende moment i hele Kingos forfatterskab; som et hovedmotiv antydes spændingen mellem skæbneførmelse og forsynstro. Uden større vanskelighed vises det at motivet fra Far Verden far vel slår igennem mange steder og især i mindedigtene. Derefter optager forfatteren den fra J. Oskar Andersens indledning kendte debat om hvorvidt der bag »jeg'et« i Siunge-Koor-digtene gemmer sig biografiske oplysninger; han mener som forgængeren med rette at slige »oplysninger« må bruges med varsomhed, men går dog videre end J. Oskar Andersen, når han i et vers som taler om udfrielse af livsfare finder hentydning til, at en svensk kornet på Vedbygård alvorligt sårede Kingo og nær havde dræbt ham (»her tør en kilde nok have spruddet, for livstid en taknemmelighedens kilde«), eller når han ved ordene »under en rosenkind hiertet kand foorne« (Sorrig og Glæde) anser det for »snublende nær« at inspirationen er at søge i den elskede Silles sukke! Forfatteren vender sig også mod J. Oskar Andersens opfattelse at digte som Far Verden far vel og Sorrig og Glæde ikke kan udtrykke Kingos personlige trosforståelse, og peger med rette på at en sådan dogmatisk målestok ikke kan anlægges på en kunstners værk; i så henseende har forfatteren fundet støtte hos Solveig Tunold. Ligeså er han – med J. Oskar Andersen – ivrig efter at dokumentere et

religiøst gennembrud hos Kingo og læse det ud af salmedigtningen. Ganske særligt skal *Far Verden far* vel være en hovedkilde til gennembruddet, og digtet må derfor dateres tidligt. Og yderligere sættes gennembruddet i forbindelse med Kingos forhold til den »U-ven« (som bl. a. omtales i *Dend Fierde Morgen-Sang*) der skal være identisk med Jacob Worm, således forstået at Kingo fortrød sit første ophidsede svar på Worms kalot-vise og derfor – i samme versemål! – med *Far Verden far* vel skulle have givet sit »sidste og definitive« svar på Worms forhånelser, og således have udtrykt den anger som var kernen i hans religiøse gennembrud. I den anledning fremføres en række højst forunderlige »paralleler« som argumenter: når f. eks. Worm skriver: »Du arme Peer Caudi og Jorderigs Træl«, så skulle det svare til Kingos »jeg keedis nu lenger at være din Træl«, endda med understregning af »nu« i modsætning til før. Det virker sandt at sige meget lidt overbevisende at *Far Verden far* vel, vers for vers og ord for ord, skulle være den angrende Kingos indrømmelse overfor Worms beskyldninger. Sidste del af dette afsnit anfører en lang række af eksempler på den rolle »dødsberedelsen« spiller i hele Kingos digtning; det vil formentlig ingen bestride – heller ikke at det i en vis forstand er »middelalderen« som her går igen – og det kan være meget rigtigt at Kingo på dette område er »aldeles tidstypisk«, men en virkelig analyse af dødsmotivets plads i hans digtning kan ikke siges at være foretaget; det foreliggende er væsentlig kun en citatsamling.

P. 103-123 skildrer Kingos glorificering af kongemagten, også den er »aldeles tidstypisk«. Forfatteren antyder udviklingen fra Jesper Brochmand til Hans Wandal – det havde nu været godt om han ikke blot havde holdt sig til *Systema*, men også havde inddraget Brochmands tale ved Frederik III.s kroning – og antyder i spørgsmålet om Kingos kongerøgelse det faktum at den udover Siunge-Koor kun forekommer i den verdslige digtning. I øvrigt mener han – med rette – at Kingo deler Wandals opfattelse af salvingsakten som et sakramentalt tegn på det sakrale kongedømme.

P. 123-142 behandler de fædrelandske poesier, opridser deres baggrund i Danmarks farlige position efter 1660, og kommer i forbigående ind på at krigsdigtene har deres rod i bodsfromhedens forståelse af forholdet mellem værd og skæbne (kun det gudfrygtige folk kan vente krigslykke, og deri ligger et bodsmotiv), d. v. s. at disse digte – som naturligvis også kongeglorificeringen –

må forstås ud fra gammeltestamentlig ideologi. Dette tema kunne nok have fortjent en nærmere udfoldelse.

P. 144-157 strejfer i meget kort begreb pilgrimsmotivet i Kingos digtning og – med hjælp af en afhandling af Hejne Simonsen (Tidehverv) – det vises at pilgrimsmotivet ialtfald ikke kvæler forståelsen for »næsten« og »kaldet«; til sidst antydes meget kortfattet en kingosk »antropologi« og der fremføres nogle spredte overvejelser om Kingos »mystik«, som vel er en kendsgerning, men ikke sådan at den fordunkler »ordet«. Atter er synspunktet det at Kingo er kunstner og ikke docent. Men hele dette sidste afsnit er så fragmentarisk og ubearbejdet at det unddrager sig nærmere bedømmelse.

Som sagt: nogen besvarelse af den stillede opgave foreligger ikke; det bliver ved udkast og antydninger. Man kan ikke nægte at forfatteren er gået til værket med energi, heller ikke at han er fortrolig med Samlede Skrifter og oprigtigt betaget af Kingos person og kunst, men hvor han indlader sig på en nærmere historisk undersøgelse – som i de afsnit der bruger umådelig plads på at skildre Kingos »gennembrud« på baggrund af striden med Worm – mærker man for alvor manglen på kritisk metode, og han kommer derved i modsætning til sit eget fornuftige princip, at man hverken skal skrive biografi eller dogmatik på grundlag af religiøs poesi, navnlig da ikke en der som Kingos har så rigeligt med »forlæg« i samtidens litteratur. Besvarelsens åbenbare mangler gør det – i forbindelse med dens på alle måder uafsluttede karakter – umuligt at tildele den nogen pris, så meget man også må anerkende den flid, lyst og optagethed af emnet forfatteren har lagt for dagen.

*

Under mærket »Rasmus« er indleveret en afhandling på 358 store kvartsider. Den falder i fire afsnit: Prolegomena (5-88), Historisk del (90-142), Analytisk del (144-238) og Karakteriserende del (240-332); derefter følger en udførlig bibliografi (334-350) og en rettellesliste.

Manuskriptet er en fryd for øjet, udarbejdet med en helt usædvanlig omhu; citaterne – af Kingo, som af den i stort omfang og med megen flid anvendte litteratur – er, så vidt stikprøver viser, nøjagtigt gengivet, referaterne pålidelige, og hvad formel og saglig akribi angår synes afhandlingen at være perfekt, næsten perfektionistisk.

Sproget er derimod højst plagsomt; billigvis må det dog siges at dette gælder langt mindre i de egentlige hovedafsnit, men des mere i de prolegomena som overvejende beskæftiger sig med metodeproblemer og forskningsstatus. I god overensstemmelse med moderne lidenskab for det hermeneutiske er der anvendt en helt urimelig plads på metodediskussion, og den er fremført i en stil så højtravende og et sprog så udspekuleret krukket, overlæsset med fine og dyre tekniske termini, at alle sætninger svulmer op på en måde der bringer brukbarokkens værste udskejelser i beklagelig erindring. Selve den sag svulstigheden skal tjene til at oplyse er ellers simpel nok. Den kan f.eks. formuleres som i introduktionen til Analytisk del (p. 147 f.): »Personen Thomas Kingo interesserer ikke analysen, og det må da så kraftigt som muligt præciseres fra begyndelsen, at enhver personlig allusion er at forstå alene i overensstemmelse med den litterært betingede digteriske subjektivitet, som gælder i forfatterskabets egen sammenhæng, uanset om personen Kingo med sit livsforløb eller psykologiske register kan stå inde for analysens resultat. Først efter at det skarpest mulige skel er trukket imellem personen Thomas Kingo og forfatterskabets subjektivt bestemte, men principielt u-personlige individualitet, der også må kaldes Kingo i mangel af anden og bedre betegnelse, som imidlertid i digterisk henseende må betragtes som den egentlige garant for den afsluttende samtidsbestemte komparative analyses metodiske mulighed i modsætning til personen Thomas Kingos irrelevante og måske forstyrrende aktive levnedsløb, er det vel forsvarligt endeligt at præcisere valget af og meningen med denne forfatterskabets kronologi« etc.

Bortset nu fra at forf. jævnlig kommer for skade at røbe kendskab til at »personen Kingo«, med samt hans »irrelevante og måske forstyrrende aktive levnedsløb«, dog har en slags forbindelse med det »forfatterskab« der alene er genstand for den historiske dels »samtidsbestemte« placering af samme, og for de analytisk bevidste og komparativt karakteriserende deles fremstilling og vurdering, så drejer det sig her om det »relativt enkle« at slå fast, at den eneste forsvarlige metode er den moderne litterærkritiske (strukturalistiske, dog moderat historicistiske, blot under ingen omstændigheder biografistiske), med andre ord: man skal forstå et forfatterskab som det faktisk foreligger, ikke inklude sig på »kildekritiske« ligestyldigheder, ikke spille tid med at finde »påvirk-

ninger«, men – navnlig når »materialet« er »kunstnerisk« og »digterisk« – opleve det intuitivt i personlig »sam-eksistens«, fæstne det umiddelbart vundne »indtryk« af værkets »udtryk« (impressiv-ekspressiv rammer bedre forholdet mellem læser og forfatter end det vanlige subjekt-objektforhold) gennem den litterærkritiske analyse og – når det drejer sig om et materiale som kun er historisk tilgængeligt – vurdere det ved sammenligning med repræsentative ideer fra dets egen samtid, for så – i et tilfælde hvor forfatterskabet også er teologisk og kirkehistorisk relevant – at nå frem til den karakteristiske den stillede opgave kræver, vel vidende at ingen undersøgelse undgår det undersøgende subjekts subjektivistiske subjektivitet, men dog således at denne flerfoldige fejlkilde »placeres og fastholdes på det stadium af analysen, hvor den er mindst skadelig, altså i motivationen« til at beskæftige sig med forfatterskabet, ikke i selve analysen eller karakteristikken.

Den her i stærk forenkling gængivne hermeneutiske metode bliver med overflødig bredde, utallige gentagelser og en energi der ingenlunde synes at anstrenge den som en fisk i vand sig i sprogekvilibristiske opvisninger boltrende forfatter – men som uundgåeligt trætter læseren næsten til døde – slået fast i det uendelige, og i nær tilslutning først og fremmest til Johan Fjord Jensen og T. S. Eliot, men også Jørgen Gustava Brandt (dog kun delvis) og Frederik Nielsen. Motivet er at finde i forf.s skarpt udtalte utilfredshed med den traditionelle kirkehistorieforsknings bedreviden (»dogmatiske forudforståelse«) og formentlige uvillighed til at erkende at »alle kunstnerisk bevidste formidlinger af eller vidnesbyrd om den historiske udviklings faser og indre sammenhænge netop qua kunstneriske formidlinger og vidnesbyrd må være principielt utilgængelige for den saglige kirkehistoriske analyse«, for kirkehistorikeren lever i stadig fristelse til at »gøre vold på det kunstneriske medium, hvorved de digteriske udtryksformer i reglen blot tages for pålydende og gøres til genstand for en bastant motivforskning på grundlag af det givne kendskab til biografi og tidshistorie«; han må af selve materialet tvinges til at »anerkende det kunstneriske formsprog som et selvstændigt, for ham fremmed forskningsområde«, hvis materialet skal få »værdi som selvgyldigt vidnesbyrd om alment kulturelle så vel som specielt kirkehistorisk relevante udviklingsprocesser«; det skal behandles »for dets egen skyld, på dets egne betingelser«, thi det er principielt »materialet selv, der angiver den relevante metode i det enkelte tilfælde, ikke

teologen eller systematikeren«, ellers vil »den endelige karakteristik . . . selvsagt sige væsentligt mere om den subjektivt uvidenskabelige kirkehistoriker og hans løstagtige analyse end om selve det analyserede og vurderede materiale«. Tesen underbygges bl.a. ved en henvisning til den kirkehistoriske forskning som den faktisk drives ved Københavns Universitet.

Det ovenanførte skal nu især bruges til kritisk opgør med den hidtidige Kingo-forskning. Den har i grunden ikke været andet end »privatlæseri«, enten således at man har villet rense Kingos minde, udnytte ham opbyggeligt efter det til enhver tid gældende behov (rationalistisk, romantisk, grundtvigsk etc.) og med æstetiserende afstrejning af hans sproglige, stilistiske og teologiske karakteristika, eller – og det er det værste – bruge den af Vilhelm Andersen knæsatte metode (det »sjælegranskende studium«), så at digterværket anvendes psykologisk til at skrive forfatterbiografi på. Privatlæseri har naturligvis sin berettigelse – hvis det drejer sig om et første, umiddelbart og intuitivt indtryk – forf. har derfor som »forsøgspersoner« engageret tre privatlæsere, ladet dem læse et par karakteristiske Kingo-salmer og meddele deres impressive indtryk af hans ekspressive udtryk, og »princiipielt er . . . de tre forsøgspersoners forhold til Kingos salmer mere værd end hele Kingoforskningen tilsammen«. Påstanden må tages for pålydende og stå ved sit eget værd – så godt den nu kan. Den forskningsstatus som derefter gøres op bliver ifølge sagens natur en ørkenvandring, en »afskrækkende og manende« samling af eksempler på grove forsyndelser; den tjener til »skræk og advarsel«, og de tre privatlæsende forsøgspersoners vota er »en anklagende illustration af de forskellige tiders Kingo-forskning«, fordi denne forskning prætenderer at nå ud over det privatlæsende stade, men er dog kun præget af en personlig identifikationsmetode, lige viderværdig enten associationen gælder forskernes egne sympatier eller de udnytter Kingo i en »tidsretnings tjeneste« og tilmed foregiver at bringe »det retfærdige portræt« af ham på baggrund af den rette og hele forståelse af hans forfatterskab. Privatlæseren må man holde meget til gode, men kirkehistorikeren fusker slemt hvis han bruger sit personlige indtryk af digterens udtryk til at skildre ham som menneske og kristen, thi for forskeren »er det alene digterens egen intention med digtet, der tæller«. Da fleste af dem der har beskæftiget sig med Kingo – det være sig nok så populært – fra J. C. Bloch til henimod nutiden får et særdeles hvast skudsmål for deres

»personlighedsassocierende ønsketænkning« og følges i almindelighed til dørs med gløser som »uheldigvis«, »beklageligvis« eller det ofte gentagne »desværre« hvormed forf. sukkende udtrykker sin dybe sorg over forgængernes ringe forståelse, »biografistisk-æstetiserende vurdering« og udnyttelse af Kingo i egen sags tjeneste; især er det galt med den grundtvigske tradition som siden Grundtvigs og P. A. Fengers dage har grundlagt den følelsesmæssige brug af salmerne der stik mod Kingos intentioner peger i retning af den anti-institutionelle privat- og personlighedsreligion som blev følgen af det 19. århundredes liberalism og romantik, og derfor i Kingos »hof- og statspoesi« kun kunne se svulstigheder eller »forbedrede« salmerne med irrelevante rettelser. F.eks. er Rudelbachs Kingo-portræt »mere en hyldest til det romantiske digtergenius iført grundtvigske kristendomsprofetier og Rudelbachs egen national-liberale og æstetiske systemglæde, end det er en gengivelse af den mand, der engang skrev Kingos salmer«. Den værste er nok F. Rønning, hvis Kingobillede »mest af alt ligner en karikatur over forfatterens tydeligt grundtvigsk prægede privatlæsende uforstand«, et uhyggeligt bevis på at helt andre metoder må tages i brug »hvis ikke Kingo-forskningen skal gå helt til i tåbelige og intetsigende meningsudvekslinger om sym- og antipatier«. Som et lyspunkt nævnes H. Vilstrups kritiske opgør med den Kingo-nedvurderende grundtvigske tradition, men naturligvis kan også hos ham »spores rent personlige sympatier, hvor man kunne ønske en nøgterne betragtning af intentionen ... og ikke denne stadige konstateren af, om salmen er lykkedes eller ej«. Den kortvarige Kingo-debat som først i 1930'erne førtes mellem J. Oskar Andersen, Arne Møller og Solveig Tunold bragte ingen virkelig fornyelse, fordi den blev hængende i kilde- og påvirkningsproblemer; men den ikke-teologiske Solveig Tunold får dog prædikatet »fornuftig«, fordi hun – hvad der også forlængst er almindeligt anerkendt – anser påvirkningsspørgsmålet for mere komplekst end de to andre. Men vil man virkelig nu om dage arbejde med Kingo, gælder det at foretage en »faglig specialdeling« og gå i lære hos »litteraterne«; det er dog dem der ikke blot byder den rette metode, men også dem der har fortjenesten af at »have anerkendt Kingos storhed og betydning for udviklingen af den nationale digterkunst«, og som har vist at man må beskæftige sig med »hele« Kingo, med den verdslige poesi fuldt så meget som med salmerne.

Efter den rystende og rystede gennemgang af forskningshistoriens

rædsler optager forf. med to »repræsentative« salmetolkere, F. C. Gillman og K. L. Aastrup, en debat om hvad en salme i grunden er, og vender sig yderst kritisk mod den førstes »sektariske emotionisme« der gør salmen til personligt oplevelsesmedium, omend på kollektiv menighedsbasis, og den andens tidehvervsk forkrampede indsnævring af salmen til kun at være et lovsyngende svar på evangeliet, altså en slags kirkelig sektarisme der ganske udelader problemet om salmen som poesi og dens dermed sammenhængende æstetiske kvalifikationer. Thi vel er salmen i kraft af sin »funktionelle bestemmelse« forskellig fra anden poesi, men det ændrer ikke »den grundsætning, at en salme som ethvert andet digt er undergivet den lovmæssighed, der gælder for alle kunstneriske frembringelser: det vil sige kravet til den æstetiske kvalitet sammen med forpligtelsen til at opfylde netop det kunstneriske formål, der er givet med kunstnerens intention«, den intention tolkeren jo ikke kan kende andre steder fra end fra sin egen tolkning af værket! »Salmeanalyse er således et spørgsmål om kunstforståelse; en salme er først og fremmest et digt som ethvert andet poetisk formuleret udtryk, og den, der vil drive salmeanalyse, bør da retfærdigvis først og fremmest adoptere den nødvendige og tilstrækkelige indsigt i den litterærkritiske metodes analytiske mulighed, førend han tillader sig at inddrage et forfatterskab som Kingos i en digterisk principielt irrelevant sammenhæng som den foreliggende undersøgelses komparative analyse, hvor både salmeudtryk og -indtryk har mistet deres digteriske kvalitet og alene består i den sekundære forpligtelse overfor kirketraditionen«. Eller som det pro- og epigrammatisk hedder: »en salme bør overhovedet aldrig være, den er, sådan som al kunst er og skal have lov til at være«.

Det foregående referat af prolegomena overflødiggør en nærmere karakteristik; ingen kan være i tvivl om at stå overfor en forfatter som på baggrund af betydelig læsning og en intensiv hermeneutisk (analytisk, dialektisk, komparativ) interesse er i stand til at danne sig sine meninger og sætte dem ind i en nådesløs kritik af samtlige forgængere på feltet, omend ikke uden en vis variation i vurderingen af disse forgængeres naragtighed. At forf.s metodiske meninger falder ret nøje sammen med hvad der for tiden almindeligst bydes på markedet er der ikke noget at sige til, omend den forbitrede iver hvormed den litterærkritiske analyse og den komparative karakteristik hamres ind kan virke noget øredøvende og

anstrengt, og den grandiloquentia som med rivende tungefærdighed udfoldes tyder snarere på en vis sproglig uformuenhed i formuleringen af de metodiske problemer end det modsatte; sagen er ikke på langt nær så indviklet som den tager sig ud, men så »relativt enkel« at den nemt kunne være udtrykt i betydelig større kortfattethed og med ikke så lidt mere »jævnhed og ynde«. Uden iøvrigt at bestride at forf. ofte rammer plet i sin karakteristik af adskillige forgængere eller at den »biografistiske« metodes »privatlæsen« har ført til mange ligegyldige »resultater«, endsige da at litteraturhistorikere af faget i langt højere grad end sket er må tages i brug i Kingo-forskningen, må man dog ytre en svag forbløffelse over en så konsekvent gennemført overlegenhed overfor og total nedvurdering også af forskningens mere fremragende repræsentanter. Trods den ubestridelige dygtighed efterlader prolegomena »desværre« (uheldigvis, beklageligvis) et uafrysteligt indtryk af ufordøjet læsning.

Den historiske del rummer først et par kapitler om de almindelige sociale og politiske forudsætninger for enevælden og om forholdet mellem stat og kirke i det 17. århundrede. Det er solidt og ordentligt arbejde, bygget på velkendt og relevant litteratur (også utrykte kirkehistoriske specialeafhandlinger synes at spille en betydelig rolle); noget væsentligt nyt fremkommer ikke. Mere interesse knytter der sig til afsnittet om de »reformbevidste fromhedsbevægelser« i Danmark som – især – i Tyskland og England. De skildres – også på baggrund af kendt litteratur, men med betydelig selvstændighed – som en »privat fromhedsaktivitet« der har sin »tilstrækkelige forudsætning« i den herskende statskirkelighed, men med rigtig understregning af at puritanismen i kraft af sociale og politiske årsager har et andet forhold til den anglikanske statskirkelighed end de danske og tyske fromhedsretninger til den luthersk-ortodokse; det fastholdes – også det er et velkendt træk – at den moderate, principielt konformistiske puritanisme er mest repræsentativ for reformbevægelsens teologiske og kirkelige program, mens derimod de mere radikale former for puritanisme ikke i samtiden havde den indflydelse senere tiders historikere tillagde dem. Synspunktet anvendes siden med rimelighed til at belyse den opfattelse at der består indre sammenhænge og praktisk religiøse ligheder trods de åbenbare statskonfessionelle og socialpolitiske forskelle på udviklingen i Danmark–Tyskland og England. Heller ikke dette resultat er nyt eller overraskende.

Størst interesse i den historiske del knytter sig dog til skildringen af den nationale kunstpoesi som Kingos forudsætning. Den giver for det første god anledning til at fastholde den nøje forbindelse mellem Kingos religiøst-kirkelige og nationalt-verdslige forfatter-skab; her er intet skel, alt er præget af tidens rendyrkede poetiske formsprog. Men dernæst fremhæves på udmærket måde det dilemma som opstod for den nye kunstpoesis folk – fortræffeligt illustreret med J. Brunsmænd som eksempel – da deres stilistiske idealer kom i konflikt med de »folkelige« under forsøget på at omstøbe ældre og folkeyndede salmer efter en avanceret modernismes smag. Hos Brunsmænd gik »hensynet til indholdets traditionelle fromhed . . . forud for hensynet til den poetiske regelmæssighed, fordi det opbyggelige indhold var hvermandseje«, og han satte »hensynet til den gamle og skattede lutherske salmetradition med dens ofte haltende vers og aparte rimsystemer overfor kravet om uniformitet og regelmæssig effektivitet over alt i det statsautoriserede danske samfund«. Men i Vinterparten forloftede Kingo – forledt af kongens i virkeligheden umulige salmebogskommissorium – sig på den opgave at bevare de gamle salmer og dog bringe de nye kunstpoetiske idealer til udtryk i menigmands salmebog. Den samtidige verdslige poesi kendte ikke problematikken; her skrev avantgardisterne for hinanden og ikke for folket, og en »kulturkløft« kunne derfor ikke åbne sig, men når de – som Kingo – ville skrive salmer på deres egne principper blev konflikten med traditionen og det folkeyndede kun altfor åbenbar. I en velgrundet ekskurs viser forf. – et godt supplement til E. Norman Svendsens nylig publicerede afhandling om den kingoske salmebog – hvorledes dette dilemma var et integrerende moment i Kingos store nederlag.

Den historiske del slutes med en kort oversigt over »de mest betydningsfulde data« i Kingos liv, fremført med en kun slet dulgt undskyldning for at noget så irrelevant optræder i en undersøgelse for hvilken »personen Kingo« er det ligegyldigste af alt. Biografien lader ingen i tvivl om forf.s væmmelse ved et sådant venstrehåndsarbejde, en nødtvungen koncession til den traditionelle kirkehistorieskrivning der i Kingo også ser en person; det lille afsnit kunne roligt være udeladt; det ville passe bedre i et mindre biografisk håndleksikon eller en let udvidet udgave af Kraks Blå Bog. Det står i al evighed fast at »Kingos navn« kun kan bruges som »fællesnævner for hele forfatterskabets digteriske og fromhedsteologiske sigte i forhold til de enkelte digtes eller salmers konkrete intention«.

Det følgende hovedafsnit, Analytisk del, hører til de betydeligste i afhandlingen. Kingos forfatterskab inddeles i fire »faser«, hvoraf første og anden fase omfatter Sjungekorets første part, tredje fase Sjungekorets anden part og fjerde fase kirkesalmerne. Periodeinddelingen forekommer rigtig, og det er ligeledes fortjenstfuldt, at hof- og statspoesien og mindedigtene stadig medinddrages ved analysen af den religiøse poesi. Også den udførlige gennemgang af ligprædikenen over Jacob Bircherod – den eneste bevarede prædiken af Kingo – bør fremhæves, men der gøres for lidt ud af ungdomsdigtene og det samme gælder det afsluttende kapitel om kirkesalmerne. Vigtigst i dette afsnit er dog analysen af Kingos Sjungekor. Både påvisningen af den formelle forskel mellem første og anden part, karakteristikken af salmerne og ikke mindst af passionssalmerne forekommer overbevisende og vellykket. Forskellen mellem den harmoniske, optimistiske livsbekræftende stemning i Sjungekorets første part og den udtalte pessimisme i anden part er allerede påpeget af den tidligere forskning, især af J. Oskar Andersen, men der gives her en langt udførligere og mere dybtgående analyse med påvisning af sammenhænge og udviklingslinier gennem hele forfatterskabet. Den kortfattede behandling af kirkesalmerne begrundes med, at hverken Vinterparten eller de nye salmer i salmebogen af 1699 bringer nye aspekter, men må betegnes som en uddybning og bevidst konsolidering (betoning af det embedsmyndige og pastoralt autoritative) i forhold til de tidligere fasers menneskesyn og fromhedsopfattelse. Under denne gennemgang af Sjungekorets salmer får forf. naturligvis rig lejlighed til at give udtryk for sin yndlingsidé: bekæmpelsen af »biografismen« (jfr. ovenfor) og flere gange bemærkes, at netop denne salme af den biografistiske forskning er blevet opfattet som særlig oplysende for Kingos personlige udvikling; »dette skal naturligvis ikke her tages alvorligt« (note 80, jfr. note 93 og 109). Tiden og smagen krævede ingenlunde et engageret digter-jeg, og intet i Kingos forfatterskab tyder med nødvendighed på, at digteren i sin versekunst har følt sig foranlediget eller forpligtet til entydige selvbekendelser (s. 147). Kingo har i tidens stil ønsket at imødekomme den enkelte andagtssøgendes trang og derfor formet sine salmer som direkte udtryk for en tilpas individualiseret subjektiv fromhed. At ville finde Kingo selv bag salmernes mange bedende jeg'er er »halsløs gerning«. Kun som en slags kristen fællesnævner er det muligt at udlede noget karakteristisk af forfatterskabet,

der med rette kan gælde for Kingos eget kristendomssyn (s. 155). [1] J. Oskar Andersen forklarede som bekendt forskellen mellem Sjungekorets første og anden part ud fra personlige oplevelser hos Kingo. Denne »i og for sig velbegrundede formodning« afvises ganske, »det er indlysende at en sådan personalistisk begrundelse ikke holder for en nærmere prøvelse« (s. 167). Trods forklaringen på J. Oskar Andersens fejlslutning og trods det berettigede og interessante i forf.s principielle synspunkt nærmer hans anti-biografisme sig her formalisme. Uden tvivl læste J. Oskar Andersen for meget ind i visse af salmerne og anvendte for stor skarpsindighed på at finde ud af, hvilket af salmernes mange jeg'er, der var Kingos eget. Men også uden at gå i biografiske og sjælegranskende detaljer må det være rimeligt at formode, at stemningsomsvinget mellem Sjungekorets første og anden fase har personlig baggrund. Anden part indtager en særstilling i Kingos forfatterskab, hvad også forf. indrømmer. Det har vel sine grunde. En analyse der ikke tør »formode« så meget, forekommer lovlig steril.

Afhandlingens sidste hovedafsnit, Karakteriserende del, har først nogle fornuftige bemærkninger om sammenligningen mellem Kingo og Luther; det betones at Kingo først og fremmest må forstås ud fra sin tid og sine forudsætninger, ellers halter sammenligningen. Den ivrige debat fra 1930'erne (J. Oskar Andersen, Arne Møller m.fl.), om Kingo fortrinsvis var inspireret fra engelsk eller tysk hold, agter forf. ikke at fortsætte, fordi spørgsmålet behandlede som et blot kildekritisk anliggende og derfor i en kirkehistorisk sammenhæng kun har betydning som et detailstudium. Der er ingen grund til at betvivle, at Kingo var påvirket af sin tids literære og kirkelige strømninger og som enhver anden digter modtog impulser fra sin samtids foretrukne forfattere og digtere. En fortsættelse af de nævnte detailstudier vil blot yderligere afsløre dette.

[1] »I ly af sine salmers anonyme subjekt gennemspiller Kingo som digter og sjælesørger den menneskelige religiøsitet i et omfang, der spænder fra det alment filosofiske til det inderligt kristne; fra det totalt sønderknuste til det blindt tillidsfulde; fra det evigt urolige til det borgerligt snusfornuftige; fra det intellektuelt overmodige til det fromt naive og fra det stoisk livsfornægtende til det passioneret Jesus-forelskede. Men trods denne iøjnefaldende ydre uforenelighed mellem digtenes mennesketyper, banker alligevel det samme bange hjerte bag de forskellige masker; for det er hverken filosofien eller den fromme kristne, hverken den intellektuelle eller den pligtopyldende kirkegænger, Kingo vil skildre, men synderen inde i dem alle. Derfor kan salmernes mange stærke billeder sammenfattes til et eneste: synderens selvportræt.« (s. 181 f.).

En »fromhedsbevidst analyse« kan ikke nøjes med at opregne verbale overensstemmelser og paralleller, men må spørge om forfatterskabet som sådant, dets intention, stemmer overens med det påståede forlæg eller de formodede påvirkninger; ydre ligheder er ikke i sig selv fyldestgørende indicier. Der kan foreligge indre overensstemmelse, selv om forskel i ydre forudsætninger og formuleringer umiddelbart skjuler den intentionelle overensstemmelse. Hensigten med Karakteriserende del er nu at påvise, at der er intentionel overensstemmelse mellem Kingos forfatterskab og samtidens reform- og vækkelsesretninger. Da Kingo er relativt uselvstændig i forhold til tidens almindelige fællespræg, og da han som andre danske teologer er stærkt afhængig af tysk tradition, går forf. ud fra som givet, at hans forfatterskab som eksponent for det 17. århundredes danske reformbevægelse i høj grad kan påvise ligheder med og måske lån fra den tilsvarende dominerende tyske bevægelse. At påvise dette i enkeltheder og endnu engang demonstrere den tysk-danske overensstemmelse skønnes unødvendigt. Derimod retter undersøgelsen sig primært mod den mere omstridte engelske indflydelse, både fra anglikansk og puritansk hold, repræsenteret ved den anglikanske biskop Lewis Bayly, den moderate presbyterianer Richard Baxter og den non-konformistiske Isaac Ambrose. Atter her gælder det, at »den komparative karakteristik af Kingos forfatterskab fortsat ikke ser det som sin opgave med kildekritiske detailstudier at etablere et påvirkningsforløb mellem engelsk og dansk« (s. 248), men at undersøge, om der foreligger intentionel overensstemmelse.

Karakteristikken af Kingos forfatterskab indledes med en præsentation af de vigtigste dogmatiske lærepunkter. Dette dogmatikkompendium viser ham som repræsentant for den lutherske ortodoksi, hvilket i og for sig er en selvfølge. I dogmatisk henseende er forfatterskabet ikke spændende, dets særpræg er det praktiske forkyndelsessigte, der viser dets relation til tidens fremherskende reform- og vækkelsesretninger. Begreberne omvendelse, bod og personlig efterfølgelse er derfor afgørende for forståelsen og placeringen af Kingos forfatterskab. Hos Kingo som i samtidens øvrige protestantiske vækkelsesretninger er denne personliggjorte bodsfromhed udtryk for det bevidste forsøg på af den rene autoriserede lære at skabe mulighed for en levende aktiv fromhed. Det betones, at omvendelsen hos Kingo som i anden praxis pietatis-litteratur både i England og Tyskland er forskellig fra den egentlige pietisme,

der gør omvendelse til den enestående skelsættende, psykologisk-historisk daterbare begivenhed i sjælelivet (s. 274). Kingo bryder ikke med den lutherske lære, men intensiverer den i en udpræget bodsindividualistisk fromhedsretning. Det er en ofte overset kendsgerning, »at både tysk reformteologi og engelsk vækkelsesforkyndelse stemmer overens med den lutherske ortodoksi i det ene afgørende punkt, at frelses- og nådestilegnelsen bevarer den nødvendige relation til det fundamentalt cykliske i kristendommens væsen, som dette karakteriserede urmenighedens første retrospektive forståelse af forsoningsmysteriet og af Kristus-skikkelsen, og som det ikke mindst var forudsætningen for Luthers retfærdiggørelseslære« (s. 276). Heri består da den afgørende forskel mellem pietismen, der »bevidst brød med den lutherske lære i sin omvendelsesforkyndelse ved at fornægte trosbegivenhedens retrospektive afhængighed af forsoningens en-gang-for-alle i det cyklisk givne frelsesforløb« (s. 279), og det 17. århundredes vækkelsesbevægelser, der trods nationale og konfessionelle forskelle alle stod i samme situation, en stivnet statskirkelig ortodoksi, og derfor også reagerede på samme måde. Med et velvalgt udtryk karakteriserer forf. deres personliggjorte kristendomsform som bodsindividualisme. Den intentionelle overensstemmelse mellem Kingo og dermed den dansk-tyske reformbevægelse og den engelske påvises tilsidst ved en analyse af de tre ovennævnte repræsentative englændere. Af denne udførlige og dygtige analyse må vi her nøjes med at anføre kapiteloverskrifterne: Omvendelsen som gudsforholdets personliggjorte kriterium, Selvransagelse som tilegnelsens forudsætning, Meditatio Christi som tilegnelsens subjektive princip og Himmellængslen som efterfølgelsens subjektive årsagsbestemmelse. Kingos forfatterskab kan betragtes som et enestående righoldigt dansk dokument for den fællesprotestantiske bodsindividualisme (s. 281).

Også dette sidste hovedafsnit indeholder meget nyt og værdifuldt. Især må nævnes analysen af englænderne og af Kingo og karakteristikken af den fællesprotestantiske bodsindividualisme, ligesom forskellen mellem denne og pietismen er tegnet klart og skarpt. Det resultat, som forf. når til ved sin komparative analyse, forekommer overbevisende, men er vel egentlig ikke så overraskende nyt. Dog har vi ikke hidtil haft en så udførlig og dygtig beskrivelse af de væsentlige og fælles momenter i de protestantiske reform-

bevægelser. Men anvendelsen af den nye metode medfører også, at nuancer og forskelle ikke kommer til deres ret, thi al intentionel overensstemmelse til trods er der dog stadig visse forskelle mellem engelsk praxis pietatis-vækkelse og tysk bodsfromhed. Og det samme gælder naturligvis spørgsmålet om konkrete påvirknings- og afhængighedsforhold. For den, der i tilslutning til 30'ernes Kingo-debat venter her at finde konkrete oplysninger om Kingos engelske eller tyske påvirkning, er afhandlingen en skuffelse. Forf.s standpunkt, at en fortsættelse af de historiske detailstudier kun vil afsløre hvad vi vidste i forvejen, er for letkøbt. For en kirkehistorisk undersøgelse er disse spørgsmål også af betydning, derfor burde forf. ikke ganske have forbigået dem.

Den foreliggende afhandling er et overordentligt flittigt, dygtigt og skarpsindigt arbejde, præget af omfattende studier og megen lærdom, hvad allerede et blik på den imponerende litteraturfortegnelse viser. Den betegner i flere henseender et værdifuldt nyt bidrag til den kirkehistoriske forskning, men det skal samtidig siges, at der også kan rettes væsentlig kritik mod den. Det store indledningskapitel spilder megen plads på temmelig futil metode-diskussion. Sproget er ulideligt, stilen overlæst og de mange gentagelser i stadig ny formulering trættende; alt dette gør til-egnelsen unødigt vanskelig. Det skal dog tilføjes, at sproget er bedre i de senere kapitler, hvor forf. arbejder med konkret stof og ikke bliver hængende i egne metodologiske overvejelser. Referatet af tidligere forskere er ikke ukorrekt, men holdt i en overlegen tone, der aldrig er pyntelig. Den historiske del rummer vel mange almindeligheder, men også særdeles gode iagttagelser. Forf. anvender – påvirket af moderne litterær kritik – en ny metode, den komparative analyse, og selvom han vist nok er mere imponeret af sin metode og dens resultater end bedømmerne, er selve anvendelsen af den nye metode interessant. Det medfører ganske vist, at resultater som kunne være opnået ved traditionel kirkehistorieforskning savnes, men på den anden side må det indrømmes, at forf. selv må vælge sin metode, når den blot gennemføres korrekt og konsekvent. Til afhandlingens væsentligste fortjenester hører behandlingen af Kingos teologi og af udviklingen i hans kristendoms- og fromhedsopfattelse samt referatet af englænderne og af momenterne i den fællesprotestantiske bodsindividualisme. Der

er her ydet en indsats, som fortjener at påskønnes. Alt ialt mener vi derfor trods den anførte kritik at kunne indstille til Selskabets styrelse, at afhandlingen belønnes med den udsatte pris.

Niels Knud Andersen. *P. G. Lindhardt.*

Ved åbningen af navnekuverten fandtes forf. at være stud. teol.
Lone Fatum.

Prisopgave 1968-69

Bestyrelsen for »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« har vedtaget at udskrive følgende prisopgave for 1968-69:

En redegørelse for benyttelsen af gammeltestamentlige motiver i dansk middelalderligt kalkmaleri

Besvarelsen af opgaven indsendes til »Institut for Dansk Kirkehistorie«, Vodroffsvej 8, 1900 København V., inden 1. september 1969. Afhandlingen skal være skrevet med tydelig håndskrift eller på maskine. Den må kun betegnes med motto eller mærke, medens forfatterens navn, stilling og adresse skal angives på en seddel i en vedlagt, lukket kuvert, der er betegnet med samme motto eller mærke som afhandlingen. Navnekuverten vil ikke blive åbnet, såfremt den ledsagende afhandling ikke belønnes.

Adgangen til at besvare opgaven er ikke indskrænket til akademiske borgere eller Selskabets medlemmer, men står åben for alle, uanset alder.

For at en afhandling kan belønnes, kræves det, at den har samme kvalitet som besvarelser af universiteternes prisopgaver, der opnår guldmedaille eller accessit. Prisen sættes til kr. 2000,-, men dommerkomiteen kan henstille, at prisen deles eller at der uddeles flere beløb af den anførte størrelse. Selskabet forbeholder sig ret til at offentliggøre en eller flere af de belønnede afhandlinger mod almindeligt forfatterhonorar.

En bedømmelse af indsendte afhandlinger vil fremkomme i »Kirkehistoriske Samlinger«.

Forfatterernes adresser:

Professor, dr. theol. *N. K. Andersen*, Engvej 31, 2960 Rungsted Kyst.

Arkivar, dr. phil. *Vello Helk*, Lindehøjvej 29, 3460 Birkerød.

Amanuensis, cand. theol. *Søren Bülow Jensen*, Amagerbrogade 92, 2300 København S.

Kandidatstipendiat, cand. theol. *Carl Chr. Jessen*, Bellahøjvej 152¹, 2720 Vanløse.

Arkivar, dr. phil. *Johan Jørgensen*, Backersvej 134, 2300 København S.

Kandidatstipendiat, cand. theol. *Martin Schwarz Lausten*, Tjørnevej 23, 2970 Hørsholm.

Professor, dr. theol. *P. G. Lindhardt*, 8541 Skødstrup.

Dr. theol. *Jens Glebe Møller*, Birkevænget 41, st. th., 4900 Nakskov.

Pastor *Elith Olesen*, Dronningensvej 22, 2000 København F.

Lektor, amanuensis, dr. phil. *Jan Pinborg*, Frederiksberg Allé 82, 1820 København V.

Lektor, amanuensis, dr. phil. *Heinrich Roos*, Skt. Kjeldsgade 1, 2100 København Ø.

Provst *Carl Trock*, 9542 Sønderup pr. Slagelse.

Rettelser og Register.

Ved **Martin Schwarz Lausten.**

- S. 6, note 49: Tiddsskrift, skal være Tidsskrift.
 - S. 53, note 16: Grüner Nielsen, skal være Grüner-Nielsen.
 - S. 57, linje 17 f.n.: Sadoloins, skal være Sadolins.
 - S. 77, note 24: Birket Smith, skal være Birket-Smith.
 - S. 85, note 3 og s. 86, 91, 97, 101, 126: Bøggild Andersen, skal være Bøggild-Andersen.
 - S. 86, linje 6 f.o.: Laurids, skal være Laurits.
 - S. 103, note 72, linje 4: Løxikon, skal være Løksikon.
 - S. 104, note 73, linje 6: Mo.bech, skal være Molbech.
 - S. 218, linje 17 f.o.: Sørensen, skal være Søndergaard.
 - S. 269, note 37: Fabricagods Mogens, skal være Fabricagods i Mogens.
-

Rettelser og tilføjelser til Kirsten Frederiksen: *Professor, dr. theol. Hal Kochs forfatterskab. En Bibliografi* (Tillæg til Kirkehistoriske Samlinger 1967): Efter nr. 45 indføjes: »Forholdet mellem kirke og stat«. 5 kronikker i *Nationaltidende* 5/5, 7/5, 10/5, 13/5 og 18/5 1938 – nr. 141 og 142 byttes om – nr. 170 efter nr. 260 – nr. 196 efter nr. 199 – nr. 230 efter nr. 232 –. Følgende henvisninger rettes: 54 til 53 ved nr. 23, 24, 46, 49, 50 – 65 til 64 ved nr. 53 – 361 til 360 og 373 til 372 ved nr. 160 – 526 til 527 ved nr. 255 – 527 til 528 ved nr. 118, 190, 210, 211, 254, 256, 352, 450, 469, 484, 499, 507, 508, 532, 538 – 531 til 532 ved nr. 352, 528 og 538 – 531 til 535 ved nr. 531. – Henvisningen til nr. 54 ved nr. 538, 5. linie, udgår. Ved nr. 394 henvises til nr. 410 og omvendt.

Registeret omfatter *ikke* Kirsten Frederiksen: *Professor, dr. theol. Hal Koch's Forfatterskab. En bibliografi. Tillæg til »Kirkehistoriske Samlinger« 1967, Jan Pinborg: Bibliografi over Boetius de Dacia, ovenfor s. 514–519, Carl Trock: 1965. En oversigt, ovenfor s. 199–219; 1966. En oversigt, ovenfor s. 474–495; 1967. En oversigt, ovenfor s. 661–681.*

- Abaelard, Peter, theolog, filosof, 510.
 Abel, hertug, 22–43.
 Abellianerne, 29.
 Abrahamstrup, Horns herred, 129.
 Absalon, ærkebiskop, 8.
 Achton af Frørup, Christen Henriksen, præst på Drejø, 574.
 Achton, Christen Jacobsen, præst i Magleby, 573.
 Achton, Henning Chr., præst i Nr. Broby, 573.
 Adolf, hertug i Slesvig, 193.
 Adolph, Ivar Pedersen, provst, 126.
 Agelward, prior ved St. Knud i Odense, 3.
 Aggesen, Svend, historieskriver, 25.
 Ahlefeld, Frederik, storkansler, 85, 98.
 Ahlefeld, Hans von, officer, 580.
 Albert af Stade, krønikeskriver, 25, 30, 33, 36, 38, 41–43.
 Albert d. Store, filosof, 498.
 Alexander III, pave, 8.
 Alexander IV, pave, 21.
 Allxon, Henning, præst, 129.
 Almontan, Niels Mortensen, præst i Ørbæk, 573.
 Andersdatter, Maren, tjenestepige, 556, 558, 561.
 Andersen, Bent, benediktinermunk, 17.
 Andersen, J. Oskar, professor, kirkehistoriker, 45, 46, 48, 49–51, 55–57, 70, 102, 169, 196, 198, 285, 286 f., 300, 310, 376 f., 389, 390.
 Andersen, Lambert, kannik, 266.
 Andersen, Niels Knud, professor, kirkehistoriker, 45, 46, 49, 58, 169, 533–535.
 Andersen, Peder, kannik i Ribe, 261, 265, 272.
 Andersen, Peder, famulus hos biskop Svane, 97.
 Andersen, Poul, kannik, 261, 266, 268.
 Andersen, Sivert, præst, 114–115.
 Anna, g.m. hertug Hans Christian af Sønderborg, 555–565.
 Arildsdatter, Magdalene, frue, 66.
 Aristoteles, filosof, 497, 507, 510.
 Arkil, benediktinermunk, 3.
 Arnold af Brescia, katolsk reformator, 295.
 Arnstorff, Carl von, generalløjtnant, 85.
 Arreboe, Anders, salmedigter, 374.
 Arundel, Thomas, ærkebiskop, 277.
 Arup, E., professor, historiker, 24, 26, 45 f.
 Askmark, R., docent, 548.
 Assens, Båg herred, 567.
 Asser, biskop, 2.
 Augustenborg, slottet i, 452.
 Augustin, kirkefader, 168, 287, 288 f., 323, 387, 389, 543, 598, 604.
 Avernakø, Sallinge herred, 567.
 Averroes, filosof, 497.
 Bacher, Hans, præst i Næstved, 135.
 Bagger, Hans, biskop, 348 f., 361 f.
 Bagger, Jacob Jespersen, præst i Kong, 570.
 Baltzer, Joachim Ernst, forpagter, 570.
 Bamberg, i Tyskland, 47.
 Bang, Jens Chr., præst på Avernakø, 573.
 Bang, Niels, dr. theol., biskop i Odense, 560, 566, 569.
 Banning, K., dr. theol., kirkehistoriker, 137, 146–150, 164–165.
 Barchman, Hans Hansen, præst i Store Heddinge, 572.
 Barde, Edouard, professor i Genève, 655.
 Barfod, Claus Lauridsen, præst i Fraugde, 569.
 Barfod, Fr., historisk forfatter, politiker, 96.
 Barnes, Robert, eng. lutheraner, 312.
 Barnim IX, pommersk hertug, 526, 531.
 Bartbling, Vessel Henriksen, præst i Nykøbing-Systofte, 571.
 Barth, Chr. Gottlob, præst, salmedigter, forf., 374.
 Bartsker, Didrik Hansen, præst i Fakse, 572.
 Bayly, Ernst, theolog, 196.
 Bayly, Lewis, engelsk biskop, 71, 78, 79, 82–83.

- Beck, Johann Tobias, professor i Tübingen, 649.
- Beck, Lave, gårdejer, 90.
- Beck, Thomas, landsdommer, 570.
- Becker, P. W., dr. phil., provst 103.
- Bendtz, frue i Rønninge, 418.
- Bendz, I. C., sognepræst, 421.
- Benedikt af Nurcia, ordensstifter, 4, 15.
- Berg, Matthias, professor ved Odense gymnasium, 562.
- Bergen, i Norge, 77.
- Bergendal, Jens Pedersen, præst i Dalum-Sanderum, 570.
- Bergenhuis len, i Norge, 122, 124.
- Berger, E., kirkehistoriker, 21.
- Bernhard af Clairvaux, ordensstifter, 295 f., 598, 601.
- Bernstorff, Fr. E. H., greve, 442.
- Bertelsen, Anders, præst i Søby, 570.
- Bertelsen, Iver, præst, 65.
- Berthold af Mainz, ærkebiskop, 277.
- Bille, Anders, rigsmarsk, 85.
- Bille, Ove, biskop, 46, 55.
- Bilney, Thomas, engelsk theolog, 312.
- Birch, Jacob Lauridsen, præst i Stubbe-købing, 571.
- Bircherod, Jacob, professor, 90, 125.
- Bircherod, Jens, biskop, 104, 125, 356, 579.
- Birgitta af Vadstena, ordensstifter, 293, 296.
- Birkerod, Jacob, præst i Åsum, 562.
- Birket-Smith, Sophus, litteraturhistoriker, 77.
- Bistrup, Lynge-Kronborg herred, 89.
- Bjelke, Jørgen, generaløjtnant, 98, 123.
- Bjelke, Ove, stiftamtmand i Trondhjem, 97, 122.
- Bjerge-Åsum herred, 442.
- Bjernede, Alsted herred, 238.
- Bjørup, Falsters Sønder herred, 554.
- Blanchenborg, Knud Jacobsen, borgmester, 74, 82.
- Blistrup kirke, Holbo herred, 240, 242, 247 f., 256.
- Bloch, J., provst, 97, 117.
- Boesen, Birthe Cathrine, søster til P. Boesen, 409.
- Boesen, Peder, snedkersvend, 409.
- Boethius de Dacia, filosof, 501, 503, 504-519.
- Bogø, Mønbo herred, 99, 117-118.
- Bokkenheuser, Chr., oberstløjtnant, 90.
- Bollich, se Bülche.
- Bolling, Reidar, kirkehistoriker, 77.
- Bomborg, i Holland, 47.
- Bomholdt, Julius, minister, 176.
- Bona, Johannes, kardinal, 83.
- Bonaventura, theolog, mystiker, 498.
- Bonifacius IX, pave, 21.
- Borch, A. Th. Hee, fuldmægtig, 437.
- Borch, Elisabeth J. A., datter af P. Borch, 410.
- Borch, Else Marie, præstedatter 409.
- Borch, Peter, fuldmægtig, 409.
- Bornemann, Henrik, biskop, 350 f.
- Bornholm, Johan Lauridsen, feltpræst, 574.
- Borregaard, Svend, provst, 100.
- Borup kirke, Rømsø herred, 89.
- Bost, Ami, præst i Schweiz, 658.
- Bost, Tyge, kammermester, 25, 42-43.
- Bovet, Arnold, schweizisk vækkelsespræst, 644.
- Bovet, Eugène Victor Felix, professor i Neuchâtel, 630.
- Bovon, Jules, professor i Lausanne, 649.
- Bowles, Oliver, pastoraltheolog, 552.
- Brandes, Georg, professor, 184, 186, 187.
- Brandt, C. J., kirkehistoriker, 346.
- Brandt, Peder, amtsforvalter, 555-556, 560.
- Brasch, Chr. H., præst, historiker, 74, 92.
- Braudel, Fernand, fransk historiker, 157.
- Braunsberg, jesuiterskolen i, 61, 62, 67.
- Bredal, Hans Pedersen, præst i Saks-købing, 571.
- Bredal, Niels Pedersen, præst i Idestrup, 572.
- Bremen, i Tyskland, 28.
- Brenderup, Vends herred, 567.
- Bricka, C. F., rigsarkivar, historiker, 45, 59, 62, 66, 88, 90, 103, 575.
- Broby, Sallinge herred, 85.

- Brochmand, Iver, sognepræst, 133.
 Brochmand, Jesper, biskop, 378, 380, 545, 548–549.
 Brochmand, Rasmus Enevoldsen, professor, 106, 110, 579, 581.
 Brock, Eske, rigsråd, 92.
 Brockenhuus, Oluf, landsdommer, 110.
 Brorson, Broder, præst, 594, 598.
 Brorson, H. A., salmedigter, biskop, 465–468, 592–614.
 Brorson, Nicolai, sognepræst, 465.
 Brorson, Peder, provst, 465.
 Bruhn, C. H., diakon, 453.
 Brun, Ebbe, præst i Gimlinge, 586.
 Brunnemann, C. E., cand. theol., 617.
 Brunow, Niels, præst i Odense, 562, 566, 569.
 Brunsmann, J., salmedigter, 361, 374.
 Bruun, Chr., overbibliotekar, 59, 89.
 Brüel, i Tyskland, 52, 56.
 Bryske, Antonius, kansler, 262, 270.
 Bucer, Martin, reformator, 551.
 Bugenhagen, Johannes, reformator, 313, 525–531.
 Bunny, Edmund, anglikansk præst, 74, 81, 82.
 Bursfelderkongregationen, 16, 20.
 Bülche, Peter, livlæge, 126.
 Bürennæus, Joh. Rudolph, borgmester, landsdommer, 572.
 Bødker, Svend Jensen, sognepræst, 129.
 Bøggild-Andersen, C. O., professor, historiker, 85, 86, 91, 97, 101, 126.
 Bøste, Tyge, kammermester, 25.
 Baagø, Kaj, professor, 153.
 Bårse-Beldringe, Bårse herred, 411.
- Calixt, Georg, professor, 198.
 Callisen, C. F., biskop, 452.
 Calvin, Johs., reformator, 380.
 Cambridge, i England, 312.
 Cappe, Jacob Pedersen, præst i Svendborg, 570.
 Carl IX, svensk konge, 369.
 Carstens, Thomas, degn, 557.
 Cassube, Chr., boghandler, 344.
 Catherine, g.m. Henrik VIII af England, 313.
- Chlumecky, Peter von, historiker, 65.
 Christensen, J. C., minister, 174.
 Christensen, Laurits, sognepræst i Odense, 123, 125.
 Christensen, Poul, borger i Svendborg, 567.
 Christensen, Severin, skriver, 123.
 Christensen, Torkil, præst i Rudkøbing, 570.
 Christensen, W., arkivar, historiker, 1, 11, 16.
 Christian I, dansk konge, 17, 18, 258.
 Christian II, dansk konge, 55, 265, 266, 268, 304, 307, 311.
 Christian III, dansk konge, 93, 191, 262, 267, 529.
 Christian IV, dansk konge, 67, 90, 100, 102, 121, 237, 575.
 Christian V, dansk konge, 102, 343 f., 368, 576.
 Christian VIII, dansk konge, 427.
 Christian X, dansk konge, 174–175.
 Christiansen, Carl, arkivar, historiker, 97, 98, 101.
 Christiansen, C. P. O., historiker, 45.
 Christiansen, Sv., magister, 92.
 Christoffer I, dansk konge, 28, 29, 32, 35.
 Chrysostomus, kirkefader, 58.
 Cicero, 553, 600.
 Cirsovius, Immanuel, præst, 570.
 Clarenbach, Adolf, prædikant, 54.
 Clasen, S., historiker, 45.
 Clausen, H. P., historiker, 145, 147, 149, 155, 166.
 Claussen, Hans, præst, 108–109.
 Clemensden, Clemend, fætter til biskop Hans Svane, 96, 97, 116.
 Clemmensen, Mogens, arkitekt, 37.
 Colet, John, humanist, 312.
 Collingwood, R. G., historiker, 158.
 Cramer, Gabriel-Elisée, præst i Genève, 658.
 Cromwell, Thomas, kansler, 320, 338.
 Cruckov, Jørgen, præst i Notmark, 561.
 Cyprian, kirkefader, 288.
 Cypræus, Hieronymus, ærkedegn, 37, 192.

- Cypræus, Johan Adolf, præst og historiker, 38.
 Cypræus, Poul, jurist og historiker, 37.
- Dahl, Ottar, norsk historiker, 156–7.
 Dahlerup, Troels, historiker, 6, 12, 20, 259, 575.
 Dalby, Bjerge herred, 566.
 Dalum, Odense herred, 5, 14, 560.
 Danchel, Poul Poulsen, præst i Købelev-Vindeby, 571.
 Dannevirke, 27.
 Darby, John Nelson, anglikansk præst, 644.
 Dass, Benjamin, rektor, 468.
 Delitzsch, Franz, professor i Leipzig, 650.
 Denifle, H., kath. theolog, 500.
 Dilherr, Johan Michael, theolog, 196.
 Dinesøn, Hans, præst, 129.
 Dittrich, O., theolog, 198.
 Doës, Knud Christensen, præst i Harlev, 572.
 Dorothea, g.m. Christoffer af Bayern, 7, 19.
 Dorp, Martin van, professor, 313.
 Dorph, H. P. K., præst i Ø. Egesborg, 616.
 Dorscheus, Peder Jørgensen, præst i Fredericia, 570.
 Dorsten, i Holland, 51.
 Drammen, i Norge, 64.
 Drejø, Sunds herred, 568.
 Dreslette, Båg herred, 567.
 Drexelius, Jeremias, tysk jesuit, 83.
 Dros, Jens, ærkebiskop, 32.
 Dråby, Horns herred, 129.
 Duk, Frederik, husmand, 422.
 Duns Scotus, filosof, 497.
 Daae, Ludvig, professor, 62.
- Eck, Johann, theolog, 284.
 Eggers, forvalter, 412.
 Egwin, engelsk benediktinermunk, 6.
 Eilersen, Jørgen, rektor, 125, 582.
 Ejlby, Skovby herred, 567.
 Eker, i Norge, 64.
 Elav, biskop, 32.
- Elert, Werner, professor, 532–533.
 Elisabeth af Schönau, helgen, 296 f.
 Elsner, Johan Matthias, præst i Orevejstrup, 567, 570.
 Ely, i England, 7.
 Emser, Hieronymus, humanist, theolog, 284.
 Engelstoft, C. T., biskop, professor, 44, 283 f., 288, 300, 438, 445 f.
 Engelstoft, Laurits, historiker, 86.
 Engelstoft, Povl, historiker, 85.
 Engelstoft, Tybjerg herred, 95.
 Erasmus af Rotterdam, humanist, 275 f., 307, 311, 313, 334 f., 378.
 Erfurt, universitetet i, 277.
 Erik I Ejegod, dansk konge, 3, 4, 10.
 Erik III Lam, dansk konge, 5, 6, 9.
 Erik IV Plovpenning, dansk konge, 21 f.
 Erik V Klipping, dansk konge, 13, 25.
 Erik VI Menved, dansk konge, 12, 501.
 Erik VII af Pommern, dansk konge, 38.
 Erikianerne, 26, 28.
 Eriksen, Niels, præst i Veggerløse, 571.
 Eriksøn, C. A., salmedigter, 374.
 Erlandsen, Andreas, kirkehistoriker, 113.
 Erlandsen, Jakob, ærkebiskop, 30, 499–500.
 Erlandsen, Niels, gælker, 35.
 Ernst af Gleichen, greve, 28, 35.
 Ernst, Honrik, professor, 195–198.
 Erntsen, Ernst, svoger til Hans Svanc, 111, 112.
 Erslev, Kr., professor, 1–9, 24–38.
 Eskild, ærkebiskop, 5–6, 8–9, 11, 13.
 Espegård, Slagelse herred, 127.
 Evesham, engelsk benediktinerkloster, 1, 4, 8 f.
 Eyler, se Eiler Pedersen Skjelskør.
- Faber, Jacob, præst, 103.
 Faber, Nicolai, biskop, 427, 441.
 Fabricius, L. P., dr. theol., kirkehistoriker, 45, 48.
 Falster, Jacob, jesuit, 62, 63.
 Farumgaard, Ølstykke herred, 89.
 Farup kirke, Kalvslund herred, 263.

- Faye, A., kirkehistoriker, 77.
 Feldner, superintendent, 462.
 Ferber, Nikolaus, franciskanerprovin-
 cial, 44.
 Ferdinand, tysk konge, 53, 54.
 Fenger, H. M., provst, kgl. konfessiona-
 rius, 454.
 Fermaud, Charles, generalsekretær, 653.
 Fich, Hans Hansen, præst i Bjerreby,
 574.
 Filip, landgreve af Hessen, 53, 60.
 Finderup, Nørlyng herred, 25.
 Finsen, Peder, Abels drost, 35.
 Fisher, John, biskop, 341.
 Fjeldsted, Vends herred, 567.
 Fjenneslev kirke, Alsted herred, 246.
 Flensborg, i Tyskland, 454.
 Fliestedens, Peter, prædikant, 54.
 Florencourt, Franz von, forfatter, 462.
 Foss, Peder, rektor i Slagelse, 590.
 Frans af Assisi, ordensstifter, 295.
 Frandsen, Hans, professor, 191–192,
 194.
 Franz Lambert af Avignon, 45, 52.
 Frauen, Johan, kgl. konfessionarius,
 78.
 Fraugde, Aasum herred, 11, 12, 567.
 Frederik, fyrstebiskop i Slesvig stift,
 192–195.
 Frederik I, dansk konge, 55, 265, 267.
 Frederik II, dansk konge, 107, 591.
 Frederik III, dansk konge, 96, 99, 100,
 101, 102, 563, 580.
 Frederik III, tysk kejser, 298.
 Frederik IV, dansk konge, 367.
 Frederik VII, dansk konge, 427.
 Frederiksborg slot, Hillerød, 85.
 Freud, Sigmund, psykolog, 188.
 Fridericia, I. A., historiker, 90, 98, 123.
 Friis, Astrid, professor, historiker, 89,
 101.
 Friis, Johan, kansler, 191, 193.
 Friis, Lucas Madsen, præst, 574.
 Friis, Mogens, rentemester, 116.
 Friis, Peder Sigvardsen, præst, 574.
 Frisch, Hartvig, professor, minister, 176.
 Frydenlund, Søllerød sogn, Sokkelund
 herred, 87.
 Fuiren, Henrik, læge, 95, 97, 98.
 Fuiren, Jørgen, læge, botaniker, 94,
 127, 128.
 Fuiren, Margrethe, f. Fincke, 94, 127.
 Fuiren, Søster, 95.
 Fuiren, Thomas, samler og legatstifter,
 127.
 Fuiren, Villum, rådmand, 95.
 Førslev, Øster Flakkebjerg herred, 90.
 Gabel, Christoffer, rentemester, 95, 98.
 Gad, Stenersen P. Chr., biskop, 427–
 429, 438, 441.
 Gad, Tue, dr. phil., bibliotekar, 498,
 598.
 Garlstedt, Johannes, præst i Kegnæs,
 556.
 Gaugin, Jean R., billedhugger, 187.
 Gautier, Lucien, professor i Lausanne,
 650.
 Gauthier, R.-A., dominikaner, 513.
 Geeth, Jacob, prior i Odense, 17.
 Gelsted, Otto, forfatter, 187.
 Geltofte, Musse herred, 11.
 Gentzmer, Hans Pedersen, præst i
 Tandslet, 553–574.
 Gerard se Gerhard.
 Gerhard, holstensk greve, 15, 27, 33.
 Gerhard af Bremen, ærkebiskop, 27.
 Gerhard, Johann, luthersk theolog, 198,
 384, 548.
 Gerlev, Horns herred, 129.
 Gersdorff, Frederik, gesandt, overcere-
 monimester, 369, 372.
 Gertsen, Chr., boghandler, 344.
 Gertz, M. Cl., filolog, 2–4, 24, 25 ff.,
 42, 498.
 Géza, Sajó, dr. phil., 507.
 Giersing, Harald, maler, 187.
 Gilson, E., 503.
 Gisico, dominikaner i Odense, 14.
 Gjellerup, Karl, forfatter, 469.
 Gjellerup, Rasmus, præst, 468.
 Gjellerup, Sophus, Michael, historiker,
 88.
 Gjerpen, i Norge, 67.
 Gjordsen, Claus, provst, kansler, 265.
 Gjõe, Anne, adelsdame, 72.

- Gjøe, Mette, adelsdame, 71, 73.
 Glædemark, H. J. H., præst, historiker, 100.
 Godet, Frédéric, fransk professor, 620, 628.
 Godfred af Fontaines, filosof, 513.
 Godt, B. Petersen, generalsuperintendent, 452-464.
 Gosmann, Johan Henriksen, præst i Middelfart, 570.
 Grabmann, Martin, 501, 507.
 Gram, Haderslev amt, 454.
 Granada, Luis de, dominikanerprovincial, 78-83.
 Grand, Jens, ærkebiskop, 31, 502.
 Grave, Erik, biskop, 72, 99.
 Gregersen, Vilh., forfatter, 454.
 Gregor I den Store, pave, 4.
 Grenå, 409.
 Grétilat, Augustin, professor i Neuchâtel, 630.
 Grocin, William, humanist, 312.
 Grove-Stephensen, F. S., sagfører, historiker, 554.
 Grubbe, Jakob, til Røgle, 95, 127.
 Grubbe, Sigvard, til Torup, 65.
 Grubbesholm, Nørre-Horne herred, 90.
 Grundtvig, N. F. S., salmedigter, 401, 405, 410, 454.
 Grüner-Nielsen, H., arkivar, 53.
 Grøn, Jens, præst, 583.
 Grønbech, Vilh., professor, 186.
 Grønbæk, Morten, præst, 125.
 Gudmundsen, Lauge, ridder, 33, 41.
 Guido, pavelig legat, 37.
 Gaardmand, Johan, 120.
 Gaas, Knud Pedersen, præst i Østrup-Hjadstrup, 569.
 Hagedorn, Maria, tysk kirkehistoriker, 82.
 Hagemand, Henrik, snedker, 87.
 Hagen, L. C., præst, 401.
 Hake, Peder, bogtrykker, 73.
 Haldane, Robert, vækkelsesprædikant, 658.
 Hall, Joseph, biskop i Norwich, England, 71.
 Hamar, i Norge, 64.
 Hammer, Hans Hansen, præst i Tirsted, 571.
 Hammerich, L. L., professor, 503.
 Hamsfort, Cornelius, læge, historiker, 1, 2, 9, 14.
 Hans, dansk konge, 20, 258.
 Hans Christian, hertug af Sønderborg, 554.
 Hans den ældre, hertug, 261, 262, 270.
 Hansen, C. Rise, arkivar, 96.
 Hansen, F. A., konstitueret provst, 448.
 Hansen, H. C., statsminister, 179.
 Hansen, J., historiker, 5, 14.
 Hansen, Johan Jürgen, prokurator, 430-437.
 Hansen, Karl, præst og historisk forfatter, 96.
 Hansen, Mads, præst i Køge, 572.
 Hansen, Morten, præst i Gudme-Brudager, 574.
 Hansen, Niels, borger, 587.
 Hansen, Oluf, præst, 112.
 Hansen af Vesterborg, Axel, præst i Ryde, 571.
 Harboe, Ludvig, biskop, 469.
 Harless, A., professor, 463.
 Harpe, Henri de la, professor i Genève, 627.
 Harpsfield, Nicolas, kirkehistoriker, 315 f.
 Hatting, Hatting herred, 96, 111, 112.
 Haustedt, vist nok = Hauge-Stige, Lunde herred, 11.
 Hedtoft-Hansen, Hans, dansk statsminister, 179.
 Hee, Peder Pedersen, præst i Ø. Egesborg, 572.
 Heerfordt, Chr. Christoffersen, præst i Hillested, 571.
 Heerfordt, Gregers, sognepræst, 468.
 Hegelund, Peder, biskop, skolemand, 66.
 Heiberg, A. C. L., præst, kirkehistoriker, 77, 346, 413 f., 419, 438, 440, 443.
 Heidingsfeld, i Bayern, 192.
 Hein, Adolph William, garver, 408.
 Hein, Daniel, snedker, 409.

- Hein, Elisabeth J. A., f. Borch, frue, 408.
- Hein-Nielsen, G., skræddermester, 408.
- Heise, Arnold, historiker og skolemand, 45.
- Helgesen, Poul, bibelhumanist, 45, 46, 51, 57, 58, 273, 278-342.
- Helie, Paulus, se: Helgesen, Poul.
- Helk, Vello, dr. phil., historiker, 61.
- Hellekant, Bengt, kirkehistoriker, 70-72, 74, 75, 79.
- Helsingborg, i Sverige, 126.
- Helsingør, 120.
- Helsted præstekald, Stevns herred, 128.
- Helveg, Ludvig, dr. phil. et theol., kirkehistoriker, 171, 346.
- Hemmet kirke, Nørre Horne herred, 240.
- Hemmingsdatter, Bodel, borger i Sønder-Bjærg sogn, 112-113.
- Hemmingsen, Niels, professor, 532, 536-552.
- Hennekin, prior i Odense, 12.
- Henningsen, Poul, arkitekt, forfatter, 188-189.
- Henrik VIII, engelsk konge, 313, 320, 330 f.
- Henrik af Gent, filosof, 497, 510.
- Herborn, Nikolaus, franciskanerprovincial, 44-60.
- Herlufstrup, Bjæverskov herred, 90.
- Hertfordshire, engelsk abbedi, 7.
- Hertz, Johs., arkitekt, 251.
- Hieronymus, kirkefader, 288, 309, 596, 598.
- Hildegard af Bingen, helgen, 297, 299.
- Hillerød, 119.
- Hindsholm, Laurids Jacobsen, biskop i Odense, 554, 558, 560.
- Hitler, Adolf, diktator, 179, 189.
- Hjembæk, Tuse herred, 120.
- Hjort, Jesper Sørensen, forstander for Herlufsholm, 579.
- Hjørring, St. Olai kirke i, 238.
- Hoff, Arne, dr. phil., museumsinspektør, 85.
- Holbeck, H. St., Skolemand, forfatter, 3, 10, 431.
- Holberg, L., retshistoriker, 34.
- Holbæk, 120.
- Holdt, Jens, dr. theol., kirkehistoriker, 454.
- Holst, Jørgen, bogforlægger, 73.
- Holstein, Johan Ludvig von, greve, 78.
- Holstein, Ludvig, forfatter, 186.
- Holstein, Vilhelmine C. U. von, g.m. J. C. de Mylius, 440.
- Holtzmann, W., kirkehistoriker, 4.
- Homburg, synoden i, 54.
- Honoré, Chr., fransk præst, 619, 639.
- Honorius III, pave, 10.
- Horats, digteren, 460.
- Horbelev, Laurids Pedersen, præst i Sandby, 571.
- Hornbek, student, 85.
- Horne, Sallinge herred, 567.
- Horneius, Conrad, theolog, 198.
- Horsens, 87.
- Hubald, kardinal, 2-5, 9.
- Hudrum, i Norge, 62.
- Huitfeldt, Anders, Tronstad, 62.
- Huitfeld, Arild, historiker, 29, 52, 55.
- Huitfeldt, Hartvig, norsk adelsmand, jesuitnovice, 61-64.
- Huitfeldt-Kaas, H. J., personallhistoriker, 62, 64.
- Hullebæk, Følsters sønder herred, 554.
- Humbert, Aimé, rektor i Neuchâtel, 631.
- Humble, Langelands sønder herred, 568.
- Humble, Just Christensen, præst i Humble, 570.
- Hundrup, C. V., sognepræst, 448.
- Hundermark, Claus, borger i Gjerdrup, 62.
- Hundermark, Peder, norsk student, 62.
- Hvidtfeldt, Johan, rigsarkivar, 45.
- Hygum, Frøs herred, 267.
- Høg, Mogens, rigsråd, 107.
- Højby kirke, Ods herred, 239, 240, 241 f., 257.
- Højelse, Ramsø herred, 72.
- Højrup, Hvidding herred, 454, 455.
- Hørdum kirke, Hassing herred, 235.
- Hårslev, Vester-Flakkebjerg herred, 128.

- Håsum, Jens Mogensen, præst i Landet-Bregninge, 572.
- Ibsen, Niels, skrædder i København, 583.
- Ingemann, B. S., salmedigter, 392, 501.
- Innocens IV, pave, 21.
- Innocens VIII, pave, 19.
- Irgens, Joachim, godsejer, 98, 126.
- Isselt, Michael von, hollandsk jesuit, 80.
- Iversen, Lauge, borger i København, 87.
- Iversen, Peder, kannik i Lund, 278, 302.
- Jacobsen, Esben, præst i Hørup, 561.
- Jacobsen, J. N. P., sognepræst, 456.
- Jacobsen, Lauritz, biskop, 91.
- Jacobsen, Peder, husfoged, 571.
- Jacobus, Raben, forfatter, 72.
- Jakob I, af Aragonien, 277.
- James, subdiakon i Odense, 3.
- Jensdatter, Bente, Norge, 64.
- Jensen, Frederik, skuespiller, 175.
- Jensen, Hans, historiker, 139, 140, 142-143, 148.
- Jensen, Hans, præst i Dreslette, 573.
- Jensen, Hans, borger i Sønder-Bjerge sogn, 112-113.
- Jensen, Michel, hospitalsforstander, 586.
- Jensen, Peder, borger i Jestrup, 556, 561.
- Jensen, Samuel, præst, oversætter, 82.
- Jensen, Søren, præst på Lyø, 573.
- Jensen, Søren Skovgaard, professor, dr. phil., 503.
- Jerusalem, gravkirken i, 254.
- Jespersen, Anders, theolog, 128.
- Jespersen, Peder, præst i Stenstrup-Lunde, 574.
- Jespersen, Peter, præst, kgl. skriftefader, 372.
- Jessen, Jesse, præst i Nykøbing-Systofte, 571.
- Joachim af Fiore, exeget og ordensgrundlægger, 296, 298.
- Johan, holstensk greve, 15.
- Johan Frederik, hertug af Sachsen, 527.
- Johannes XVI, pave, 21.
- Johannes XXIII, pave, 21.
- Johannes Dacus, filosof, 500-501, 502-505, 508, 511, 514-519.
- Johannes Picardi de Lichtenberg, dominikaner, 506.
- John, benediktinermunk i Odense, 3, 8, 16.
- Jonsen, Niels, franciscaner i Odense, 14.
- Jonæson, Søren, provst, 345 f., 359 f., 372, 374 f.
- Juel, Tønne, til Søgaard, 91.
- Jutta, g.m. Erik Plovpenning, 26.
- Jørlund, se: Jørlunde.
- Jørgen Frederik, hertug af Sønderborg, 560.
- Jørgensen, Andreas, kirkesanger og forfatter, 431.
- Jørgensen, Ellen, historiker, 6-7, 25, 498.
- Jørgensen, G. H., præst, kirkehistoriker, 45, 48.
- Jørgensen, Hans Henrik, prokurator, 431-437.
- Jørgensen, Jakob, borger i Miang, 557.
- Jørgensen, Johan, dr. phil., arkivar, 87, 89, 95, 101, 153, 161, 577.
- Jørgensen, Johannes, digter, 184.
- Jørgensen, Jørgen Chr., lærer, 432.
- Jørgensen, Lave, kirkeværge, 555, 557-558.
- Jørgensen, Mads, muremester, 435.
- Jørgensen, P. Johs., retslærd, 34.
- Jørlunde kirke, Lynge-Frederiksborg herred, 114.
- Kahnis, K. F. A., professor, 459.
- Karl V, tysk kejser, 54.
- Karstorf, tysk theolog, 462.
- Katharina af Siena, helgen, 296, 299.
- Kattrup, Løve herred, 412.
- Kegel, Philipp, forfatter af opbyggelseskrifter, 83.
- Kehler, Henning, forfatter og kritiker, 187.
- Kerwerder, Herman, holstensk ridder, 40, 42.
- Ketting, Als Sønder herred, 567.

- Kiel, i Tyskland, 33, 42.
 Kierkegaard, Søren, filosof, 506.
 Kildgaard, Jesper Jensen, præst i Svendborg, 574.
 Kimmerslev kirke, Ramsø herred, 89.
 Kinch, J. F., historiker, 258, 264.
 Kingo, Thomas, biskop, salmedigter, 70, 77, 343–375, 574.
 Kirk, Hans, forfatter, 139, 187.
 Klein, Hans Pedersen, borger i København, 87, 95.
 Kliefoth, Th., theolog, kirkepræsident, 463.
 Knipstro, Johannes, pommersk superintendent, 525, 529–531.
 Knowles, M. D., kirkehistoriker, 3, 15.
 Knud, søn af Prizlav, 7, 11.
 Knud II den Hellige, dansk konge, 3, 4.
 Knud VI, dansk konge, 5, 30.
 Knud Lavard, hertug, 29, 38.
 Knudsen, Niels, 36.
 Koch, Hal, professor, kirkehistoriker, 102, 140–145, 147, 152, 155, 160, 166, 168–169, 172, 182, 189–190.
 Koch, L. J., stiftsprovst, dr. theol., 595, 617, 631.
 Kofoed-Hansen, H. P., sognepræst, 459.
 Kolsrud, Oluf, professor, 61, 68.
 Konradsen, Peder, herredsprovst, 558, 560.
 Koopmann, Wilh. Heinr., generalsuperintendent, 454.
 Koppersmit, Hieronymus, se: Cyprius, Hieronymus.
 Kornerup, Bjørn, dr. theol., overarkivar, kirkehistoriker, 70, 78–84, 86, 98, 102, 103, 125, 168–169, 171, 575.
 Kornerup, Else, frue, 70.
 Kornerup, Jacob, maler og arkæolog, 471, 472.
 Korsør, slottet i, 129.
 Krabbe, Erik, biskop, 15.
 Krabbe, Karen, enke efter Holger Rosenkrantz til Vemmetofte, 74, 91.
 Krafse, Mogens, biskop, 17.
 Krag, Daniel, jesuitnovice, 61–69.
 Krag, Erik, kancellisekretær, 90, 106, 108, 110, 128, 129, 577, 580, 582.
 Krag, Gregers Knudsen, præst i Vester-Skerninge, 570.
 Krag, Iver, søn af Niels Krag, 65, 68–69.
 Krag, Niels, kgl. ordenshistoriograf, 65–66.
 Krag, Otte, kancellisekretær, 576.
 Krag, Otto, lensmand i Nyborg, 564.
 Krag, Peder, søn af Niels Krag, 65, 68.
 Krag, Samuel, søn af Niels Krag, 65–68.
 Kragebjerg, Odense herred, 431.
 Kragelund, Peder Jensen, biskop, 91, 98, 100.
 Krarup, A., historiker, 9.
 Kremer, Aril, borger i Odense, 11.
 Kristensen, Tom, forfatter, 187.
 Kristiania, i Norge, 126.
 Kristianssand stift, Norge, 77.
 Kristiansstad, i Norge, 90.
 Kruse, Niels, til Engeltoft, 95.
 Krüdener, Barbara Juliane von, baronesse, vækkelsesprædikant, 658.
 Kryger, Casper, amtsskriver, 568, 574.
 Kullerup, Vindinge herred, 431.
 Kundby kirke, Tuse herred, 576.
 Kurten, E., tysk historiker, 45, 56.
 Krarup, A., bibliotekar, historiker, 258.
 Kvanløse, Merløse herred, 91, 92.
 Kverndrup, Rasmus Madsen, præst i Ejlbj-Melby, 573.
 Kydius, Jacob, stud. jur., 64.
 Kydius, Johannes, dansk jesuit, 61.
 Kyril af Konstantinopel, karmelitergeneral, 297.
 Künstle, K., kunsthistoriker, 472.
 København, vajsenuset i, 77.
 København, universitetet i, 62, 67, 93, 106, 107.
 Køln, i Tyskland, 42, 44, 51, 52, 54, 55.
 Königstein, Antonius von, præst, 51.
 Kønne, g.m. Niels Krag, 65–66, 68.
 Korbitz, Johan Chr. von, hofmarskalk, 98, 110.
 Kaas, Jens, kantor i Ribe, 261, 264, 265.
 Kaas, Mogens, kantor i Ribe, 262, 268f., 271.
 Kaas, Mogens, lensmand, 554.
 Kaas, Niels, til Hjortholm, Langelands Sønder herred, 568, 574.

- la Cour, Vilh., dr. phil., historiker, 38.
 Lamprecht, Georg, bogtrykker, 71.
 Landet, Sunds herred, 567.
 Lang, Mikkel von Chemnitz, tolder, 66.
 Lange, Chresten Nielsen, kancellisekretær, 262, 270.
 Lange, Joseph, tysk filolog, 597, 601-605.
 Lange, Willum, professor, 582.
 Langå, Gudme herred, 568.
 Larsen, Anker, forfatter, 185, 189.
 Lassen, Anna Margrethe, datter af landsdommer Lassen, 90.
 Lassen, Jens, landsdommer, 90, 95, 125.
 Lassen, forvalter i Rønninge, 428, 444.
 Laurentius, Nicolai Norvegus, norsk jesuit, 61.
 Laurentsen, Peder, reformator, 534-535.
 Lauridsdatter, Kirsten, g.m. Niels Ibsen, 583.
 Lauridsen, Morten, borgmester, 571.
 Lauridsen, Peder, præst i Gimlinge, 586.
 Lauridsen, Peder, præst i Nyborg, 574.
 Lauridsen, Tyge, præst i Langå-Øksendrup, 574.
 Lemvig, Christian, major, 412.
 Leo X, pave, 275.
 Leriche, Cornelius, diplomat, 95.
 Leyoncto, svensk gesandt, 364.
 Lichtenstein, J., tysk exeget, 462.
 Lieberg, Hellmut, tysk theolog, 532.
 Lilliecrona, Gustav, svensk diplomat, 103.
 Lily, William, humanist, 312.
 Linacre Thomas, humanist, 312.
 Lind, Egmont, konservator, 471, 472.
 Lindberg, Jac. Chr., præst, 146, 392, 405.
 Lindbæk, J., historiker, 258.
 Lindelse, Langelands Sønder herred, 568.
 Lindenow, Christoffer, admiral, 110.
 Lindhardt, P. G., professor, kirkehistoriker, 139, 141-146, 150-153, 158-160, 169-170 617.
 Lindquist David, kirkehistoriker, 71, 72, 79.
 Linvald, Axel, historiker, 89, 93.
 Lindvedgaard, Stenløse sogn, Ølstykke herred, 412.
 Linov, Fabian, 66.
 Lintrup, Søren, regensprovst, theol. prof., 593-594.
 Lipsius, R. A., professor, 454.
 Litle, Margrethe Pedersdatter, g.m. Anders Huitfeldt, 62.
 Livo, provst i Odense, 6, 11.
 Lodberg, Jacob, provst, 102.
 Lossius, Lucas, pædagog, 193, 195.
 Louise, Chr. 6's datter, 77.
 Lucius, helgen, 264.
 Lucoppidan, Peder Jacobsen, præst i Landet-Bregninge, 574.
 Ludvigsen, Bertel, præst i Assens-Kærum, 573.
 Ludvigsen, Jacob Henriksen, præst i Horne, 573.
 Ludvigsen, Just Michael, præst i Fåborg, 570.
 Lund, Christian, professor ved Odense gymnasium, 562.
 Lund, i Sverige, 2, 4, 18.
 Lund, Allehelgen klosteret i, 5.
 Lund, kapitlet i, 123.
 Lundstrøm, Vilhelm H., maler, 187.
 Lundt, Andreas, præst i Nr. Søby og Heden, 567, 569.
 Luther, Martin, reformator, 54, 273, 296, 306, 311, 313, 320, 353, 380, 401, 527, 532-534, 581.
 Luxdorph, Bolle, oversekretær, 348, 363 f.
 Lybæk, i Tyskland, 55.
 Lühr, G., historiker, 62.
 Lüneburg, Tyskland, 74.
 Lystrup, Fakse herred, 442.
 Lüttichau, Hans H., kammerjunker, cand. jur., 419.
 Lützwow, Hugo, amtmand, 586.
 Lyø, Sallinge herred, 567.
 Løgumkloster, 454.
 Mackeprang, M., museumsinspektør, dr. phil., 238, 256, 472.
 Madsen, E. Munch, dr. theol., provst, 537.

- Madsen, Hans, borger i Tandslet, 557–558.
- Madsen, Jens, præst, 577.
- Madsen-Mygdal, Th., minister, 175, 176.
- Magleby, Langelands Sønder herred, 568.
- Magnussen, Arne, professor, samler, 364, 594.
- Mainz, universitetet i, 277.
- Malachius, Johannes, præceptor, 62, 63.
- Malan, César, vækkelsesprædikant, 658.
- Malling, Anders, præst, salmehistoriker, 391, 495, 607.
- Malmesbury, benediktinerkloster, i England, 9.
- Mandixen, Henrik, jesuit, 61.
- Manteuffel, Erasmus von, pommersk biskop, 526.
- Marburg, i Tyskland, 52.
- Marckdanner, Caspar, Rønninge, 433.
- Marcussen, Jørgen, præst i Assens-Kærum, 573.
- Margrethe, dansk dronning, 22–42.
- Maribo, birgittinerne i, 18.
- Marine, enke efter Mikkel Skriver, 66.
- Marschalck, Johan Friderich, amtmand, 123.
- Marslev kirke, Bjerge herred, 12.
- Martensen, H. L., biskop, professor, 615.
- Martinus de Dacia, filosof, 501–505, 508, 516.
- Martzan, Melchior, bogtrykker, 87.
- Mathiasen, Hintze, gårdejer, 415.
- Matthiessen, Hugo, museumsinspektør, 243.
- Matthiæ, Christian, byfoged, 556.
- Matzen, H., retshistoriker, 34, 93.
- Mektildis af Magdeburg, tysk mystiker, 296.
- Melanchton, Philip, reformator, 191–195, 520–524, 595.
- Mentsen, Christoffer, borger, 124.
- Mentsen, Oluf, i Trondhjem, 97, 112.
- Methodius af Olympos, biskop, 296, 297 f.
- Meulengracht, Hans von, rådmand, godsejer, 129.
- Mikkelsen, Hans, borgmester i Malmø, 46, 296, 304, 306.
- Molbech, Christian, etatsråd, 104.
- Moller, Johannes, rektor i Flensborg, 80.
- Moltesen, L., historiker, 258.
- Moltke, Joachim, boghandler i København, 71, 344.
- Monod, Adolphe, fransk professor, 624.
- Monod, Theodore, præst i Paris, 624.
- Monrad, David, provst, 554.
- Monrad, Detlev Hansen, præst i Sønderby, 567, 573.
- Monrad, Johannes, præst i Ketting, 556, 562.
- Mora, José Joaquin de, spansk forfatter, 79.
- More, Thomas, engelsk statsmand og forfatter, 273, 278 f., 312 f., 342.
- Moritz, hertug af Sachsen, 520.
- Mortensen, K., rektor, 5, 14.
- Morton, John, engelsk ærkebiskop, 312.
- Moth, Matthias, oversekretær, 364, 369.
- Moth, Rudolph, vicesuperintendent, 567, 572.
- Mule, Else, g.m. Niels Krag, 65.
- Mule, Hans, præst i Nyborg, 567, 572.
- Mule, Joh. Claus, præst i Nyborg, 574.
- Munch, Peder Hansen, borger, 588.
- Munk, Iver, biskop, 267.
- Munk, Oluf, biskop, 261, 267, 268.
- Munk, Peder Iversen, præst i København, 72.
- Munkebo, Bjerge herred, 123.
- Munthe, Catharine, g.m. Otto Stoud, Bergen, 76.
- Munthe, Hartvig, personalhistoriker, 76.
- Mussolini, B., diktator, 177, 179.
- Muus, Jacob, provst, 468–470.
- Myconius, franciskaner, 53.
- Mylius, Johan Caspar de, kammerherre, 412, 416 f., 437–439.
- Mylius, Johan Jacob, landsdommer, 412, 431, 445.
- Mylius, Sigismund W. Veith de, stamhusbesidder, 445.
- Müller, P. E., biskop, historiker, 404.
- Mynster, J. P., biskop, 404, 615.

- Münster, N. O., sognepræst, 411.
 Münter, Fr., biskop, kirkehistoriker, 404.
 Møller, Aksel, politiker, 179.
 Møller, Christmas, politiker, 179.
 Møller, Elna, arkitekt, 249.
 Møller, H., rentemester, 132.
 Møller, Jens, kirkehistoriker, 86.
 Møller, Jens Glebe, dr. theol., 376-390.
 Møller, Kirstine Marie, g.m. Peter Borch, 409.
 Mørk-Hansen, M., stiftsprovst, 452.
- Naef, Francois, præst i Genève, 633.
 Nansen, Hans, borgmester, 103, 585.
 Nardi, B., 503.
 Naur, Elias, salmedigter, 358.
 Nedergaard, Paul, præst, kirkehistoriker, 171.
 Neergaard, Niels, konseilspræsident, 175.
 Neeindam, M., dr. theol., provst, 594.
 Nestved, Jørgen Rasmussen, præst i Tybjerg, 135.
 Niels, dansk konge, 4, 6, 9, 10.
 Niels, biskop i Odense, 13, 14, 15.
 Niels, biskop, kansler, 32, 35.
 Niels, hr., præst i Rødovre, 589.
 Nielsen, Emma, frue, 408.
 Nielsen, Fr., biskop, kirkehistoriker, 45, 47, 648.
 Nielsen, Jacob, præst i København, 66.
 Nielsen, Johan, borger, 408.
 Nielsen, Jørgen, borger i Sønder-Bjerge sogn, 112-113.
 Nielsen, Kaj, billedhugger, 187.
 Nielsen, Lars, tømrer, 435.
 Nielsen, Niels, degn, 108-109, 120.
 Nielsen, Nic. C., sognepræst og forfatter, 452-462.
 Nielsen, Oluf, historiker, 66, 86, 87, 95, 105.
 Nielsen, Aage Hein, inspektør, 408.
 Niese, E. A. E., sognepræst, 462.
 Nijmegen, i Holland, 46, 49, 56.
 Nikolaus af Kues, filosof, 508-510.
 Normand, Anna Catharina, til Selsø, 95.
- Norvin, William, filolog og historiker, 93.
 Ny Kirke, Bornholm, 471-473.
 Nyborg, Mads Gregersen, præst i Øster Skerninge, 570.
 Nyerup, Rasmus, litteraturhistoriker, 92.
 Nykøbing Sj., kirken i, Ods herred, 240, 241.
 Nygård, S., arkivar, 89, 97.
 Næstved, 7, 128, 135-136, St. Peders kirke i, 134.
 Nørlund, P., direktør, dr. phil., 41, 472.
 Nørre Broby, Sallinge herred, 567.
 Nørre Jernløse, Merløse herred, 91, 92.
 Nørre Nebel, V. Horne herred, 240.
 Nørre Søby, Åsum herred, 567.
 Nørre Ørslev, Falsters Sønder herred, 622.
- Odense, St. Albani kloster i, 6-9.
 Odense, St. Knuds kloster i, 2, 5.
 Odo, skatmester hos Valdemar II Sejr, 8.
 Olesen, Elith, præst, kirkehistoriker, 621.
 Olmütz, jesuitskolen i, 61-64, 66-68.
 Olrik, Jørgen, historiker, 27, 34, 40, 42.
 Olsen, Gunnar, dr. phil., historiker, 93, 99.
 Oppdal, Erik, Trondhjem, 97.
 Ore-Vejstrup, Gudme herred, 69.
 Oslo, i Norge, 64.
 Ostenfeld, Christen, professor, 97, 111.
 Ostenfeld, Harald, biskop, 617.
 Ostermann, Knud, præst, 171.
 Ostrid, borger i Hauge-Stige, 11.
 Otto, Alfred, dr. phil., pater, 500, 507.
 Oure-Veistrup, se: Ore-Vejstrup.
 Oxe, Peder, rigshofmester, 66.
 Oxholm, A. G. T., hofjægmester, 616.
- Pagh, Peter, biskop i Odense, 14, 15.
 Palladius, Niels, biskop, 535-536, 545, 547.
 Palladius, Peder, biskop, 525-526, 529-530.

- Paludan-Müller, Jens, præst, forfatter, 460.
- Paris, Matheus, engelsk historieskriver, 6, 7, 38–39.
- Parson, Robert, engelsk jesuit, 74, 81, 82.
- Paschalius II, pave, 1, 19.
- Paulli, Daniel, boghandler, 344.
- Paulsen, Nicolai, landkommissær, 126.
- Pecham, John, franciskaner, filosof, 510.
- Pedersen, Anders, marsk, 35.
- Pedersen, Christen, generalfiskal, 573.
- Pedersen, Christopher, sognepræst, 465–468.
- Pedersen, Claus, præst i Brønshøj, 589.
- Pedersen, Jørgen, borger i Ertebjerg, 556.
- Pedersen, Jørgen, rentemester, 262, 269, 270.
- Pedersen, Knud, præst i Lindelse, 573.
- Pedersen, Oluf, provst i Jelling, 268.
- Pedersen, Tage, skolemester, 129.
- Pedersøn, Hans, præst, 128.
- Perregaard, Jens Madsen, præst, 584.
- Peter de Limoges, filosof, 513.
- Petersen, Carsten, præst, forfatter, 452.
- Petersen, Erik Jacob, theolog, 70.
- Petersen, Fr. J. Kønemann, herredsfoged, 442–443.
- Petersen, Henry, arkæolog, 7.
- Petersen, Rich., kirkehistoriker, 346.
- Philip I, pommersk hertug, 526–531.
- Philipsen, Jørgen, lagmand, 126.
- Pigard, Peter, dominikaner, 14.
- Pinborg, Jan, dr. phil., 501, 503, 507, 514.
- Pitz, Ernst, historiker, 158, 166.
- Pleijel, Hilding, professor, kirkehistoriker, 70.
- Pogwisch, Henning, rigsråd, 96.
- Pogwisch, Otto, gehejmeråd, 99.
- Pontoppidan, Erik Eriksen, biskop, 52, 89, 102, 198, 454, 572.
- Porret, Charles, professor i Lausanne, 649.
- Poss, Aleksander, forvalter, 559, 562, 564.
- Poulin, Hans, præst i Hellested, 128.
- Poulsen, Anders, præst i Kerteminde, 572.
- Poulsen, A. S., biskop, 617, 620.
- Poulsen, C. M. J., provst, 615.
- Poulsen, Ejnar Johs., præst, 623.
- Poulsen, Hans Ferdinand, cand. theol., 615–660.
- Poulsen, Nicolaj, 120.
- Poulsen, Svend, skovrider, 623.
- Povlsen, Menelaos, præst, 576.
- Prahl, H. S., præsteseminariedirektør, 457.
- Prydtz, Chr. Antoniussen, præst på Strynø, 574.
- Pury, Edouard, fransk frikirkemand, 640.
- Pseudo-Dionysios, 254.
- Paarup, kirken i, Odense herred, 12.
- Qvandeløse se Kvanløse
- Qvisling, J. L., provst, 77.
- Quitow, Henning, oberst, 95.
- Quitowholm, Norup sogn, Lunde herred, 95.
- Radstock, G. A. W. Waldegrave, engelsk lord og vækkelsesprædikant, 625.
- Rafn, C. A., sognepræst, 455.
- Ramel, Anne, til Birkholm, 87, 91.
- Ramsing, H. V., general, 66.
- Rantzau, Johan, feltherre, 268.
- Rasch, Johan Casper, justitsråd, 433.
- Rasch, Ulrica Cathrine, justitsrådinde, 412, 415, 422.
- Rasmussen, Niels, snedker, 422.
- Rasmussen, Otto, præst i Rønninge-Rolsted, 569.
- Rasmussen, Peder, borger, 557.
- Rasmussen, Peder, tjener hos Hans Gentzmer, 563.
- Rasmussen, Rasmus, præst i Lysabild, 561.
- Rastell, William, 314.
- Ravn, Hans, præst i Ørslev, 112, 114.
- Ravn, Hans Mikkelsen, skolemand, 103.
- Réau, Louis, kunsthistoriker, 472, 473.

- Reedtz, Peder, kansler, 108, 579.
 Reenberg, Morten, provst, 355.
 Reff, Hans, kansler, 264.
 Regner, biskop i Odense, 26, 31.
 Reitzel-Nielsen, Erik, historiker, 350.
 Rendsborg, i Tyskland, 28, 29, 34.
 Resen, Hans Poulsen, biskop, 69, 119, 575.
 Reventlow, Chr., forfatter, 185.
 Reventlow, Conrad, gehejmeråd, 356, 372.
 Rhode, Jørgen Jespersen, præst i Tand-slet, 554.
 Rhode, Sten Poulsen, præst, 556, 562-564.
 Rhodius, Jørgen Sørensen, præst på Lyø, 567, 573.
 Ribe, 191.
 Ricard, Olfert, præst, 617.
 Rick, Johs., dr. jur., 55, 56.
 Rickey, historiker, 59.
 Riculf, biskop i Odense, 4,8, 11.
 Rimsø kirke, Nr. Dyrs herred, 250.
 Ringe, Herman Hansen, norsk præst, 67.
 Ringsted, 5, 21, 23, 26.
 Ringwald, Bartholomæus, salmedigter, præst, 374.
 Rinkeæs, 452.
 Rise kirke, Ærø herred, 13.
 Robert, Samuel, fransk frikirkepræst, 640.
 Robert af Arbrissel, helgen, 297.
 Rocholl, R., kirkeråd i Breslau, 463.
 Rode, Helge, forfatter, 184-185, 189.
 Rode, Paul von, pommersk super-intendent, 529.
 Rohmann, J. L., sognepræst, 411, 413 f., 419-451.
 Roholt, Laurids Nielsen, præst i Sr. Kirkeby, 572.
 Rolfs, D. C., kirkehistoriker, 192.
 Roper, William, theolog, 315 f.
 Rosenfeldt, Hans, amtsskriver, 571.
 Rosenkrantz, Gunde, rigsråd, 89, 94, 95, 97, 108.
 Rosenkrantz, Holger (den lærde), adelsmand, 71-72, 195-198, 376-390.
 Rosenkrantz, Holger (den rige), til Vemmetofte, 74.
 Rosenkrantz, Jørgen, hofmester, 94, 577, 578.
 Rosenstjerne, Dines Jensen, præst i Magleby, 570.
 Roskilde, domkapitlet i, 92, 115, 121, 122, 126, 133, 134, 258.
 Roskilde, St. Ibs kirke i, 239, 243.
 Roskilde, St. Jørgensbjerg kirke i, 238, 242, 243.
 Roskilde, St. Laurentii kirke i, 243-244.
 Ross, William, pseudonym for Erasmus af Rotterdam, 313.
 Rostorph, Hans Thomsen, præst i Nakskov, 571.
 Rottbøl, Chr., godsejer, 174.
 Rougement, Frédéric de, statsråd, 629.
 Roussel, Aage, dr. phil., overinspektør, 248.
 Rud, Bent, arkitekt, 257.
 Rød (Redh), Jens, prior i Odense, 17.
 Røgle, Vends herred, 95.
 Rønninge, Åsum herred, 411, 414-451, 567.
 Rønningesøgaard, Åsum herred, 411.
 Rønnow, Karl, biskop i Odense, 18, 19.
 Rørdam, H. F., dr. phil. et theol., kirkehistoriker, 45, 47, 49, 65, 70, 86, 94, 100, 103, 134, 191, 195, 575.
 Sack, August, historiker, 192-193.
 Sackur, Ernst, 299.
 Sadolin, Hans Theophilussen, præst i Horbelev, 571.
 Sadolin, Jørgen Jensen, reformator, superintendent i Odense, 44, 47, 49, 57, 58, 59.
 Salto, Axel, maler, 187.
 Samsing, Jørgen, kontor i Århus, 55.
 Sarcerius, Erasmus, luth. theol. forfatter, 536-537.
 Scarvin, Rasmus Pedersen, præst i Nørre Vedby-Ålslev, 572.
 Schack, Hans, feltherre, 85.
 Schack, Hans, greve på Schackenborg i Møgeltønder, 454.

- Schandorph, Aug. Poulsen, mag. præst i Toreby, 571.
- Scharling, C. I., biskop, 171, 185.
- Schieder, Theodor, tysk historiker, 156–159.
- Schlager, P., historiker, 45, 47, 50.
- Schmidt, Jesper Lauridsen, magister, præst i Brenderup–Ore, 573.
- Schmidt, Joachim, bogtrykker, 465.
- Schmitt, Ludwig, kath. kirkehistoriker, 44–60, 284, 288, 300.
- Schöffler, Herbert, historiker, 82.
- Schröder, H. A., sognepræst i Spandet, 457.
- Schröder, Johann Wilhelm, etatsråd, 78.
- Schwaiger, G., tysk kirkehistoriker, 45.
- Secher, V. A., retshistoriker, rigsarkivar, 121.
- Sehested, Christen Thomesen, kansler, 90, 575, 579.
- Sehested, Hannibal, rigsskatmester, 86, 90, 91, 99, 103, 117, 127.
- Selsø, Horns herred, 95.
- Sem, i Norge, 64.
- Sengeløse, Smørum herred, 468.
- Severinsen, Peder, præst, kirkehistoriker, 45, 48.
- Siger af Brabant, filosof, 503–504, 511.
- Simon, biskop af Paderborn, 27.
- Simon, dekan i Odense, 3.
- Simon af Auvergne, pavelig udsending, 13.
- Simon Dacus, filosof, 501, 503, 506–508.
- Simonsen, D., professor, 59.
- Skade, Uffe, rigsråd, 110, 115.
- Skalbjerg, Odense herred, 433.
- Skanderborg, 96, 97, 116.
- Skanderup kirke, Gern herred, 96.
- Skast, Skast herred, 271.
- Skeel, Christen, rigsråd, 88, 101.
- Skeel, Herman, rigsråd, 269, 271.
- Skibet kirke, Tørrild herred, 473.
- Skjellerup, Niels Nielsen, gårdmand i Rønninge, 428.
- Skjelskør, Eiler Pedersen, præst i Næstved, 134–135.
- Skodborg, Jørgen, ærkebiskop, 55–56.
- Skovgaard-Petersen, C., præst, theol. forfatter, 617.
- Skovkloster (= Herlufsholm), Øster-Flakkebjærg herred, 16, 19.
- Skram, Maren, g.m. Hartvig Huitfeldt, 64.
- Skriver, Mikkell, borgmester i København (?), 66.
- Skyum-Nielsen, Niels, professor, historiker, 1, 13, 35.
- Slagelse, hospitalet i, 585.
- Slangerup, Ringsted herred, 69.
- Slesvig by, 26, 31, 36–37, 193.
- Slesvig, dominikanerkirken i, 26.
- Slesvig, domkirken i, 21, 23, 29, 33, 38.
- Slesvig, domskolen i, 192.
- Slesvig, St. Michaels kloster i, 5.
- Slesvig, nonneklosteret i, 43.
- Slesvig stift, 192.
- Smith, Hans, humanist, skribent, 304.
- Smith, H. Maynard, kirkehistoriker, 331.
- Snell, Morten Johansen, præst i Fjeldsted–Harndrup, 573.
- Snoldelev kirke, Tune herred, 240.
- Soardis, Lazarus de, bogtrykker, 298.
- Sommersted, Gram herred, 454.
- Sonthomb, Emanuel, oversætter, theolog, 73, 77, 82.
- Sophie Amalie, dansk dronning, g.m. Frederik III, 99, 117–118.
- Sorø, 66.
- akademiet i, 196, 577.
- klosteret i, 5, 19.
- Spend, Christen Nielsen, præst i Vordingborg, 572.
- Spener, Philipp Jacob, provst i Berlin, 380.
- Stagefyv, anonym forfatter, 44–60.
- Stanhufius, Michael, rektor, 192–195.
- Stauning, Thorvald, statsminister, 173, 175, 177, 179.
- Steen, Hans Olufsen, præst i Korup–Ubberud, 574.
- Steen, Julius, præst, 617.
- Steenberghen, F. van, 503, 511.
- Steenbuch, Hans, professor, 78.
- Steenstrup, Johan Pedersen, præst i Tårs, 571.

- Steenstrup, Johannes, professor, historiker, 34.
- Steffens, Henrich, professor i Berlin, 462.
- Stein, Harald, præst ved Diakonissestiftelsen, 617, 653.
- Steinke, K. K., minister, 174, 178.
- Stenløse kirke, Odense herred, 12.
- Stenløse kirke, Ølstykke herred, 239, 243, 468.
- Stenløse, Samuel, præst, 563–564.
- Sthen, Hans Christensen, salmedigter, 373.
- Stockmayer, Otto, præst i Schweiz, 624.
- Stolpe, P. M., litteraturhistoriker, 87.
- Stoud, Erasmus, kaptajn, 76, 77.
- Stoud, Ludvig, biskop over Kristianssand stift, 76, 77.
- Stoud, Otto, præst i Bergen, 76.
- Stoud, Otte Ludvigsen, præst i Kvite-seid, Norge, 76, 77.
- Strynø, Sunds herred, 568.
- Suhm, P. F., historiker, 30, 468.
- Sundfjord, i Norge, 89, 124.
- Sunesøn, Anders, ærkebiskop, 498–499.
- Svane, Hans, ærkebiskop, 84–136, 575–591.
- Svane, Marie, født Fuiren, 87, 97.
- Svane, Oluf Hansen, borgmester i Horsens, 87, 96, 111.
- Svawe, Bartholomæus, pommersk kansler, 529.
- Svendstrup, Ramsø herred, 89, 90, 131, 132.
- Svendstrupgård, Borup sogn, Ramsø herred, 89, 97, 130, 133.
- Syv, Peder Pedersen, rektor i Næstved, 128.
- Systofte, Falsters Sønder herred, 554.
- Sæby, Løve herred, 238.
- Sørslev kirke, Skovby herred, 12.
- Sønderborg, 554.
- Sønderby, Båg herred, 567.
- Sørensen, Arne, minister, forfatter, 190.
- Sørensen, Jens, 132.
- Sørensen, Morten Aaman, arkitekt, 249, 256.
- Sørensen, Rasmus, dansk student i Wittenberg, 191–192.
- Sørensen, Rasmus, skolelærer, 147–150, 164, 165.
- Taft, A. I., kirkehistoriker, 339.
- Tagesen, Ivar, Abels marsk, 35.
- Tandslet, Als sønder herred, 454, 554.
- Tarnow, Paul, professor, pastoralteolog, 545, 549.
- Taulov, Jørgen, rektor i Odense, 562, 566, 569.
- Telesforus, biskop, 296, 297, 299.
- Telesforus af Cosenza, mystiker, 298.
- Tempier, Étienne, ærkebiskop, 503, 510, 513.
- Terkelsen, Søren, præst i Allerslev, 572.
- Thestrup, Frans Olsen, præst i Nyborg, 574.
- Thestrup, Ole Rasmussen, præst i Dalby–Stupperup, 569.
- Thomas af Akvin, kirkelærer, 497, 498, 506, 510, 511, 513.
- Thomas Hibernicus, dominikaner, theol. forfatter, 598.
- Thomissøn, Hans, præst og salmebogsgiver, 343 f., 539 f., 373–375.
- Thomsen, Vilh., professor, 186.
- Thomæus, Andreas, vistnok præst i Højelse, 72.
- Thordsen, Hans, borger i Svendborg, 567.
- Thorkelin, G. J., gehejmearkivar, 5.
- Thorsen, Johan, præst i Bregninge (Ærø), 574.
- Thott, Henrik, amtmand, 120.
- Thott, Peder Axelsson, domprovst, 17.
- Thura, Albert, præst i Lejrskov, 72.
- Thyssen, Anders Pontoppidan, kirkehistoriker, 137, 147, 152–154, 161–162, 165.
- Tikøb kirke, Lyngø–Kronborg herred, 243.
- Tisdorph, Michael Henriksen, præst i København, 572.
- Tophel, Gustave, præst i Genève, 655.
- Torm, Erik Olufsen, præst ved Vor Frue i København, 72.
- Trans kirke, Vandfuld herred, 247.
- Trient, konciliet i, 498.

- Trolle, Corfitz, amtmænd, 96.
 Trondhjem, Norge, 97, 99, 123.
 Trørød, Sokkelund herred, 87.
 Tunstall, Cuthbert, biskop, 312.
 Tveje-Merløse, Merløse herred, 238, 246.
 Tybjerg kirke, Tybjerg herred, 135.
 Tygesen, Gregers, Odense, 17.
 Tyndale, William, engelsk præst, 311, 314, 317, 328, 330.
 Tystrup-Haldagerlille, Øster Flakkebjerg herred, 622.
 Tårnby, Sokkelund herred, 93, 106, 107, 108, 111, 119, 120.
 Tåsinge, Sunds herred, 10, 568.
- Ubberød, Lyng-Kronborg herred, 12.
 Uggeløse kirke, Lyng-Frederiksborg herred, 243.
 Urne, Christoffer, rigskansler, statholder, 126.
 Urne, Hans, til Sanderumgaard, 433.
 Urne, Sigvard, godsejer, 433.
 Ussing, Henry, stiftsprovst, 617.
 Uthermühl, Ernst, barber, 556.
- Wad, Gustav Ludvig, landsarkivar, 90.
 Wadskjær, C. F., professor, forfatter, 468.
 Vahl, Jens, provst, 621.
 Valdemar I den Store, dansk konge, 5, 8, 10, 15, 30.
 Valdemar II Sejr, dansk konge, 34.
 Valdemar, hertug af Slesvig, 32, 35.
 Valkner, Kristen, kirkehistoriker, 303, 307 f.
 Wandal, Hans, theolog, 581.
 Wardenberg, Zutfeld, kurial, 265, 266, 272.
 Warham, William, ærkebiskop, 312, 330.
 Vedel, N., provst i Værum-Ørum, 468.
 Wegener, C. F., gehejmearkivar, historiker, 87.
 Wegener, C. F. J., biskop, 617, 620, 632.
 Weibull, Lauritz, historiker, 2-4.
 Weie, Edvard, maler, 187.
 Weile, Laurids, præst i Odense, 562, 566, 569.
- Weltzer, Carl, sognepræst, 168-169.
 Vergil, romersk digter, 465.
 Westen, Bernt Thor, byfoged i København, 66.
 Vester Skerninge, Sallinge herred, 567.
 Weyssenburger, Johannes, bogtrykker, 299.
 Wibe, gehejmeråd, 364.
 Viborg, 28, 32, 57, 59, 90.
 Viborg, domkirken i, 238.
 Viborg, Jens, kantor i Ribe, 262, 268 f., 271.
 Wielandt, Christopher Jochumsen, præst i Vester Skerninge, 573.
 Vig kirke, Ods herred, 246, 248.
 William, benediktinermunk i Evesham, 8.
 William II, engelsk konge, 3.
 Villingebæk Overdrev, Holbo herred, 409.
 Vilna, jesuitskolen i, 61.
 Vind, Jacob, kantor i Ribe, 264.
 Vind, Jens, adjunkt, cand. mag., 599.
 Wind, Oluf, præst, 72.
 Winding, Jens Poulsen, præst, 576.
 Vindinge, Vindinge herred, 568.
 Vindingegård, (= Fuirendal), Øster-Flakkebjerg herred, 94, 128.
 Vinet, Alexandre, fransk professor, 618.
 Winsløv, Peder, præst i Odense, 567, 570, 572.
 Vinstrup, Peder J., biskop, 387.
 Wittenberg, 62, 191-193.
 Wittnauer, James, præst i Neuchatel, 624, 633.
 Vogt, Carl, professor, 627.
 Wolsey, Thomas, kardinal og statsmand, 312, 315, 341.
 Worm, Christen, biskop, 102.
 Wormordsen, Frans, reformator, 303, 307, 341.
 Worsaae, Jens Jacob Asmussen, arkæolog, minister, 102.
 Voss, Johan, herredsfoged, 559, 563-565.
 Wotschke, Th., kirkehistoriker, 192.
 Wuchter, Abraham, maler, 85.
 Wyclif, John, reformator, 277, 311, 336.

- Väskinde kirke, Gotland, 254, 255.
- Zahle, C. Th., statsminister, 173-174.
- Zahrtmann, Mette Sophie, forstanderinde ved Diakonissestiftelsen, 619, 631.
- Zeller, Samuel, forstander, 659.
- Zierotin, Carl von, mährisk adelsmand, 65.
- Zinzendorf, Nic. Ludvig, greve, 647.
- Zitzewitz, Jacob von, pommersk kansler, 526.
- Zwergius, D. G., præst, historiker, 594.
- Zwingli, H., reformator, 533, 534, 551.
- Øksendrup, Gudme herred, 568.
- Ølgod kirke, Øster horne herred, 242.
- Øm kloster, 29.
- Ørbæk, Vindinge herred, 567.
- Ørsløe (= Ørslev), Vester Flakkøbjerg herred, 112, 114.
- Ørsted, A. S., statsmand, retslærd, 441.
- Øster Egesborg, Bårse herred, 621-622, 660.
- Øster Marie kirke, Øster herred, Bornholm, 243.
- Øster Skerninge, Sunds herred, 567.
- Østrup, Lunde herred, 567.
- Ål kirke, Vester Horne herred, 472.
- Århus, 57, 67, 238.
- Åsum kirke, Åsum herred, 12.

Institut for Dansk Kirkehistorie

Københavns Universitet

Vodroffsvej 8, 1900, København V. – Telf. 21 72 72

Institut for Dansk Kirkehistorie, der blev oprettet i 1956, er et forskningscentrum, hvorfra det er tanken at organisere og igangsætte en systematisk udforskning af den danske kirkes historie. Desuden udgiver Institutet »Kirkehistoriske Studier« og en række andre publikationer.

I serien »Kirkehistoriske Studier« er hidtil udkommet:

- 1956: 1. *H. P. Christensen*: St. St. Blichers Tro. 134 s. (*Udsolgt*).
- 1957: 2. *S. Giversen*: Sandhedens Evangelium. 123 s. (*Udsolgt*).
- 1958: 3. *K. Banning*: En Landsbylærer. Skolelærer Rasmus Sørensen's ungdom og lærergering 1799–1844. 131 s. (*Udsolgt*).
4. *K. Banning*: Degnekristne. En studie over den gudelige vækkelse på Sydvestsjælland med særligt henblik på skolelærer Rasmus Sørensen's virke, 357 s. Disputats. (*Udsolgt*).
5. *Kaj Baagø*: Magister Jacob Christian Lindberg. 380 s. Disputats. (*Udsolgt*).
- 1959: 6. *N. O. Jensen*: Luthers Gudstro. 235 s. (*Udsolgt*).
- 1960: 7. *P. G. Lindhardt*: Breve fra F. C. Krarup til Lyder Brun. 209 s. Kr. 13,50.
8. *K. Banning*: Forsamlinger og Mormoner. Redegørelserne fra gejstligheden i Sjælland stift for den gudelige forsamlingsbevægelse og mormonismen i henhold til biskop H. L. Martensens cirkulære af 16. juni 1854. 302 s. (*Udsolgt*).
9. *N. Thomsen*: De stærke Jyder og Haugianerne. Breve fra en vækkelse. 128 s. (*Udsolgt*).
10. *Et Kirkeskifte*. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedslev i det nittende århundrede under redaktion af Hal Koch. 403 s. (*Udsolgt*).
- 1961: 11. *Johs. Pedersen*: Fra Friskolens og Bondehøjskolens første Tid. 153 s. (*Udsolgt*).
12. *Arne Schmidt*: L. P. Larsen's Teologi og Missionssyn. 78 s. (*Udsolgt*).
13. *K. E. Bugge*: Theologi og Pædagogik historisk belyst. 189 s. (*Udsolgt*).
14. *K. Gjesing*: En missionspioner. H. P. Børresens liv med særligt henblik på hans missionsvirksomhed. Disputats. 380 s. (*Udsolgt*).
- 1962: 15. *Curt Hahn Kristensen*: Seminarium Pædagogicum. Det pædagogiske Seminarium ved Københavns Universitet 1800–1811. 109 s. (*Udsolgt*).
- 1963: 16. *Paul C. Nyholm*: A Study in Immigrant History: The Americanization of the Danish Lutheran Churches in America. 480 s. (*Udsolgt*).
17. *Emil Larsen*: Urovækkeren Mogens Abraham Sommer med særligt henblik på Haderslevtiden. 211 s. (*Udsolgt*).

- 1963: 18. *T. Dahlerup*: Studier i senmiddelalderlig dansk kirkeorganisation. 186 s. (*Udsolgt*).
19. *K. E. Bugge* (red.): Tro og Tale. Studier over Hans Tausens Postil. 240 s. (*Udsolgt*).
- 1965: 20. *H. B. Hansen*: Fynske Præstekonventer. Studier over den fynske geistlighed 1809–1848. 224 s. Kr. 13,25.
21. *N. H. Søb*: Dansk teologi siden 1900. 240 s. Kr. 24,50.
- 1966: 22. *Vello Helk*: Laurentius Nicolai Norvegus S. J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark–Norge i tiden fra reformationen til 1622. Disputats. 517 s. Kr. 51,20.
23. *Gustav Brøndsted*: Historie og Evangelium. Afhandlinger, Foredrag og Udkast. Udgivet og indledt af Niels Thomsen. 609 s. Kr. 48,95.
24. *Søren Kierkegaard læst af K. Olesen Larsen*. I. Artikler fra »Tidehverv« (275 s.), II. Efterladte Arbejder (260 s.). With summaries in English. Bd. I–II. Kr. 56,25.
- 1967: 25. *Enok Mortensen*: The Danish Lutheran Church in America. The History and Heritage of the American Evangelical Lutheran Church. 320 s. (6,50 \$). Forlag: Board of Publication, Lutheran Church in America, Philadelphia, USA. Bestilles gennem boghandelen på det amerikanske forlag. Ingen rabat).
26. *K. Olesen Larsen*: At være Menneske. Udvalgte arbejder. Bd. I–II. Kr. 67,50.
- 1968: 27. *Martin Schwarz Lausten*: Biskop Niels Palladius. Et bidrag til den danske kirkes historie 1550–60. 205 s. Kr. 22,50.

Andre udgivelser:

- 1960: *A. Pontoppidan Thyssen* (red.): Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Bd. I, indeholdende: Indledning ved A. Pontoppidan Thyssen, og Vækkelse og kirkeliv i København og omegn i første halvdel af det 19. århundrede, ved Kaj Baagø. 30 + 203 s. Kr. 18,00 (indb.). (Dette værk fås kun indbundet).
- 1961: *Jakob Rod*: Folkereligion og kirke. 124 s. (*Udsolgt*).
- A. Pontoppidan Thyssen* (red.): Vækkelsernes frembrud. Bd. II indeholdende Knud Banning: De Sjællandske Vækkelser. 202 s. Kr. 18,00.
- 1962: *Liss Davidsen* (udg.): Krigerliv og Bondesind. Erindringer fra Treårskrigen af Møller Peder Christensen. 216 s. (*Udsolgt*).
- Lis Jacobsen og Holger Brøndsted* (udg.): En ungdomsbrevveksling mellem P. Munch og J. P. Jacobsen 1889–1901. Bd. I–II. 362 + 306 s. Kr. i alt 66,95.
- Erica Simon*: De l'union culturelle du Nord. Fransk kommenteret oversættelse af N. F. S. Grundtvig »Om Nordens videnskabelige Forening«. 202 s. (*Udsolgt*).

- 1962: *A. Pontoppidan Thyssen* (red.): Vækkelsernes frembrud etc. Bd. VI, indeholdende: Indledning ved A. Pontoppidan Thyssen, og Den Baptistiske vækkelse i Nordjylland ved Henry Petersen. 198 s. Kr. 18,00.
- 1962-64: *Luthers Skrifter i Udvalg* ved Torben Christensen, Niels Nøjgaard, E. Thestrup Pedersen og Regin Prenter. Bd. I (1962): De reformatoriske Hovedskrifter. Bd. II (1963): Skrifter om Kirke og Gudstjeneste. Bd. III (1964): Bibelfortolkning og Prædikener. Bd. IV (1964): Evangelium og Samfundsliv. Kr. i alt 225,00 (uindb.). Kr. 360,00 (indb.). Bindene sælges ikke enkeltvis.
- 1964: *Religionshistorisk brevsveksling*. Udg. af Lis Jacobsen og Holger Brøndsted. 306 s. Kr. 36,00.
T. Gudmund-Høyer: Kritik af et Kirkesyn. 191 s. (*Udsolgt*).
A. Pontoppidan Thyssen (red.): Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Bd. III, 1-2, indeholdende: De fynske vækkelser. Herrnhutismen, forsamlingsbevægelsen og den langlandske vækkelse. Af Knud Ottosen, Johannes Pedersen og Anders Pontoppidan Thyssen. 441 s. i 2 bd. Kr. 37,15.
- 1965: *K. E. Bugge*: Skolen for Livet. Studier over N. F. S. Grundtvigs pædagogiske tanker. Disputats. 377 s. Kr. 33,75.
Børge Ørsted: J. P. Mynster og Heinrich Steffens. Disputats. 694 s. Kr. 67,50.
- 1966: *Jens Glebe Møller*: Doctrina secundum pietatem. Holger Rosenkrantz den Lærdes teologi. Disputats. 187 s. Kr. 38,25.
- 1967: *A. Pontoppidan Thyssen* (red.): Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. Aarhundrede. Bd. IV. De ældre jyske Vækkelser, indeholdende: Brødremenigheden (ved Anders Pontoppidan Thyssen), De stærke Jyder (ved Herluf Hegnsvad). 286 s. Kr. 30,40.

Ny rabatordning:

Den hidtidige rabatordning, som er omtalt i tidligere årgange af »Kirkehistoriske Samlinger«, og hvorefter medlemmer af »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« har kunnet købe de fleste af ovennævnte skrifter med 20% rabat, *ophæves pr. 30. april 1968*. Bestillinger, der indgår til forlaget efter denne dato, vil blive ekspederet til almindelig bogladepris.

I stedet indføres en ny og mere praktisk ordning, som giver medlemmerne mulighed for at forudbestille de fleste skrifter, der udsendes af instituttet, med en rabat på ca. 33%. Da prisen på bøger, som udsendes af instituttet, må forhøjes væsentligt, vil besparelsen ved forudbestilling blive betragtelig.

Før instituttet udgiver sine skrifter, vil alle Selskabets medlemmer fremtidigt få tilstillet bestillingskort, som enten følger med »Kirkehistoriske Samlinger« eller udsendes særskilt. Kortet sendes til instituttet, der sørger for, at vedkommende får bogen tilsendt til favorpris. For at undgå fejlekspeditioner *ophæves alle abonnementsordninger for medlemmer*, og fremtidigt må hver enkelt skrift forudbestilles på de kort, der udsendes.

Efter forudbestillingsfristens udløb ekspederes bøgerne kun af G. E. C. Gads forlag, og kan kun købes gennem boghandelen til almindelig bogladepris.

Det må forudses, at enkelte skrifter, som bekostes helt eller delvis af forfatterens eller udgiverens egne midler, kan blive undtaget fra rabatordningen. På disse skrifter vil der ikke blive udsendt subscriptionsindbydelser.

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

SYVENDE RÆKKE

UDGIVET AF

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

VED

NIELS KNUD ANDERSEN og KNUD BANNING

SJETTE BIND

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG

1965—68

STYRELSEN

i

Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.

Professor, dr. theol. NIELS KNUD ANDERSEN (1958). Formand (1964).

Professor, dr. theol. P. G. LINDHARDT (1949), Næstformand (1964).

Afdelingsleder, dr. theol. KNUD BANNING (1958), Sekretær (1964).

Provst CARL TROCK (1959), Kasserer (1959).

Pastor emeritus, dr. theol. L. P. FABRICIUS (1949).

Afdelingsleder, dr. theol. K. E. BUGGE (1960).

Amanuensis, cand. mag. TROELS DAHLERUP (1963).

Musæumsinspektør, dr. phil. ANDERS BÆKSTED (1964).

Docent, dr. theol. ANDERS PONTOPPIDAN THYSSEN (1964).

Professor, dr. theol. JAKOB BALLING (1965).

Professor, dr. theol. LEIF GRANE (1965).

Æresmedlemmer.

Professor, dr. theol. EINAR MOLLAND, Oslo (1949).

Professor, teol. dr. HILDING PLEIJEL, Lund (1949).

Professor, fil. et teol. dr. AARNO MALINIEMI, Helsingfors (1953).

Pastor emeritus JOHANNES PEDERSEN (1966).

Indhold.

	Side
The Cathedral priory of Odense in the Middle ages. By <i>Peter King</i>	1
Drabet på Erik 4. Plovpenning og den begyndende legendedannelse. Af <i>C. A. Christensen</i>	21
Herborn og Stagefyr. Af <i>J. Nybo Rasmussen</i>	44
Hartvig Huitfeldt og Daniel Krag. To jesuiternovicer fra begyndelsen af 1600-tallet. Af <i>Vello Helk</i>	61
To engelske Opbyggelsesbøger fra det 17. Aarhundrede. Af <i>Bjørn Kor-</i> <i>nerup</i> . (Med efterskrift ved <i>Urban Schröder</i>).....	70
Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie. Af <i>Johan Jørgensen</i>	85
Den sociale problemstilling ved udforskningen af de gudelige vækkelser. Af <i>H. P. Clausen</i>	137
Et fragment. Hal Kochs bidrag til Den danske Kirkes Historie 1920–60. Udgivet af <i>P. G. Lindhardt</i>	168
Rumindretningen i romanske landsbykirker. Af <i>Olaf Olsen</i>	235
Ribe Domkantorat paa Reformationstiden. Af <i>Troels Dahlerup</i>	258
Paulus Helie og Thomas More om bibeloversættelse, brug og misbrug. Af <i>Th. Lyby Christensen</i>	273
Kingos Salmebog. En studie over dens forhistorie. Af <i>Erik Norman</i> <i>Svendsen</i>	343
Holger Rosenkrantz og Lutherdommen, Jens Glebe Møllers disputats. Af <i>Leif Grane</i>	376
En røst fra folket. Beskrivelse og analyse af et anonymt salmehaand- skrift. Af <i>Anders Malling</i>	391
Om stolestader og gravkapel. Af Rønninge sogns og kirkes historie. Af <i>Johannes Pedersen</i>	411
Breve fra generalsuperintendent Godt til pastor Nic C. Nielsen. Af <i>Jens Holdt</i>	452
Danske filosoffer i anden halvdel af det 13. århundrede. Af <i>Heinrich</i> <i>Roos</i>	497
Melanchthon som fortolker af 1. Tim. 4,13. Af <i>Jens Glebe Møller</i>	520
Bugenhagen og Kamminer bispeembedet. Et utrykt brev af Johannes Bugenhagen. Af <i>Martin Schwarz Lausten</i>	525
Embede og Præst. Om Niels Hemmingsens pastoraltheologi. Af <i>Carl</i> <i>Christian Jessen</i>	532
Hr. Hans Pedersen Gentzmer i Tandslet. Om en alsisk præst og hans »stambog«. Af <i>Vello Helk</i>	553
Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie II. Af <i>Johan Jørgensen</i>	575
De Gemino Christi Adventu. En latinsk deklamation af den unge H. A. Brorson. Af <i>Søren Bülow Jensen</i>	592
En teologisk kandidats rejsebrev 1880–81. Af <i>Elith Olesen</i>	615

Smaaestykker:

I. To breve fra Melanchthon og lidt om deres baggrund. Ved <i>Jens Glebe Møller</i>	191
II. Holger Rosenkrantz og Henrik Ernst. Af <i>Jens Glebe Møller</i>	195
III. Et latinsk digt af den unge H. A. Brorson. Af <i>Søren Bülow Jensen</i>	465
IV. En versificeret ansøgning fra en præst. Af <i>Henning Heilesen</i>	468
V. Om passionsfremstillingen i Ny kirke på Bornholm. Af <i>Mads-Bjørn Jørgensen</i>	471
1965. En oversigt ved <i>Carl Trock</i>	199
1966. En oversigt ved <i>Carl Trock</i>	474
1967. En oversigt ved <i>Carl Trock</i>	661
Votum over besvarelserne af Selskabets prisopgave 1964–65	220
Votum over besvarelserne af Selskabets prisopgave 1966–67	682
Prisopgave 1966–67	229
Prisopgave 1968–69	699
Forfatternes adresser	496, 700
Rettelser og Register ved <i>Martin Schwarz Lausten</i>	701

INDHOLD

	Side
Danske filosoffer i anden halvdel af det 13. århundrede. Af HEINRICH ROOS	497
Melanchthon som fortolker af 1. Tim. 4,13. Af JENS GLEBE MØLLER	520
Bugenhagen og Kamminer bispeembedet. Et utrykt brev af Johannes Bugenhagen. Af MARTIN SCHWARZ LAUSTEN	525
Embede og præst. Om Niels Hemmingsens pastoraltheologi. Af CARL CHRISTIAN JES- SEN	532
Hr. Hans Pedersen Gentzmer i Tandslet. Om en alsisk præst og hans »stambog«. Af VELLO HELK	553
Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie II. Af JOHAN JØRGENSEN	575
De Gemino Christi Adventu. En latinsk deklamation af den unge H. A. Brorson. Af SØREN BÜLOW JENSEN	592
En teologisk kandidats rejsebrev 1880-81. Af ELITH OLESEN	615
1967. En oversigt ved CARL TROCK	661
Votum	682
Prisopgave 1968-69	699
Forfatternes adresser	700
Rettelser og Register	701
Institut for Dansk Kirkehistorie	720
Ny rabatordning	722